

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

TÜRK TARİHİNDE TERKENLER

Pınar SERTKAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ**

Konya-2011

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Pınar SERTKAYA

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Pınar Sertkaya'.

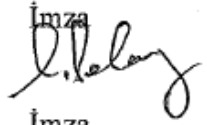
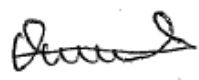

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Pınar SERTKAYA tarafından hazırlanan Türk Tarihinde Terkenler başlıklı bu çalışma ...16...../...06...../...2011..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Başkan	
Ünvanı, Adı Soyadı Yrd.Doç.Dr. Sefer SOLMAZ	Üye	
Ünvanı, Adı Soyadı Yrd.Doç.Dr. M. Ali HACIGÖKMEN	Üye	

ÖNSÖZ

İnsanlığın bu dünyadaki serüveninde kadının çok önemli bir yeri vardır. Bir bütünün parçası olan kadının annelik görevinin dışında kimi toplumlarda sosyal hayatta da etkin olarak görev aldığı görülmektedir. Hatta kadınlar devlet yönetimine de katılarak olumlu veya olumsuz rol oynamışlardır.

Kadının sosyal hayatta aktif olarak görülebildiği ve çok önemli bir yere sahip olduğu milletlerden birisi de Türklerdir. Eski Türk toplumlarında kadın, bütün mühim işlerde erkekle beraber bulunur, savaşta ve barışta kocasının yanında yer alırdı. Kocasını ile aynı haklara sahipti. Aynı zamanda devlet yönetiminde de kimi dönemler etkin görevler üstlenirdi. Kadınlar devlet idaresinde bazı haklara sahipti.

İslamiyet'in doğuşuyla birlikte kadının hakları anlamında statüsü yükselmiş ve onları hiçe sayan adetler ortadan kaldırılmıştır. Cahiliye döneminin sert yaşantısından ezilen Arap kadını İslam'ın doğuşuyla birlikte geniş haklar elde etmiştir. Bu çizgiyi devam ettiren Türk-İslam devletleri kadınların haklarını daha da genişletmiştir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan hükümdar eşleri olan "Terkenler" in, toplum ve saraydaki diğer kadınlardan benzer özellikleri olduğu gibi kendilerini onlardan ayıran tarafları da bulunmaktadır. Öyle ki bu hanım sultanlar doğuştan sahip oldukları güçlerini ve haklarını yaptıkları siyasi evliliklerle daha da arttırmışlardır. Dönemin en gözde kadınları olarak yerlerini almış, güzelliklerinin yanında izledikleri akılcı politikaları dolayısıyla tehlikeli bir unsur olarak görülmemişlerdir.

Türk tarihinde etkin rol oynayan terkenlerin saray hayatında iki önemli dönemleri vardır. Bunlardan ilk dönem, sultanlar ile yaptıkları siyasi evlilik dolayısıyla tarih sahnesine çıktıkları dönemdir. İkinci dönemleri ise eşleri veya oğulları durumundaki sultanların ve kendilerine muhalif olan kesimlerin ortadan kaldırıldığı böylece devlet üzerinde her alanda etkili olmaya başladıkları dönemdir.

Elbetteki terken ünvanına sahip bütün kadınlar devlet için tehlikeli olmamıştır. Kutlughanlı Hanedanı Kutbüddin Muhammed'in zevcesi Kutluk Terken Hatun bunlardan sadece biri olup devletin ayakta kalmasını sağlamış onun zamanında devlet en müreffeh dönemini yaşamıştır.

Yaptığımız çalışma sayesinde Türk tarihinde özellikle terken ünvanına sahip kadınların faaliyetleri veya hayatları hakkında yeterli sayıda çalışma yapılmadığı gibi elde bulunan kaynaklarda da genellikle aynı bilgiler mevcuttur. Bu bağlamda, Türk tarihinin karanlıkta kalan araştırılmayan konularının gün ışığına çıkarılmasının ve bu konuda gayret gösteren araştırmacıların desteklenmesini arzu ediyoruz.

Türk tarihinde Terkenler başlığı altında oluşturduğumuz çalışmamız toplam üç ana bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde Türk tarihinde terken ünvanı hakkında bilgi verildikten sonra Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun ve faaliyetleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde Harezmsah Sultanı İl-Arslan'ın hanımı Terken Hatun ve Sultan Alaüddin Muhammed'in validesi Terken Hatun ve icraatları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölüm de ise Kutlughanlı Hanedanlığından Kutbüddin Muhammed'in hanımı Kutluk Terken Hatun'un fonksiyonları ile Türk tarihinde diğer terkenlerden bahsedilmiştir.

Bütün gayretlerimize rağmen çalışmamızda birtakım eksiklik ve hataların bulunması kaçınılmazdır. Zaman içerisinde çalışmalarımızı daha sağlıklı ve kaliteli kılabilmek adına, yapıcı eleştirilere açık olduğumuzu belirterek, şahsıma ilk defa olmak üzere böyle bir konu hakkında tez çalışması öneren, değerli fikirleriyle hiçbir zaman desteğini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Sefer Solmaz'a teşekkür ediyorum. Ayrıca bu çalışmam esnasında çeşitli konularda yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Mustafa Demirci'ye ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen'e müteşekkirim. Yine manevi ve teknik yönlerden desteklerini esirgemeyen kardeşim Cengiz Sertkaya'ya ve araştırma safhasında gerçekten iyi niyetleri ile yardımcı olmaya çalışan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve özel kütüphane çalışanlarına, teşekkür etmem gerekir.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Pınar SERTKAYA	Numarası: 084202021004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ortaçağ Tarihi	
	Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	
Tezin Adı		Türk Tarihinde Terkenler	

ÖZET

Türk tarihinde terken, asil soylu olan ve siyasi evliliklere yönlendirilen hükümdarların hanımlarına veya annelerine verilen bir ünvanıdır. Bunlar hükümdar eşi veya annesi olmalarından dolayı devlet üzerinde her alanda etkili olmuşlardır. Özellikle terkenlerin geleceğe yönelik bir takım siyasî emellerinin olması onların aktif olarak siyasi hayata girmelerine neden olmuştur. Bu çalışmada kaynaklarda sınırlı bilgiler olan ancak Türk tarihinin bazı dönemlerine damgasını vurmuş terkenlerden, onların soyları, vasıfları, politikaları ve devlet içerisindeki faaliyetleri gün ışığına çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunlardan; Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun ve Harezmşah Alaüddin Muhammed'in validesi Terken Hatun en önemlileri olup yaptıkları siyasi evlilikler yoluyla mevcut güçlerini arttırmışlardır. Geleceğe yönelik siyasi emellerini gerçekleştirmek için devlet aleyhinde türlü ittifaklar kurmaktan ve taht kavgalarına sebep olmaktan çekinmemişlerdir. Son derece kendilerinden emin ve soğukkanlı hareket eden terkenlerin sahip oldukları maddi ve manevi güçleri, özellikle devlet içerisindeki

geniş nüfuzları onların politikalarının şekillenmesine neden olmuştur. Bütün bunlara rağmen terkenlerin olumsuz tutumlarına karşı devletlerin hiçbir tedbir almadığı görülmektedir. Ayrıca Türk tarihinde bazı devletler için son derece büyük yararlılıklar gösteren terkenler de vardır. Oğuzların eline esir düşen Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ı yalnız bırakmayan hanımı Terken Hatun ve başa geçerek devleti yıkılmaktan kurtaran Kutlughan Hanedanı Kutbüddin Muhammed'in hanımı Terken Hatun bunlardan en önemlileridir.

Anahtar Kelimeler: Terken, Türk, Büyük Selçuklu, Melikşah, Harezmsah, Alaüddin Muhammed, Sancar, Kutlughan, Kutbüddin Muhammed.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Pınar SERTKAYA	Numarası : 084202021004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ortaçağ Tarihi	
	Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	
Tezin İngilizce Adı		Terkens in Turkish History	

SUMMARY

In Turkish history, Terken who is noble and is the title of wives and mothers of monarchs who were directed to political marriage. They were effective on all areas of state because of being monarch's wife and mother. Especially future political purposes of terkens caused them to enter actively in political life. In this study, with limited information resources, we tried to rake up terkens who made their mark on Turkish history, their descendants, qualifications, policies and activities within the state. Of these, the Sultan of Great Seljuk Meliksah's wife, Hatun Terken and mother of Harezmsah Alauddin Muhammad, Terken Hatun were the most important terkens and with political marriages, they increased their power. They didnt hesiate to make different kind of alliances against the state and to be the reason of the throne fights for achieving their political ambitions for the future. The material and spiritual powers, especially powerful influence of Lady Sultans who are extremely confident and capable of calm acting, caused to the shaping of government policies. Despite all these, there hasnt seen any measure of the states against to negative attitudes of terkens. Also in Turkish history there are

terkens who gave great benefits to some states. When Great Seljuk Sultan was held captive by Oghuzes , his wife, Terken Hatun, didnt leave him alone and Kutlughan Dynastic Kutbüddin Muhammad's wife Terken Hatun saved the state by acceding, these Terkens were the most important of them.

Key words: Terken, Turk, Great Seljuk, Meliksah, Harezmsah, Alauddin Muhammad, Sancar, Kutlughan, Kutbuddin Muhammad.

KISALTMALAR

- ev. : eviren
DİA. : Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed. : Editör
haz. : hazırlayan
İA. : İslam Ansiklopedisi
İÜ. : İstanbul Üniversitesi
trc. : tercüme
yay. : yayınlayan

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	ii
Tez Kabul Formu	iii
Teşekkür/Önsöz	iv
Özet	vi
Summary	viii
Kısaltmalar	x
Giriş	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
TÜRK TARİHİNDE TERKENLER	8
1.1. TERKEN ÜNVANININ ETİMOLOJİSİ VE SEMANTİK	
GELİŞİMİ	8
1.2. BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN ZEVCESİ	
TERKEN HATUN	11
1.2.1. Terken Hatun'un Soyu	11
1.2.2. Karahanlı-Selçuklu Mücadelesi ve Siyasi Amaçlı Yapılan Evlilikler	12
1.2.3. Melikşah'ın Veliht İlân Edilmesi ve Terken Hatun İle Evlenmesi	17
1.2.4. Terken Hatun'un Vasıfları.....	20
1.2.5. Terken Hatun'un Şahsiyeti	21
1.3. TERKEN HATUN'UN HİLAFET ÇEVRELERİYLE İLİŞKİLERİ	24
1.3.1. Abbasî Halifesi'nin Sultan Melikşah'ın Kızı İle Evlenmesi	24
1.3.2. Sultan-Halife İlişkinin Bozulması ve Terken Hatun'un Rolü	28
1.4. TERKEN HATUN'UN SELÇUKLU ÜMERASIYLA İLİŞKİLERİ	33
1.4.1. Terken Hatun'un Vezir Nizamü'l-Mülk İle İlişkisi	33
1.4.2. Terken Hatun'un Yıldızının Parlaması	40
1.4.2.1. Vezir Nizamü'l-Mülk'ün Ölümü	40
1.4.2.2. Sultan Melikşah'ın Ölümü	43
1.4.3. Terken Hatun'un Berkyaruk İle Mücadelesi ve Oğlu Mahmud'un	
Sultan Oluşu	47
1.4.4. Terken Hatun ve Oğlu Mahmud'un Ölümü	54

İKİNCİ BÖLÜM	57
HAREZMŞAHLARDA TERKENLİK	57
2.1. HAREZMŞAH İSMİ VE BU DEVLETİ OLUŞTURAN	
HANEDANLAR	57
2.2. SULTAN TEKİŞ'İN ANNESİ TERKEN HATUN	57
2.2.1. Terken Hatun'un Soyu	57
2.2.2. Terken Hatun'un Vasıfları	58
2.3. TERKEN HATUN'UN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE	
TEKİŞ'İN HAREZMŞAH OLUŞU	59
2.3.1. Terken Hatun'un Faaliyetleri ve Ölümü	61
2.4. SULTAN ALAÜDDİN MUHAMMED'İN ANNESİ TERKEN	
HATUN	62
2.5. SULTANŞAH VE TEKİŞ MÜCADELESİ	62
2.6. SULTAN TEKİŞ İLE HALİFE İLİŞKİSİ VE SULTAN'IN	
TERKEN HATUNLA EVLİLİĞİ	67
2.6.1. Terken Hatun'un Soyu	69
2.6.2. Terken Hatun'un Vasıfları	72
2.6.3. Sultan Tekiş'in Ölümü ve Kişiliği	73
2.7. ALAÜDDİN MUHAMMED'İN TAHTA GEÇİŞİ	75
2.7.1. Alaüddin Muhammed'in Faaliyetleri.....	76
2.7.2. Sultan Alaüddin Muhammed'in Halife İle Olan İlişkisi	81
2.8. HAREZMŞAH DEVLETİ'NİN YIKILIŞI VE MOĞOL İSTİLASI	86
2.8.1. Terken Hatun'un Sultan Alaüddin Üzerindeki Etkisi	90
2.8.2. Sultan Alaüddin'in Kaçışı ve Ölümü	92
2.8.3. Terken Hatun'un Ölümü ve Harezm'in Durumu	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	100
KUTLUGHANLI HANEDANI	100
3.1. KUTLUGHAN HANEDANI'NİN KURULUŞU	100
3.2. KUTBÜDDİN MUHAMMED'İN ZEVCESİ KUTLUK	
TERKEN HATUN	103
3.2.1. Kutluk Terken Hatun'un Tarih Sahnesine Çıkışı	103
3.2.2. Terken Hatun'un Kirman Tahtına Seçilmesi.....	105
3.2.3. Terken Hatun'un Soyu	106

3.3. KUTLUK TERKEN HATUN'UN FAALİYETLERİ	108
3.3.1. Terken Hatun'un Sultan Haccac İle Mücadelesi	108
3.3.2. Terken Hatun'un Celalü'd-din Soyurgatmış'a Karşı Verdiği Amansız Mücadele ve Soyurgatmış'ın Sultanlığı.....	110
3.3.3. Terken Hatun'un Ölümü	113
3.4. TÜRK TARİHİNDE DİĞER TERKENLER	115
3.5. TERKEN HATUNLARIN GENEL ÖZELLİKLERİ İLE İLGİLİ TESPİTLER.....	118
Sonuç	122
Kaynakça	125
Özgeçmiş	132

GİRİŞ

Kaynaklar ve Araştırmalar

Türk devletlerinde kadınlar gerek aile ve gerekse cemiyet hayatında mühim bir mevkiye sahip olmuşlardır. Onlar birçok devletlerdeki hemcinslerinden farklı olarak daha serbest bir hayat yaşamışlar ve erkekler tarafından büyük bir hürmet görmüşlerdir. Özellikle zaman içerisinde kazandıkları vasıflarla Türk-İslam kadınları siyasi sahada büyük ölçüde rol oynamak imkânını bulmuşlardır. İslami devirde kadına verilen değer temeli aslında İslam'dan önceki dönemlere dayanmaktadır. Öyle ki, Bilge Kağan kitabesinde yer alan: *“Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl- Teriş Kağan ile anam İl- Bilge Hatun’u yükseltti”* ibaresi kadının siyasi ve içtimai mevkiinin ne derece ileri olduğunu göstermektedir. Yine İslam öncesinde olduğu gibi İslam'dan sonra da Türk toplumlarında kadın tabu olmadığı için, erkeğin her türlü faaliyetine iştirak eder, siyasî sosyal, ekonomik ve kültürel sahalarda erkeklerle beraber olurdu. Kadın-erkek ayrımı yapılmadığı gibi kadın, erkeğin tamamlayıcısı olarak kabul edilmiştir. Çok iyi biliyoruz ki, hükümdar emirnameleri yalnız *“Hakan buyuruyor ki”* ifadesiyle başlamışsa geçerli kabul edilmez, törenlerde ve ziyafetlerde Hatun, Hakan'ın solunda oturur, siyasi, idari konulardaki görüşmeleri dinler, fikrini beyan eder hatta harp meclisine bile katılırdı. Kadınların siyasi-idari faaliyetlere iştirak etmesi elçileri, yabancı heyetleri kabul ederek onlarla çeşitli konuları görüşmesi ve müzakere etmesine yalnız İslam öncesi değil Türk tarihinin her döneminde rastlanmaktadır. Türk kadınları bu tür faaliyetleri büyük bir vekar ve haysiyetle yürütmüşlerdir. Hatta bu faaliyetlerinde öylesine büyük yetkilerle donatılmışlardır ki adeta devlet içerisinde devlet olma çabası içerisine girmişlerdir.

Özellikle bu kadınlar içerisinde bizim konumuzu oluşturan Terken ünvanını almış hanım sultanlar, diğer kadınlardan farklı olarak sahip oldukları güçleriyle önemli bir yer teşkil etmişlerdir. Gerek Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, gerekse Harezmsahlara ön plana çıkan Terken Hatunları bunların başlıcalarıdır. Öyle ki bu hatunlar yukarıda saydığımız güçleri dışında sonradan elde ettikleri vasıfları sayesinde devletlerin zayıflamasında hatta yıkılışında etkili

olmuşlardır. En büyük gayeleri oğulları vasıtasıyla devletin tek hâkimi olmaktır. Bunun için gerektiğinde sultanları ve önde gelen devlet adamlarını ortadan kaldırmaktan çekinmemişlerdir.

Türk devletlerinin bünyelerinde büyük etkiye sebep olan Terken Hatunlar hakkında yeterli kaynak olmadığı gibi o dönemi yansıtan orijinal Arapça ve Farsça kaynakların bazılarının kaybolmuş olması bu dönemdeki olayların tam anlamıyla gün ışığına çıkmasına engel olmaktadır. “Türk Tarihinde Terkenler” adlı çalışmamızda bu konuya değinmiş olan çalışmalardan mümkün olduğunca yararlandık. Çalışmamız genel olarak Arapça ve Farsça kaynaklara, genel vekayinamelere ve terkenler hakkında bilgi veren süreli yayınlara dayanmaktadır.

1. Kaynaklar

Gregory Abu'l-Farac Bar Hebraeus, Abu'l Farac Tarihi

Abu'l Farac tarihi Selçuklular dönemine ait Süryani kaynaklardan biridir. Süryanice yazdığı bu eserini yine kendisi Arapçaya tercüme etmiştir. Eser genel vekayiname tarzında olup 1284 yılına kadar meydana gelen olayları ele alır. Üç bölümden oluşan eserin ilk bölümü Türklerin Anadolu'ya akınlarını ve faaliyetlerini kapsayan siyasi tarihten oluşur. İki ve üçüncü bölümler ise kilise tarihini anlatır. Selçuklular'ın ilk dönemleri hakkında bilgi veren bu eser Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçeye çevrilmiştir¹.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa

İran'ın önemli tarihçilerinden olan Alaaddin Cüveyni (1226-1283) Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Ailesi ilim ve bürokrasi ile uğraşmış kendisi de katiplik gibi önemli bir görevde bulunmuştur. Hülagu'nun hizmetinde bulunan Cüveyni, o dönemde yapılan seferlere bizzat katılmıştır. Eserinde bu seferlere geniş yer verirken terkenlerin faaliyetleri de değindiği konular arasındadır. Farsça kaleme aldığı bu eser Mürsel Öztürk tarafından üç cilt halinde Türkçeye çevrilmiştir².

¹ Abu'l Farac, 1999.

² Cüveyni, 1998.

Azimî, Azimî Tarihi

Muhammed bin Ali et-Tenuhi el-Azimi, 483/1090 yılında Haleb'te doğmuştur. Tarihe dair üç eser yazmış olmasına rağmen günümüze kadar ulaşan tek eseri, Selçuklular için önemli olan ve dünyada tek nüshası Türkiye'de bulunan Tarih-i Azimi'dir. Önemli bir İslam tarihi olan bu eser 538/1143-44 yılı olayları ile sona erer. Eserin son kısmı Selçuklulardan bahseder. Anadolu'nun ve Suriye'nin fethi, Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler'in Haçlılar ile mücadeleleri, Atabeyler ve faaliyetleri hakkında geniş bilgiler vardır. Ali Sevim, eser üzerinde çalışmış 430/1041 tarihinden sonraki kısmı notlarla Türkçeye tercüme etmiştir³.

İbnü'l Adim, Kamal al-Din Bugyat at-talab fi tarih Halab

Asıl adı Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmed olan müellif, Arap Ukayli kabilesine mensup Ceradeoğulları ailesinin bir çocuğu olarak 1192'de Halep'te doğmuş, 12 Nisan 1262 tarihinde de Kahire'de ölmüştür. Hal tercümesi özelliği taşıyan "Bugyat at-talab fi tarih Halab" adlı eser sultanların, devlet adamlarının ve önemli şahısların biyografilerini sunmaktadır. Dönemin siyasi, sosyal, dini olaylarına yer veren eserde Selçuklu- Abbasi ilişkileri ve kısmen de olsa Terken Hatun'un faaliyetleri önemli bir yer tutar. Özellikle Sultan Alparslan, Sultan Melikşah ve Nizamü'l-Mülk'ün biyografilerinin de bulunması çalışmamıza katkı sağlamıştır. Eser Ali Sevim tarafından Türkçeye çevrilmiştir⁴.

İbnü'l Esir, El- Kamil Fi't- Tarih

Ortaçağ İslam dünyasının en büyük tarihçilerinden olan İbnü'l Esir, 1160 yılında Cizre'de doğmuş, 1233 yılında Musul'da vefat etmiştir. En önemli eseri olan El-Kamil Fi't- Tarih, dünyanın yaratılışı ile başlar ve 1231 yılına kadar gelir⁵. Selçuklular'ın siyasi, dini ve kültürel tarihi hakkında önemli bilgiler veren eser İslam

³ Azimi, 1998.

⁴ İbnü'l Adim, 1976.

⁵ İbnü'l Esir, 1987.

ve Türk tarihi ile ilgili çalışmalar yapacaklar için vazgeçilmez kaynaklardan biridir. Tezimizde eserin İslam Tarihi, Türkçe tercümesinden faydalandık.

Müneccimbaşı, Camiü'd-Düvel

Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı (öl. 1702) aslen Karamanlı olup Osmanlı tarihçisidir. Camiü'd-Düvel adlı eseri İslam tarihi açısından önemli olup Selçuklular hakkında önemli bilgilere de bu eserde rastlayabilmekteyiz. Arapça olarak kaleme alınan bu eser daha sonraki yıllarda farklı akademisyenler tarafından Türkçeye çevrilmiş olup biz Ali Öngül tarafından yayınlanan Türkçe tercümeden⁶ istifade ettik.

Ravendi, Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi (öl. 1207), İran'ın Kaşan civarındaki Ravend kasabasına mensuptur. 1202 yılında yazmaya başladığı "Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur" adlı eserini birkaç yıl içerisinde bitirerek I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf etmiştir. Eser Büyük Selçuklu Devleti hakkında detaylı bilgiler verirken terkenler hakkında da bilgiler bulmak mümkündür. Selçuklular'ın ilk dönemlerinden 1194 yılına kadar olan olayları ele alan eser Ahmed Ateş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir⁷.

Sadrudin Hüseyinî, Ahbar üd-Devlet is Selçukiyye

Sadrudin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseyinî'ye (öl. 1194) ait olduğu bilinen bu Arapça eserin hakiki müellifi henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Eserin iki yerinde Sadrudin Ebu'l-Hasan'ın isminin zikredilmesi tarihçileri, eserin ona ait olduğu düşüncesine sevk etmiştir. Muhtemelen müellif VI. asrın sonunda ve VII. asrın ilk çeyreğinde yaşamış, eserini de 622/1225 yılından sonra telif etmiştir. Selçuklu devrinin en mühim tarihlerinden biri olan bu eser

⁶ Müneccimbaşı Ahmed, 2000.

⁷ Ravendi, 1957.

özellikle devletin kuruluşu, Malazgirt Savaşı, Selçuklu-Bizans ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bunlara ilaveten kısmen de olsa Terken Hatun ve faaliyetleri hakkında malumat vermektedir. Selçuklu tarihini aydınlatması bakımından önemli bir kaynak niteliğinde olan eser Necati Lügal tarafından Türkçeye çevrilmiştir⁸.

Sıbt İbnü'l-Cevzi, Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan

Asıl adı Ebu'l Muzaffer Yusuf bin Kızıoğlu olan mellif 1186 tarihinde Bağdad'da doğmuş, 1257 tarihinde Dimaşk'ta vefat etmiştir. Tarih ilmine karşı yakın bir alaka ve merak duyan Sıbt İbnü'l Cevzi bunun bir neticesi olarak "Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan" adlı Arapça büyük bir eser meydana getirmiştir. Eser, yaratılıştan başlamakta müellifin ölümüne kadar (1256/57) gelmektedir⁹. Sultan Alparslan ve Melikşah devirleri ile alakalı verdiği bilgiler hemen hemen hiçbir kaynakta bulunmaz. Aynı şekilde Selçuklu emirlerinin Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde olan faaliyetleri anlatıldığı gibi Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bu açıdan İbnü'l Adim de tam açıklanamayan konular bu eserde açıklığa kavuşmuştur. Eser Ali Sevim tarafından neşredilmiştir.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli

Urfalı Mateos'un doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Eserinden onun Urfâ'da doğduğu burada manastır baş rahibi olarak görev aldığı öğrenilmektedir. Eserini de yine Urfâ'da kaleme almıştır. Vekayiname, 952'den 1136 senesine kadar gelen vakaları ele alır¹⁰. Sekiz kısımdan oluşan eserinde dördüncü kısımdan itibaren Selçuklulardan bahsetmeye başlar. Dördüncü ve beşinci kısımda Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan'ın batıya doğru yaptıkları seferler, Malazgirt Meydan Muharebesi,

⁸ Sadruddin Hüseyini, 1943.

⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1992.

¹⁰ Mateos, 1987.

Melikşah'ın tahta geçişi, seferleri geniş bir şekilde anlatırken Sultan Melikşah'ın öldürülmesi, akabinde gerçekleşen taht mücadelesi ve Terken Hatun'un olaylar üzerindeki rolü hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

2. Araştırmalar

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz kaynakların dışında çalışmamız sırasında yararlandığımız başka kaynaklar da mevcuttur. Özellikle Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*¹¹, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri) II*¹², *III*¹³, Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*¹⁴, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*¹⁵, İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*¹⁶, *Sultan Melikşah*¹⁷, başlıca yararlandığımız kaynaklar olup Zekeriya Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*¹⁸, Sevim Can, *Terken Hatun'dan Valide Sultana Selçuklular Döneminde Kadın*¹⁹, Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*²⁰, Fatima Mernissi, *Hanım Sultanlar*²¹, Sadri Arsal Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk (Türk Tarihinin Ana Hatları, Tarihi Türk Devletlerinin Kuruluşu ve Hukuki Müesseseleri, Türkler'in Hukuki Örfleri Töre ve Yasaları)*²², Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*²³, adlı çalışmalardan da istifade ettik.

Yine konumuzla ilgili Osman Turan'ın, *Terken Unvanı Hakkında*²⁴, Zekeriya Kitapçı'nın, *Türkan Hatun ve Selçuklu Saraylarındaki Talihsiz Siyasi Taht Mücadeleleri*²⁵, Ergin Ayan'ın, *Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyasi Evlilikleri*²⁶,

¹¹ Köymen, 1963.

¹² Köymen, 1984.

¹³ Köymen, 2001.

¹⁴ Turan, 1980.

¹⁵ Turan, 2000.

¹⁶ Kafesoğlu, 2000.

¹⁷ Kafesoğlu, 1973.

¹⁸ Kitapçı, 1994.

¹⁹ Can, 2008.

²⁰ Üçok, 1965.

²¹ Mernissi, 1992.

²² Arsal, 1947.

²³ Barthold, 1981.

²⁴ Turan, 1944.

²⁵ Kitapçı, 1990.

Sevim Can'ın, *Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması*²⁷, Gülseren Ceceli'nin, *Harizmşahlar Devleti Siyasi Hayatında Kadının Yeri ve Önemi*²⁸, Ahmet Vehbi Ecer'in, *Türkan Hatun*²⁹, Reşat Genç'in, *Şemsü'l-Mülk*³⁰, *Terken Hatun*³¹, Ömer Soner Huncan'ın, *Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın*³², Samira Kortantamer'in, *Arap Kaynaklarında Selçuklular*³³, adlı makaleleri de çalışmamıza kolaylık sağladı.

Konumuzla alakalı olarak yukarıda belirttiğimiz kaynaklardan mümkün olduğunca yararlanmaya çalıştık. Belirttiğimiz kaynakların dışında kullandığımız başka kaynaklarda mevcut olup onların listesini de kaynakça kısmında gösterdik.

²⁶ Ayan, 2008.

²⁷ Can, 2011.

²⁸ Ceceli, 2011.

²⁹ Ecer, 1989.

³⁰ Genç, 1981.

³¹ Genç, 1982.

³² Huncan, 2011.

³³ Kortantamer, 1993.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK TARİHİNDE TERKENLER

1.1. TERKEN ÜNVANININ ETİMOLOJİSİ VE SEMANTİK GELİŞİMİ

Tarihte devlet yönetiminde ve siyasetinde ağırlığı olan hanım sultanlar sahip oldukları kademe gereği çeşitli ünvanlar elde etmişlerdir. Kanaatimizce bu ünvanlardan en önemlisi Terken³⁴ ünvanıdır. Türk tarihinde hanım sultanlar nasıl ve neye göre bu ünvana sahip olmuşlardır?

Türklerin daha Hunlar zamanından beri tanıdıkları “Katun” (Hatun) tabirinin, Karahanlılar’da da aynı telaffuz şekli ile muhafaza edildiği görülmektedir. Kaşgarlı’nın bu kelime hakkında “Afrasiyap³⁵ kızlarından olanların adıdır” şeklinde bir açıklama yapmış olmasına bakılırsa, bu dönemde hükümdar hanımlarından başka hanedana mensup prenseslere de “Katun” denildiği sonucuna varılabilir. Yine Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre “Altun Tarım” ünvanı da hanedan mensubu kadınlar için kullanılan sıfatlardandı³⁶ Genç bunlara ilaveten şöyle devam ediyor: Karahanlı sarayındaki kadınlara “Kunçuy” veya bu kelimedden alınarak “Katun Kunçuy” da deniliyordu. Fakat Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiye göre “Kunçuy” ünvanı, hatundan bir derece aşağıda bulunan saraylı kadınları ifade eden bir deyim olarak kullanılıyordu³⁷. Bu itibarla hatunun ve daha doğrusu Terken Hatun’un baş hatun, Kunçuy ve Katun Kunçuy’un da hükümdarın öteki hatunlarını ifade eden bir ünvan olduğunu kabul edebiliriz. Bununla beraber Kunçuy’un şehzade hanımları ve hanedana mensup kızlar için de bir ünvan olarak kullanılmış olması muhtemeldir.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud, Terken ünvanını şöyle açıklamaktadır: Vilayet üzerine vali olan kimseye karşı hakanların aytasıdır ve “kendisine itaat edilen” demektir. Hanlık makamında oturmayanlara bu söz söylenmez. (Aktaran: Huncan, 2011: 376).

³⁵ İran efsanevi tarihinde korkunç bir savaşçı ve büyük bir kumandan olarak geçen Efrasiyab (Afrasiyap), kötülük ilahı Ehrimen’in yeryüzündeki temsilcisi sayılır ve seçeresi yedi göbekte yine efsanevi hükümdarlardan Feridun’a ulaşır. Kaşgarlı Mahmud “Divanü Lügati’t-Türk” de Türk destan kahramanı Alp Er Tunga’yı Efrasiyab olarak göstermiştir. Türkler tarafından Efrasiyab’a birçok hikmetli sözler ve öğütler atfedildiği gibi Kaşgar’da kurulan ilk müslüman devleti olan Karahanlılar’ın ve Selçuklular’ın Efrasiyab soyundan geldiği ileri sürülmüştür. Efrasiyab, Şehname’de bir yandan dünyanın kötü hükümdarları arasında gösterilirken bir yandan da güçlü, kabiliyetli ve yiğit bir kumandan olarak nitelendirilir. (Yazıcı, 1994b: 478-479).

³⁶ Aktaran: Genç, 1981: 190-191; Huncan, 2011: 375.

³⁷ Genç, 1981: 193.

Görüldüğü gibi, Terken ünvanına sahip olan hatunlar bu ünvana sahip olmakla da saray içerisindeki hanımların önüne geçmektedir.

Eski Türk Devletlerindeki devlet anlayışı, dini ve sosyal yaşantının izlerine kullanılan ünvanlarda rastlamaktayız. Türk devletlerinde her ne kadar sosyal yaşantı içerisinde bir sınıf ayrımı olmasa da devlet adamları ve saray kadınlarının eşit haklara sahip olmadıklarını ve kendi içinde derecelerinin farklı olduğunu görüyoruz. Türk devletlerinde saray kadınlarının hemen hepsi “Katun” (Hatun) ünvanına sahip olabilmesine karşın “ Altun Tarım” ve özellikle “Terken” ünvanı saray kadınlarının tamamına verilen bir ünvan olmayıp, söz konusu bu hanım sultanlar saray kadınları içerisinde en üst kademeyi oluşturmuşlardır.

Bildiğimiz gibi Türk devletlerinin çeşitli hakimiyet renkleri mevcuttur. Otağların renklerine göre herkesin devlet içindeki dereceleri belli olurdu. Göktürk ve Uygur Kağanları'nın çadırlarından söz açıldıkça, bunlar için “Altın Otağ” deyimini kullanılırdı. Gerek altın ve gerekse altınlı çadırlar eski Türk devletlerinin özellikle Göktürk ve Uygur çağının bir özelliği idi. Bunlara ilaveten Ögel, sarı rengin daha çok Çin İmparatorluğu'nun özel ve belirli rengi olduğunu belirtirken, harem çadırlarının beyaz renkte olduğundan da bahsetmiştir³⁸. Bu husustan yola çıkarak Türk hakimiyet sembollerinin sadece devlet içerisinde değil yaşamın her safhasında önemli bir yer teşkil ettiği özellikle ünvanların ortaya çıkışlarında da etkili olduğu düşüncesindeyiz. Bu şekilde oluştuğuna inandığımız “Altun Tarım” ünvanı saray içerisinde son derece güzel ve gözde hanımları ön plana çıkarmak için verildiği kanaatindeyiz. Esas üzerinde duracağımız konu Terken ünvanının etimolojik ve semantik gelişimi olduğu için diğer ünvanlardan çok Terken ünvanı hakkında daha detaylı bilgi vermeyi konunun gidişatı açısından faydalı görüyoruz.

“Kendisine itaat edilen” manasına gelen Terken ünvanını aydınlatması bakımından Osman Turan'ın çok önemli bir çalışması mevcuttur. “Terken” kelimesi Turan'ın belirttiği gibi, Arap harfleriyle Türk adının cemi şekli olan Türkan'a benzemektedir. Gerçekten de elifin Türkçe'nin a ve e seslerini karşıladığını bildiğimizden kelimeyi Terken şeklinde okumak da mümkündür³⁹. Yine Eski Türk devletlerinde değerli komutanlara verilen son derece önemli bir ünvan olan “Tarkan”

³⁸ Ögel, 1993: 76.

³⁹ Turan, 1944: 67.

ünvanıyla karşılaşıyoruz ki elifin a ve e şeklinde okunuşunu dikkate aldığımızda “Tarkan” ile “Terken” ifadelerinin gerek yazılış ve gerekse söyleniş bakımından birbirine benzediğini tesbit etmiş bulunmaktayız. Bu iki ünvan arasındaki tek fark Tarkan’ın yiğit ve gözü pek komutanlar için kullanılmasına karşılık, Terken’in ise son derece dirayetli ve siyasi evliliklere teşvik edilen hükümdar hanımlarına verilen bir ünvan olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında “Tarkan” kelimesinin zaman içerisinde değişime uğrayarak ya da bu ünvandan esinlenerek “Terken” şeklinde hanım sultanlar için kullanılan bir ünvan haline getirilmiş olma ihtimali yüksektir.

Ünvanın Terken mi Türkan mı bahsine gelince kaynaklar bu hususta tam bir karışıklık içerisinde düşmüş, bazı belirsizlikler tam olarak aydınlanamamıştır. Bu karışıklıktan olsa gerek kaynaklarda Türkan (Terken) ifadesine çokça rastlıyoruz. Şöyle ki: Gökalp, İslâm’dan sonraki Türk kadınlarının melike yani hükümdar olduklarını yazmakta, Türkan (Terken) kelimesinin Melikenin Türk dilindeki karşılığı olduğunu belirttikten sonra “Hakaniye Selçuki ve Harezmşah devletlerindeki Türkan (Terken) Hatunlar ancak, Melike olmak hasebiyle bu ünvanları alıyorlardı” demektedir⁴⁰. Bu karışıklığın önüne geçmeye çalışan Turan çalışmasında, Türkan’ın bir isim ancak Terken’in ise bir ünvan olduğunu vurgulamaya çalışır⁴¹. Daha önce de “Tarkan” kelimesinden bahsettiğimiz gibi Terken’in ünvan olduğu bir gerçektir. Ancak bu kelimenin zaman içerisinde söyleniş tarzında meydana gelen değişimlerle “Terken” şekline dönüştüğü kanaatindeyiz. Dolayısıyla Türkan, Türken, Tarkan ve en son şekli ile Terken’e dönüşmüş olmalıdır.

Ünvanın etimolojik menşesine gelince bu hususta muhtemel gördüğümüz birtakım bilgileri vermek istiyoruz: Bu ünvan ilk defa Uygurlar zamanında (744–1335) kullanılmış, daha sonra ise XI. yüzyılda Karahanlılar’ın hükümdar için kullandıkları ünvanlardan biri olmuştur⁴². Bu bilgidен yola çıkarak İslamiyet öncesi Türk Devletlerinde mevcut olan kut telakkisi aklımıza gelmektedir. Terken ünvanının kut telakkisi ile bir bağlantısı var mıydı? Eski Türk devletleri Gök Tanrı inançları dolayısıyla göke, göke yakın olduklarını düşündükleri büyük ağaç ve büyük dağ gibi gözlerine büyük gözüken, göke yakın olan herşeye “Tengri” derler ve

⁴⁰ Aktaran: Sevinç, 1980: 31-32.

⁴¹ Turan, 1944: 67.

⁴² Ecer, 1989: 167; Can, 2008: 245.

bunlara taparlar; bundan dolayı alime de “Tengriken” derler ki ünvanın semavilik ve kutsilik ifade eden bir manada kullanıldığı anlaşılıyor⁴³. Ögel’e göre, Uygurlar gökü bazı bölümlere ayırmışlardır. Mesela kendi kağanlarına ünvan verirlerken “Kün Tengri’de” yani gün veya “Güneş Tanrı’da olmuş” Kağan gibi deyimler kullanmışlardır. Daha sonraki Altay ve Sibiry Şamanları da eski Türkler gibi gökü bölümlere ayırmışlardır. Onlara göre bizim üzerimizi kaplayan gök kubbesi “maddi bir gök” idi. Bundan başka güneş, ay ve yıldızların içlerinde dolaştıkları ayrı göklerde vardı. Bunun için onlarda, bizim gibi göke yalnızca “Gök” değil “Gökler” demişlerdi. Ayrıca bir de yüce ve tek Tanrı’nın oturduğu bir gök katı vardı ki, bu kat ise bütün göklerin üzerinde idi⁴⁴. Hiç şüphe yok ki eski Türk ünvanlarında onların devlet anlayışı ve dini yaşantılarının izlerine rastlanmaktadır. Terken ünvanının mana ve ehemmiyeti düşünüldüğünde eski Türk devletlerindeki kut telakkisinin izlerini görmek mümkündür. Kut duygusuna nasıl ki “Kağan” ve “Han” ünvanlarında rastlıyor isek hanım sultanlara verilen “Terken” ünvanında da aynı kut anlayışının izlerine rastlamaktayız. Son derece özel bir eğitime tabi tutulan ve siyasi evliliklere yönlendirilen bu ünvan sahibi Türk prensesleri, gelin geldikleri devletleri her yönden ele geçirmeyi özellikle siyasi sahada etkili olmayı hedeflemişlerdir. Bu ünvan sahibi prensesler, bu yüzden devletleri için son derece değerli olmuş, adeta küçük yaşlardan itibaren bir ordu komutanı veya devleti yönetme kabiliyetine sahip bir şehzade gibi itina ile yetiştirilmişlerdir.

1.2. BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH’IN ZEVCESİ TERKEN HATUN

1.2.1. Terken Hatun’un Soyu

Selçuklu Sultanı Melikşah’ın hayatında her zaman mümtaz bir yeri olan ve müstesna şahsiyetli Türk anası Terken Hatun hem ana hem baba yönünden son derece asil, şerefli bir aileye mensuptur. Bu yöndeki rivayetler onun Türk Hakanları

⁴³ Turan, 1944: 72.

⁴⁴ Ögel, 1993: 34.

neslinden olduğunu, soyunun Firdevsî'nin Şehnamesi'ne konu olmuş destanî kahramanlardan "Afrasiyan" nesline kadar uzandığını bildirmektedir.

Kaynaklarda bu Türk hatunun soyu ile ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur. Burada çeşitli rivayetleri vererek konumuzu sürdürmeyi amaçlıyoruz. Abu'l Farac, Terken Hatun hakkında şöyle bir izahta bulunur: "Bu kadın cesur ve akıllı idi ve Hunlar'ın ilk hükümdarı olan Afrasiyab'ın neslindendi. Babası Hazar Kralı Taprag'dı"⁴⁵. Kaynaklardaki bir başka lakabı da eşi Melikşah'dan dolayı "Celaliye Hatun" dur⁴⁶. Buna karşın kaynakların bir kısmı da onun Batı Karahanlılar'dan Tafgaç (veya Tamgaç) Han İbrahim'in kızı olduğunu kaydederlerse de⁴⁷, bu prensesin aynı hanedandan Semerkant hükümdarı Şemsü'l-Mülk'ün amcası İsa Han'ın kızı⁴⁸ olduğuna dair kayıtlar daha kabule şayan görünmektedir.

Görüldüğü gibi, Selçuklu sarayının taşsız kraliçelerinden olan bu meşhur Türk kadını Celâliye Hatun veya Türkan Hatun'u Celâliye, Türk Hakanları neslinden gelmiş dirayetli bir kadındır. Onun daha sonraki faaliyetlerinde de göreceğimiz gibi dirayetli ve bir o kadar da dediğini yapan bir kadın olmasında taşıdığı ünvanının vasıfları dışında yetiştirme şartlarının da büyük etkisi olduğu düşüncesindeyiz. Bu sebepten Terken Hatun'un yetiştiği Karahanlı çevresinin ve Selçuklulara olan bakış açılarının verilmesi, konunun gidişatı açısından son derece önemlidir.

1.2.2. Karahanlı – Selçuklu Mücadelesi ve Siyasi Amaçlı Yapılan Evlilikler

Bildiğimiz gibi Türk devletlerinde evliliklerin çoğunluğu devletlerarasındaki ilişkileri pekiştirmek ve siyasi bir takım amaçlar dolayısıyla gerçekleşmiştir. Bu tür evlilikler Büyük Selçuklu Devletinde de gerçekleşmiştir. Yapılan bu siyasi evliliklere geçmeden önce Selçuklu- Karahanlı münasebetlerine bir göz atalım.

Karahanlılar 1042–1046 yıllarında doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış bulunuyordu. Bizim esas konumuz Terken Hatun'un yakın çevresi olması dolayısıyla

⁴⁵ Abu'l Farac, 1999: 335.

⁴⁶ Can, 2008: 249; Öztuna, 1996: 481.

⁴⁷ Turan, 1980: 158; Kitapçı, 1990: 35; Kitapçı, 1994: 166; Şapolyo, 1964: 21; Öztuna, 1996: 481.

⁴⁸ Genç, 1982: 116; Ecer, 1989: 168; Kafesoğlu, 1973: 7.

daha çok Selçuklu-Batı Karahanlı münasebetlerine değinmenin yeterli olacağı düşüncesindeyiz.

Aynüddeve Muhammed b. Nasır, Batı Karahanlılar'ın büyük kağanı olduktan sonra Özkent'te oturdu. Yardımcı Kağanı olan kardeşi Tamgaç Han İbrahim ise Semerkant'ta oturup Maverünnehir'i idare ediyordu. Aynüddeve muhtemelen 444 (1052) vefat edince kardeşi Böri Teğın İbrahim, Tamgaç Buğra Karahan ünvanıyla büyük kağan oldu ve Özkent'e gitmeyip başşehir olarak batının merkezi Semerkant'ı tercih etti. Hanedan, Aynüddeve Muhammed b. Nasır'ın oğulları Ahmed ile Abbas'ın çocukları olmadığı için Tamgaç Han İbrahim b. Nasr'ın soyu ile devam etti⁴⁹.

Karahanlı hükümdarlarının en meşhurlarından olan ideal hükümdar olarak vasıflandırılan "Tamgaç Han" ünvanı ile anılan İbrahim Han hakkında kaynaklar ideal bir hükümdar olarak bahsetmektedir. Şöyle ki İbnü'l-Esir'e göre; Tamgaç Han İbrahim, müstesna bir dindarlıkla olup ulemaya hürmeti o kadar büyük idi ki, Hz. Ali soyundan vaiz Ebu Şüca bir defasında ona: "Sen hükümdar olmaya layık değilsin" deyince Han, sarayının kapılarını kapamış ve tahttan feragat etmeye karar vermiş; fakat ahali, vaizin yanıldığını, Han'ın tebaası için sarf ettiği çabaları söyleyerek onu ikna etmeyi başarmışlardır. Yine Avfi'nin⁵⁰ rivayetlerinde; Tamgaç Han İbrahim, adil bir hükümdar ideali olarak gösterilmiştir⁵¹. İşte Karahanlılar için son derece önemli olan bu zat 1068'de vefat etmiş. O sene İbrahim yerine oğlu Şemsül-mülk geçmiştir. Onun zamanında Karahanlılar'ın Selçuklularla mücadelesi artmıştır⁵². Genç, Tamgaç Han İbrahim'in bir felç sonucunda hayatını kaybettiğini ve daha sağlığında iken tahtını Şemsül-mülk'e bıraktığını belirtir⁵³. İşte Selçuk-Karahanlı mücadelesi Tamgaç Han İbrahim'in ölümünden sonra da devam etmiştir. Selçuklu-

⁴⁹ Özaydın, 2001: 408; Omarov, 1997: 8-9.

⁵⁰ Asıl adı Nürüddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Avfi el-Hanefi'dir. 567-572 (1171-1177) yılları arasında Buhara'da doğdu. Ashaptan Abdurrahman b. Avf'in soyundan geldiği rivayet edilir. Babası Merv kadısı, dedesi yine bu bölgenin kadısı ve ünlü bir hadis alimi, dayısı Şerefüzzaman Mecdüddin, Batı Karahanlı Devleti hükümdarlarından Tamgaç Han'ın hekimi idi. Avfi, dayısı vasıtasıyla Tamgaç Han'ın hizmetine girdi. İran edebiyatında ilk şura tezkiresi olan "Lübübü'l-elbab"ı yazdı. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen müellifin 1232 yılına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir. (Yazıcı, 1991: 115).

⁵¹ Aktaran: Barthold, 1981: 388.

⁵² Özaydın, 2001: 408; Barthold, 1981: 391.

⁵³ Genç, 1981: 253.

Karahanlı mücadelesine devam etmeden önce bu mücadelenin sebepleri üzerinde durmak gerekir.

Selçuklu-Karahanlı mücadelesinin sebeplerinin ilki bildiğimiz gibi Selçuklular'ın büyük cihan hâkimiyeti düşüncesidir. Karahanlılar'ı kendisine bağlamak isteyen Selçuklu Devleti onlarla dışı dışı mücadelenin dışında birtakım evlilik yolunu da tutmuşlardır. Bu evlilik Melikşah'ın babası büyük Sultan Alp Arslan zamanında gerçekleşmiştir.

Alp Arslan doğuda kızı Ayşe Hatun'u⁵⁴ Karahanlı hükümdarı Şemsül-mülk Nasır (1068–1080) ile evlendirmiştir. Selçuklular'ı metbu tanıyan Şemsül-mülk'ün, Sultan'ın kızıyla evlenmesi neticesinde, Alp Arslan, Karahanlı tahtında söz sahibi olmuş ve onların ittifakını sağlayarak gücünü arttırmıştır⁵⁵. Bu evlilik sonrası gelişmeler de kaynaklarda şu şekilde belirtilmiştir: Alp Arslan 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında kumandanlarını Anadolu'nun fethi ile görevlendirdikten sonra Türkistan seferine çıkmak zorunda kalmıştır. Sultan'ı Maverâünnehir seferine çıkmaya zorlayan sebep ise damadı Şemsül-mülk Nasır ile oğulları arasındaki anlaşmazlık ve sürekli devam eden savaşlardı. Karahanlı hükümdarı Şemsül-mülk, Buhara, Semerkant ve Ceyhun ötesindeki diğer ülkelerde hüküm sürerken, Alp Arslan'ın oğlu İlyas Harezmi'de hüküm sürüyordu. Bunların ikisi arasındaki anlaşmazlık sürüp gidiyordu. Şemsül-mülk, karısı Ayşe Hatun'u ayaklarındaki ayakkabılarıyla vura vura öldürdü ve “Sen benim karım değilsin. Bana karşı casussun. Kardeşini memleketlerimi tahrip etmesi için kışkırtıyorsun” dedi. Kızının öldüğünü duyan Alp Arslan son derece hiddetlenmiş ve ordusuyla Maverâünnehir seferine çıkmıştır⁵⁶.

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız evlilik siyasi mahiyette olup Sultan Alp Arslan'ın Karahanlı tahtında söz sahibi olmak idealinden gerçekleşmiştir. Siyasi amaçla yapılan bu tür evlilikler Türk tarihinde çokça görülmektedir. Selçuklu Sultanları siyasi mahiyette Karahanlılar, Gazneliler gibi Türk devletleriyle bu evlilikleri gerçekleştirdiği gibi İslam dünyasının dini lideri Abbasi Halifesi ile de gerçekleştirmiştir. Bu tür evliliklerin devletlere yararı olduğu gibi zararları da

⁵⁴ Kaynakların bir kısmı, Ayşe Hatun'u Alp Arslan'ın kız kardeşi olarak bildirmektedir. (Huncan, 2011: 383).

⁵⁵ Ayan, 2008: 116; Can, 2008: 97.

⁵⁶ Ayan, 2008: 116 -117; Can, 2008: 97.

olmuştur. Daha sonra değineceğimiz Sultan Melikşah ile Karahanlı prensesi Terken Hatun arasındaki evlilik de Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına zemin oluşturmuştur.

İşte kızının ölümüne hiddetlenen Alp Arslan, Maveraünnehir'i ele geçirmek için 1072 sonbaharında 200.000 kişi olduğu belirtilen bir ordu ile harekete geçti⁵⁷. Buna karşın El-Hüseyni, Alp Arslan'ın bu hareketi sırasında yanında bulunan birliğinin sayısını 100.000 olarak vermektedir⁵⁸. Bu büyük Sultan'ın ölümü şöyle gerçekleşti: “465 yılının evvelinde bir gün seyahate çıkarak Ceyhun Nehri üzerindeki köprüden geçti, maksadı Şemsü'l-mülk Tamgaç üzerine yürümek idi; kendisinin adamları, irtikab ettiği bir kabahatten dolayı öldürmek için kale muhafızlığından Yusuf el-Harezmi adında bir adamı getirdiler. Sultan, bunun dört kazık çakılarak elleri ve ayaklarının ona bağlanmasını emretti. Yusuf, bunu işitince: “Ulan, adam böyle mi öldürülür? Diye Sultan'a bağırdı. Sultan kızdı, yayı ve oku eline aldı, mahkûmun muhafazasına memur olanlara onu bırakmalarını söyledi. Mahkûmu bıraktılar. Sultan, onun üzerine bir ok attı. İsabet ettiremedi; şimdiye kadar Sultan'ın bundan başka hiçbir oku isabetsizlik etmemiştir. Bunun üzerine Yusuf, kendisinin üzerine yürüdü. Sultan, bir sedde oturuyordu. Oradan ayağa kalkıp aşağıya inmek istedi, ayağı kaydı, yüzü koyu düştü. Bu sırada Yusuf, derhal yetişerek kılıçla belinden vurdu. Sadüddeve Gevherayin orada duruyordu. Yusuf'u yaraladı; fakat Yusuf aldırmadı. Yusuf Ferraş Ermeni yetişti, bir demiri kafasına vurup öldürdü. Bu sırada hemen Türkler, kılıçlarla Yusuf'u parçaladılar”⁵⁹. Aynı zamanda Mevdudi, Alp Arslan'ın Yusuf tarafından yaralandığı sırada Gevherayin'in de yaralandığını belirtir⁶⁰. Kaynaklarda Alp Arslan'ın ölümü ile ilgili ortak bilgiler mevcut olmasına karşın Mateos'un bu olaya dair farklı bilgiler de verdiğini belirtmemiz gerekir.

Mateos, Yusuf el-Harezmi'nin Sultan Alp Arslan için korkunç bir plan düşündüğünü, o gün karısı ve çocuklarıyla beraber şenlik ve ziyafet yaptığını, davullar çaldırarak büyük bir neşe içinde yediğini ve içtiğini fakat geceleyin karısını ve üç oğlunu, Sultan'ın eline düşüp köle olmaları için vahşiyane bir surette kendi eliyle kestiğini belirtirken şöyle devam eder: “O, ertesi sabah erkenden oğullarını kesmiş olduğu iki keskin bıçağı yanına aldı ve Sultan'ın huzuruna gitti. Sultan onun

⁵⁷ Mevdudi, 1971: 252; Genç, 1981: 253; Barthold, 1981: 391.

⁵⁸ Sadruddin Hüseyini, 1943: 37.

⁵⁹ Sadruddin Hüseyini, 1943: 37; Abu'l Farac, 1999: 325; Mevdudi, 1971: 253.

⁶⁰ Mevdudi, 1971: 253.

geldiğini haber alınca huzuruna getirilmesini emretti. Reis huzura çıkınca eğildi, fakat ona yaklaştığı sırada aniden Sultan'ın üzerine atıldı ve çizmeleri içinde saklamış olduğu iki bıçağı çekti. Onu Sultan'ın huzuruna getirmiş olanlar kaçtılar. Vahşi bir hayvan gibi Sultan'ın üzerine atılan adam iki bıçağını da onun vücuduna sapladı. Sultan'ın adamları ileri atılıp onu olduğu yerde öldürdüler. Sultan üç yerinden yaralanmıştı⁶¹.

Görüldüğü gibi akrabalık ilişkileriyle pekiştirilmeye çalışılan Selçuklu-Karahanlı birlikteliği Sultan Alp Arslan'ın hayatına mal olmuştur. Sultan aldığı yaralar neticesinde 10 Rebiülevvel 465 (M.1072)'de 40 yaş ve birkaç ay ömür sürdükten sonra vefat etmişti. Merv'e götürüldü ve orada defnedildi. Alp Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Melikşah döneminde de Selçuklu-Karahanlı mücadelesi tüm hızıyla devam etmiştir. Bu mücadele dönemine geçmeden önce Alp Arslan'ın vasiyeti üzerinde azda olsa durmak istiyoruz.

Sultan son nefesine doğru Nizamü'l-Mülk'ü huzuruna çağırttı ve ona şu vasiyette bulundu:

“Sen eskisi gibi memleket işleri ile meşgul olacaksın. Benim yerime de büyük oğlum Melikşah'ı tahta çıkaracaksın”⁶². Sultan diğer oğlu Ayaz'a da Belh valiliğini verdi. Amaç Ayaz'ın ileride isyan edip de karışıklık çıkarmasının önüne geçmek idi. Ayaz'a senelik iki buçuk milyon dinarda tahsisat verilmesini emir verdi. Kendisine ısrarla öğüt vererek daima ağabeyi Melikşah'a itaat etmesini ve ona yardımcı olmasını istedi. Kardeşi Kavurt Bey'i de Fars ve Kirman vilayetlerinin valiliğine tayin etti. Bu zata da vasiyet edip, kendi hanımı ile evlenmesini bildirdi. Böylece Alp Arslan'ın ölümü üzerine toplanan devlet adamları ve kumandanlar 10 Rebiülevvel 465'te (24 Kasım 1072) Melikşah'ı Sultan ilan ettiler⁶³.

Görüldüğü gibi Sultan Alp Arslan, ölmeden önce Sultan olarak Melikşah'a itaati şart koşmuş ve diğer oğullarına da isyan etmelerini önlemek ve devletin devamlılığı için çeşitli valilik görevlerini vermiştir. Aslında Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı daha ölmeden önce sağlığında iken birçok defa veliaht tayin etmiş ülke ileri gelenlerine kendisinden sonra Melikşah'ın geçeceği mesajını vermiştir. Bundan

⁶¹ Mateos, 1987: 145.

⁶² Mevdudi, 1971: 254.

⁶³ Mevdudi, 1971: 254–255; Özaydın, 2004: 54.

sonraki kısımlar Terken Hatun ve devlet üzerindeki etkileri olacağı için Terken Hatun'un etkili olduğu o büyük Sultan'ın, Sultan oluş aşaması üzerinde durmanın yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

1.2.3. Melikşah'ın Veliht İlân Edilmesi ve Terken Hatun İle Evlenmesi

1072 yılında Selçuklu Devleti'nin başına geçen Sultan Melikşah'ın, Alp Arslan'dan sonra Sultan olacağına dair birtakım işaretlerin olduğunu biliyoruz. Kendisinden büyük yaşta erkek kardeşleri olduğu halde neden Melikşah, Sultan olarak seçilmiş olabilir ve onun Sultan olacağını gösteren işaretler nelerdi bu hususlara da göz atmamız gerekir.

Melikşah, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın oğludur. Annesi Karahanlı soyundan bir hatundur. 6 Ağustos 1055'te doğmuştur. Babasının ciddi alaka ve sevgisini kazanarak itina ile yetiştirildi. Melikşah, bu itinaya layık olduğunu veliahtlığı ve hükümdarlığı döneminde de ispat etmiştir. Melikşah'ın ilk askeri faaliyeti daha 9 yaşında iken katıldığı Gürcistan seferinde görülür. Bu seferde Alp Arslan'ın ordu yerini muhafaza etmek üzere Vezir Nizamü'l-Mülk ile birlikte Nahçıvan'da kalan Melikşah sefer boyunca birçok kalenin bu arada Sürmari (Sürmeli) Çukur ve Ani civarındaki Meryemnişin'in fetihlerini başarmıştır. Bu sefer sırasında, çocuk yaşta olduğu halde gösterdiği cesaret, yiğitlik, sevk ve idare kabiliyeti onun Selçuklu ordusunda ve komutanlar arasında tanınıp takdir edilmesine fırsat vermiştir⁶⁴.

İşte ilk askeri faaliyetine 9 yaşında başlayan Melikşah, gösterdiği bağlılık ve başarılarla kısa sürede ordu ve devlet adamların sevgisini kazanmıştır. Alp Arslan, onun ileride devletini yöneteceğini hissetmiş belki de böyle istemiş olacak ki kaynaklarda Melikşah'ın daha küçük yaşta iken iki farklı tarihte ve yerde veliaht tayin edildiğine rastlıyoruz. Bu farklı tarih ve yerlerdeki tayinler de aslında Melikşah'ın ileride sultan olacağını sinyalleridir.

Bunlardan ilki Hicri 458 (Miladi 1066)'de gerçekleşmiştir. Kaynaklarda bu olay şöyle anlatılır: Alp Arslan, devletin sınırlarını Türkistan içlerine doğru

⁶⁴ Parmaksızoğlu, 1976: 463.

genişlettiği sırada Merv'den Raygan'a yahut da Radıgan'a geldi. Orada 1066'da dzenlediği bir törende Melikşah'ı veliaht tayin etti. Alp Arslan, gaşiyesini omzuna alıp at üzerindeki Melikşah'ın önünde yürümek suretiyle onu müstakbel Sultan olarak tanıdığını gösterdi ve bütün ülke topraklarında veliaht sıfatıyla adına hutbe okunmasını istedi. İslam dünyasındaki eskiden beri sürdürülen geleneğe uygun biçimde Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah da veziri Amidddeve İbn Cehir ile hilatler gönderip Melikşah'ın veliahtlığını tasdik etti⁶⁵.

Kaynaklarda ikinci veliaht hususu da şöyledir: Bu ikinci veliahtlık Malazgirt Savaşı'na girerken 1071 yılında gerçekteşmiştir. el-Hüseyini olayı şöyle anlatır: "463 yılında Sultan Alp Arslan, şam'a uğradı ve oğlunu askerlerinden bir kıta ile Halep'te yerine bıraktı, hiçbir gemi ve kayığa binmeksizin atları ile Fırat suyunu geçti, Hoy⁶⁶ ve Selmas⁶⁷ civarına geldi. Alp Arslan, Rum Meliki'nin memleketini Hristiyan meliklerinin evladından birine tefviz ile bunun için süvari ve piyade  yüz kişiden mürekkep bir ordu teçhiz ettiğini Rum milletinin hadsiz hesapsız bir yekn teşkil eden evladını harp için Sultan'ın aleyhine hazırladığını ve Rum melikinın etrafına Rum, Ermeni, Peçenek, Oğuz, Efren milletlerinin evbaşı toplanarak bunların toplanmalarından Hristiyanlığın yükseldiğini ve bunlar Halifeyi kaldırıp yerine Patrik getirmek, mescitleri tahrip ile yerine kiliseler yapmak üzere yemin ettiklerini haber aldı"⁶⁸. Bunun zerine Alp Arslan karısına ve Nizamü'l-Mülk'e bir adam gönderdi, bununla "Ben yanımda bulunan bu kadar askerle düşmana karşı yürüyorum, eğer sağ kalırsam bu Tanrı'nın bir ltfdr; şehit olursam rahmet de ondandır; benim yerime geçecek olan oğlum Melikşah'tır." Melikşah'ın veliahtlığı süresince Harezm, Fars, İsfahan ve Rey'de görev yaptığı ve emrinde her an harekete hazır 15.000 süvari bulunduğu bilinmektedir⁶⁹.

⁶⁵ zaydın, 2004: 54; Mevdudi, 1971: 231; Kitapçı, 1990: 36; Kafesoğlu, 1973: 5; İbnü'l Esir, 1987: 59.

⁶⁶ İnan'ın kuzeybatısında, çevresi dağlarla kuşatılmış Hoyı ukuru denilen bir çöküntü havzasında yer alır. Gerek ılıman iklimin hüküm sürmesi ve gerekse Tebriz'den Trabzon'a giden karayolu ile Urmiye Gölü kıyılarından Kafkasya'ya ulaşan yolun burada düğümlenmesi Hoy'un canlı bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. (Yazıcı, 1998: 258).

⁶⁷ İnan Azerbaycan'ında bir idari bölgedir. Bölgenin şark kısmında yüksek Afgan Dağları, Urmiye Gölü'ne uzanan ve ucunda Gvercinkale'nin bulunduğu Karabağ yer alır. şimalde de Selmas, Hoy ile hudutlanır. (Minorsky, 2001: 461).

⁶⁸ Sadruddin Hüseyini, 1943: 32–33.

⁶⁹ Sadruddin Hüseyini, 1943: 33; zaydın, 2004: 54; Kafesoğlu, 1971: 6–7.

Görüldüğü gibi bu iki tarih 1066 ve 1071 yıllarında Melikşah veliaht olarak tayin edilmiş. 1072 yılında Alp Arslan Maverâünnehir seferine çıkarken Melikşah'ı da yanında götürmüş. Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra da 10 Rebiülevvel 465 (24 Kasım 1072)'de de Melikşah, Selçuklu Devleti'nin başına bu kez Sultan olarak geçmiştir. İşte Alp Arslan'ın yolunu takip etmeye çalışan Sultan Melikşah, Karahanlılarla mücadelesini sürdürmüştür. Asıl bundan sonra biz Terken Hatun'un tarih sahnesine çıktığını görüyoruz. Yalnız bu noktalara değinmeden önce Melikşah ile Terken Hatun'un evliliği meselesine göz atmak gerekir. Çalışmamızın baş kısımlarında Türk devletlerinde yaygın olan siyasi evliliklerden bahsetmiştik. İşte bu siyasi evlilikler içerisinde bizi ilgilendiren ve belki de en önemlisi Terken Hatun olarak bildiğimiz Celaliye Hatun ile Melikşah arasında yapılan evliliktir.

Zaten Alp Arslan'ın kendisi de Karahanlı hükümdarlarından Kadir Han'ın kızı ile evlenmişti. Yine O, Selçuklular'ın bu geleneksel devlet politikası icabı kendi kızını ise, aynı haneden ailesinden Semerkand hükümdarı Şemsü'l-Mülk ile evlendirmiş ve böylece Doğu Türklüğü ile Selçuklular arasında çok samimi ilişkiler kurmuştur. Artık bundan böyle Selçuklu Devleti için doğudan herhangi bir tehlike söz konusu olmayacaktı⁷⁰. Bu tür siyasi evlilikler Terken Hatun ile Melikşah arasında da yaşanmıştır.

Bu muhteşem düğün nasıl gerçekleşmiştir? Melikşah ve Celaliye Hatun'un izdivacı dillere destan olacak bir düğünle yapılmıştır. Celaliye Hatun'un bine yakın Türk kölesi ve cariyesi, ayrıca çok muazzam bir çeyiz ve uçsuz bucaksız bir kervan ile Selçuklu sarayına gelin olarak gelmesi, düğünün bütün ihtişamı ve azametini de gözler önüne sermektedir. Düğün Selçuklu sarayında günlerce devam etmiş, yenilmiş, içilmiş, Merv şehri baştanbaşa ışıklarla donatılarak halk uzun seneler unutamayacağı neşeli günler ve eğlenceli geceler geçirmiştir (Eylül 1064)⁷¹. Dikkatten kaçmamış olacak ki muhteşem düğünün yapıldığı bu tarihten iki yıl sonra Melikşah, babası Alp Arslan tarafında da veliaht tayin edilecektir. Melikşah, 1055 yılında dünyaya geldiğine göre Celaliye Hatunla evliliği sırasında 9 yaşlarında olduğunu anlıyoruz. Yalnız kaynaklarda Celaliye Hatun'un kaç yaşlarında olduğu ile ilgili bir bilgiye rastlayamıyoruz.

⁷⁰ Kitapçı, 1990: 35.

⁷¹ Kitapçı, 1990: 36. Kitapçı, 1994: 207; Turan, 1980: 158; Kafesoğlu, 1971: 7.

Ancak bu tarih Melikşah'ın henüz çocukluk çağına rastladığından bu evliliklerin fiili olmayıp, sadece nikâh akdinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İbnü'l Esir, zifafın da bu sırada olduğundan bahsetmektedir. Sadece bu bilgi bile bu evliliğin tamamen siyasi olduğunu göstermektedir⁷².

İşte bu muhteşem düğün merasiminden sonradır ki Melikşahla evli olan Celaliye Hatun, eşinin Sultan oluşuna kadar herhangi bir girişimde bulunmamış planlarını zaman içerisinde oluşturarak, eşinin Sultan oluşundan sonra yıldızı parlamaya başlamış ve adeta devlet içerisinde bir güç haline gelmiştir.

1.2.4. Terken Hatun'un Vasıfları

Asıl bundan sonradır ki, Terken Hatun'un yıldızı parlamış özellikle Melikşah'ın tahta geçmesiyle Selçuklu saraylarının rakipsiz bir imparatoriçesi olmuştur. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Terken Hatun'dan başka birtakım saray kadınları ve eşleri de vardı. Karahanlı İsa Han'ın kızı Terken Hatun ile yaptığı evlilikten başka Zübeyde Hatun ile de evlenmiş ve bundan oğlu Berkyaruk doğmuştur. Ayrıca Malazgirt Savaşından sonra Romanos Diyogenis'in kızı ile de söz kesildiği fakat hadisin bu birleşmeye imkân bırakmadığı görüşü hâkimdir. Eşlerinden başka cariyelerinden de söz gelimi Mehmet Tapar gibi oğulları olmuştur. Berkyaruk, Sancar, Ahmed, Davud, Mahmud, Muhammed Tapar adlı 6 oğlu olmuş⁷³, bunlardan Davud babasının sağlığında ölmüştür. Diğerleri Melikşah'ın ölümünden sonra onun bıraktığı muazzam devlet mirası üzerinde amansız bir mücadeleye girişmişlerdir. İsmet ve Gevher Hatun'dan başka isimleri tespit edilemeyen 4 kızı daha vardı⁷⁴.

İşte bu rakipsiz Hatun, ileriki dönemlerde yürüteceği birtakım planlarla devleti içeriden sarsmıştır. O, her ne kadar Melikşah'ın Sultan oluşu ile yıldızı parlamışsa da onun ölümüyle de devletin siyasetinde rakipsiz bir güç haline gelecek, gücü gittikçe artacaktır. Devletin siyasetinde bu kadar etkili olmaya cesaret edebilen bir Hatun'un

⁷² Aktaran: Ayan, 2008: 118.

⁷³ Parmaksızoğlu, 1976: 465; Şapolyo, 1964: 9.

⁷⁴ Parmaksızoğlu, 1976: 465.

eşsiz bir güce sahip olması gerekir. Bu bakımdan öncelikle Hatunların ellerinde var olan güçlerine bir göz atalım.

Selçuklularda kullanılan “Terken” ünvanı sahibi hanımların kendilerine ait yurtluk (ikta) vilayetleri, divan teşkilatları, askerleri, hazineleri, ferman, menşur vb. hukuki belgeler çıkarma yetkileri vardır⁷⁵. “Hatunlar, bu kadar kalabalık maiyetlerine rağmen vakitlerini tembel tembel oturmakla geçirmezlerdi. Onlar bir taraftan günlük ev işlerine nezaret ederler, diğer taraftan da bizzat dikiş, nakış ve örgü gibi el işleri ile meşgul olurlardı”⁷⁶. Kaynaklar bunların dışında Terken Hatun’un hizmetine amade 10–12.000 kişilik bir kuvvetli süvari ordusunun olduğunu ve ayrıca resmi işlerini tedvir etmekle görevli üst rütbede bir nevi vezirinin dahi bulunduğunu belirtmektedir⁷⁷. Nitekim daha sonra göreceğimiz ve Nizamü’l-Mülk’ün yerine geçecek olan Tacü’l-Mülk Ebü’l-Ganaim, ona bu şekilde uzun süre hizmet etmiş, Büyük Selçuklu Devleti’nin zirvedeki en belirgin simalarından birisi idi.

Karahanlılar bu fonksiyonlarından dolayı Terkenler’e “Umdet ül Mülk” yani devletin dayanağı diyorlardı⁷⁸. İşte böyle büyük vasıflara sahip olan Terkenler, fırsat buldukları takdirde devletin siyasetinde rol oynamaktan da uzak durmamışlardır. Özellikle Terken Hatun, Sultan Melikşah’ın ölümünden önce az da olsa etkili olmaya çalışmış ve planlarını daha açık olarak Melikşah’ın ölümünden sonra ortaya koymuştur. O, rakipsiz bir hatundur. Çünkü elindeki gelirleri ile çevresindeki nüfuzunu arttırmış, kendisine muhalif olan kişilerle doğrudan değil dolaylı bir mücadele içerisine girmiştir. Bu konuları çeşitli örnekler vererek açıklayacağız buradaki amacımız daha çok Terkenler’in sahip oldukları gücü gösterebilmektir.

1.2.5. Terken Hatun’un Şahsiyeti

Büyük Selçuklu Devleti’nin baş hatunu Terken Hatun’un en önemli özelliği kendine çok güvenmesi, müstakil şahsiyeti ve olaylar karşısındaki soğukkanlı

⁷⁵ Turan, 1944: 68; Turan, 2000: 127; Turan, 1980: 241; Ecer, 1989: 167; Sevinç, 1980: 32; Koca, 2002: 148; Can, 2008: 56.

⁷⁶ Sümer, 1954: 193.

⁷⁷ Kitapçı, 1994: 208; Kitapçı, 1990: 36–37; Can, 2008: 77; Can, 2011: 399–400.

⁷⁸ Sevinç, 1980: 33; Turan, 1944: 69.

oluşudur. Kaynaklar Terken Hatun'un şahsiyetini açık bir şekilde ortaya koymamış olsalar da biz onun bu özelliklerini meydana gelen bir takım olaylardan çıkartabilmekteyiz.

Bu olaylardan ilki, Halife Muktedi'nin, Melikşah'ın kızı Mahmelek ile evlenme hadisesidir. Halife bu amaçla Fahru'd-Devle'yi Sultan'a elçi olarak göndermiştir. Fakat Selçuklu Devleti'nin başveziri Nizamü'l-Mülk, burada isabetli bir karar alıp konuyu doğrudan doğruya Sultan'ın çok değerli eşi Terken Hatun'a götürmüştür. Bundan sonra cereyan eden birtakım olaylar Nizamü'l-Mülk'ün böyle yapmakla ne kadar isabetli davrandığını ve koca vezirin idari basiretini, bütün bunlara ilaveten onun ne kadar büyük bir edep ve erkân sahibi olduğunu bir kere daha ortaya koymaktadır.

Büyük vezirin Fahru'd-Devle ile birlikte bu mesele için Terken Hatun'un karşısına çıkmasıyla açık açık Mahmelek Hatun'un Halife el-Muktedi Biemrillah ile evlenmesine taraftar olduğunu vurguluyordu. Gerçekten de tecrübeli vezirin, böyle bir evliliğin Halife kadar Sultan ailesi ve yakın çevresi içinde fevkalade yararlar sağlayacağına yürekten inancı vardı. Terken Hatun, meseleyi onların ağzından dinledikten sonra, hiçbir heyecana kapılmamış, kendisinden son derece emin ve son derece soğukkanlı bir şekilde davranmıştır⁷⁹. Halife ile kurulan akrabalık ilişkisini daha sonra geniş bir şekilde vermeyi düşündüğümüzden burada sadece Hatun'un bir takım olaylar karşısındaki tavrını ortaya koymakla yetineceğiz.

İşte bu hadise bile Terken Hatun'un söz sahibi olan bir hanım olduğunu gösterir. Terken Hatun, en az kocası kadar etkili bir Selçuklu Hatunu idi. Devrin iki önemli veziri Terken Hatun'un karşısına çıkarak onun rızasını almaya çalışmışlardır. Terken Hatun, bununla da kalmayacak kızı Mahmelek Hatun'u Halife'ye verirken birtakım şartlar da ileri sürecektir. Hatta Terken Hatun, hiçbir şekilde bu kararlılığından da geri adım atmayacaktır.

Burada ilginç bir olay da olmuştur. Şöyle ki, "Fahru'd-Devle artık her şey bittikten sonra Terken Hatun ile bütün şartların kabul edildiği anlamına gelmek üzere el sıkışmak istemiş, Terken Hatun ise daha uygulamayı görmediğinden ona, elini uzatmayacağını bildirmiştir. Ancak vezirin eli havada kalmamış. Terken Hatun'un

⁷⁹ Kitapçı, 1994: 167.

yerine hemen Sultan elini uzatmış ve bu iki büyük insan birbirleri ile bu işin her iki taraf için de mutlaka hayırlı ve uğurlu olması için son bir defa daha el sıkışmışlardır⁸⁰.

Görüldüğü gibi Terken Hatun, eşi olan Sultan'ın kimi şahıslarla ilgili kararlarını etkilemeye de çalışmış bu faaliyetlerinde zaman zaman başarılı olmuştur. Mervanoğulları hükümdarı Nasrü'd-Devle Mansur, topraklarının Selçuklular'ın hâkimiyetine gireceğini anlayınca mağfaret dilemek istemiş, ancak kabul edilmemişti. Mansur da Terken Hatun'a başvurarak hediyeler göndermiş ve affedilmişti. Yine Semerkand hükümdarı Ahmed Han, yakalandıktan sonra Terken Hatun'un ricaları sonucu - Ahmed Han, Hatun'un akrabası olma ihtimali vardır- tabiiyette kalma şartı ile affedilerek serbest bırakılmış ve Karahanlılar'ın batı kolu Selçuklular'a bağlanmıştı⁸¹.

Bunların dışında Terken Hatun, devrin ilim adamlarına ve şairlerine de büyük değer verirdi. Halife Muktedi, Mahmelek ile evlenmek istediği zaman Terken Hatun'u ikna edenlerden biri de muhaddis el-Muşattabü'l-Fergani idi. Melikşah devri şairlerinden Ebu Tahir Hatuni⁸², Terken Hatun'un hizmetinde bulunduğu için "Hatuni" lakabıyla ün almıştı. Melikşah'ın ölümünden sonra ise, oğlu Mahmud'un saltanatının tanınması için Halife tarafından koşulan şartları kabul etmeyen Terken Hatun, ancak devrin en büyük otoritesi olan Gazali'nin, şer'an için böyle olması gerektiğine dair açıklamalarından sonra durumu kabul etmişti⁸³.

Görüldüğü gibi Terken Hatun, ihtirasları uğruna devletin önemli güçleriyle mücadele etmekten çekinmemiştir. O daha sonra ki dönemlerde sırf amaçlarını gerçekleştirebilmek için Halife-Sultan ve Sultan-Nizamü'l-Mülk arasının açılmasına sebep olacak ve vefatına kadar emellerini gerçekleştirmenin yollarını arayacaktır. Emelleri uğruna Sultan Melikşah'ı, Halifeyi ve devrin en önemli veziri Nizamü'l-Mülk'ü bile karşısına alan Terken Hatun, ne ilginçtir ki devrin önde gelen ilim

⁸⁰ Kitapçı, 1994: 171.

⁸¹ Can, 2008: 64-65; Can, 2011: 398; Çandarlıoğlu, 1977: 68.

⁸² Büyük Selçuklu döneminde yaşayan İran asıllı şair ve devlet adamıdır. Ebu Tahir, Melikşah'ın oğullarından Muhammed Tapar'ın hizmetinde de bulunmuş özellikle Sultan'ın hanımı Gevher Hatun'un (müstevfi) muhasebecisi görevini yürütmüştür. Bu hizmetleri dolayısıyla ona "Hatuni" lakabının Gevher Hatun tarafından verildiği şeklinde farklı bilgilerde mevcuttur. Hatuni'nin vefat tarihi belli değildir. Çeşitli kaynaklardaki kayıtlardan 529-532 (1134-1137) yılları arasında öldüğü anlaşılıyor. (Öztürk, 1994: 236).

⁸³ Genç, 1982: 116-117.

adamlarına ve şairlerine itibar etmiştir. Bu durum Terken Hatun'un ilim ve ilim için çalışanlara verdiği değeri gösterir.

1.3. TERKEN HATUN'UN, HİLAFET ÇEVRELERİYLE İLİŞKİLERİ

1.3.1. Abbasî Halifesi'nin Sultan Melikşah'ın Kızı İle Evlenmesi

Terken Hatun'un, Hilafet çevreleriyle teması biricik kızı Mahmelek Hatun'a, Abbasi Halifesi el-Muktedi Biemrillah'ın, hilafet erkânından aynı zamanda baş vezir Fahru'd-Devle İbni Cüheyri dünürü olarak İsfahan'a göndermesi ve bundan sonra cereyan eden zincirleme olaylarla ve çok yönlü bir şekilde ölünceye kadar devam etmiştir.

Zira bu sıralarda hanedan ailesinin başında kapkara bulutlar dolaşmakta idi. Evet, Melikşah, çok sevdiği biricik oğlu Davud'u bilinmeyen bir hastalık nedeniyle kaybetmiş, dolayısıyla dünya koca Sultan'ın başına yıkılıp kalmıştı 474 (1081/1082). Sultan'ın feryat ve figanları neredeyse Arş-ı alayı titretecek bir hale gelmişti. Onun alınıp yıkanmasına uzun süre mani olmuş. Hatta Sultan birkaç defa kendisini öldürmek istemiş, ancak yakın adamları buna mani olmuştur. O, hiç de âdeti olmadığı halde Davud'un ruhuna bir mektup yazmış, bu hususta duyduğu elem ve ızdıraplarını dile getirmiş, o kadar ki Sultan'ın bir nevi inleyen gönül nağmelerini andıran bu mektubu okuyan herkes, başta Nizamü'l-Mülk olmak üzere gözlerinden boncuk boncuk yaşlar akıtmışlardı⁸⁴. Yine kaynaklarda bunlara ilaveten Türk ve Türkmenlerin, karalar giyerek sultanın sarayında toplanıp saçlarını yoldukları, kadınların da buna katıldıkları, atlara karalar giydirip kâküllerinin yolunduğu, eğerlerinin ters çevrildiği, evlerde ve çarşılarda yedi gün süren yas tutulduğu şeklindeki eski Türk törelerinin devamını gösteren önemli rivayetler de kaydedilmektedir⁸⁵.

İşte hanedan ailesinin bu derin üzüntüsü karşısında İsfahan'a gelen hilafet erkânının baş veziri Fahru'd-Devle, Sultan'ın üzüntüsünü hiç olmazsa biraz

⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1992: 19; Kitapçı, 1994: 165-166; Öngül, 1986: 41-42.

⁸⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1992: 19.

unutmasını, ortalığın yatışmasını beklemiş ve bu da pek tabii olarak aylarca sürmüştür.

O, sonunda Isfahan'a gelmesinin asıl sebebini Sultan'ın yetenekli veziri Nizamü'l-Mülk'e açmıştır. Fakat bu meselenin görüldüğü gibi basit olmadığını bilen Nizamü'l-Mülk, kendisi müsbet ya da menfi bir fikir beyan etmeksizin konuyu doğrudan doğruya Sultan'ın çok değerli eşi Terken Hatun'a götürmüştür. Bundan sonra meydana gelen bir takım olaylar, Nizamü'l-Mülk'ün böyle yapmakla ne kadar isabetli davrandığını ve koca vezirin idari basiretini, bütün bunlara ilaveten onun ne kadar büyük bir edep ve erkân sahibi olduğunu bir kere daha ortaya koymaktadır. Çünkü Mahmelek Hatun'un kiminle, ne zaman ve nasıl evleneceğine asıl karar verecek olan Sultan değil bizzat onun baş hatunu Terken Hatun'un kendisi idi. Kitapçı onun için, "kendi zamanında "Turan" nesli kadın tipinin en güçlü temsilcisi şeklinde ifade eder"⁸⁶. Gerçekten de bu Türk anası, Selçuklu saraylarının en güçlü, otoriteri, gerektiğinde ata binen, kılıç kuşanan müstesna hanım sultanlarından birisi idi. Ayrıca, Sultan nezdinde de çok üstün bir yeri vardı.

Daha önce de belirttiğimiz gibi büyük vezirin Fahru'd-Devle ile birlikte bu mesele için Terken Hatun'un karşısına çıkmasıyla açık açık Mahmelek Hatun'un, Halife el-Muktedi Biemrillah ile evlenmesine taraftar olduğunu vurguluyordu. Çünkü böyle bir evliliğin Halife kadar Sultan ailesi ve yakın çevresi içinde fevkalade yararlar sağlayacağına yürekten inanıyordu⁸⁷. Şüphesiz Sultan Melikşah da bu evliliğin son derece önemli olduğunu düşündüğü için hiçbir zorluk çıkarmamıştır.

Fahru'd-Devle, Nizamü'l-Mülkle birlikte Terken Hatun'a Halife'nin arzusunu bildirdiler. Terken Hatun cevap olarak şunları söyledi:

"Gazneyn Şahı ve Maveraünnehir hükümdarları ve hanları, kendi oğulları için, muhtelif kızlara talip olmuşlardır. Bunlar 400 bin dinar ağırlık vermişlerdi. Elbette ki, Halife de böyle bir ağırlık verecek olursa, Halife tercih olunur"⁸⁸.

Bunun üzerine Melikşah'ın halası Arslan Hatun, Terken Hatunla temasa geçerek, Halife ile böyle para, pul ve maldan bahsetmenin doğru olmayacağını, Halife'yi Gazneli Şahı yahut da Maveraünnehir hanları ile mukayese etmenin

⁸⁶ Kitapçı, 1994: 166.

⁸⁷ Kitapçı, 1994: 167.

⁸⁸ Mevdudi, 1971: 272; Ayan, 2008: 121; Kitapçı, 1994: 167; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1992: 19; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 52; Öngül, 1986: 42; İbnü'l Esir, 1987: 115; Can, 2011: 405.

münasebet olmayacağını bildirdi. Arslan Hatun, Halife el-Kaim Biemrillah'ın dul karısı idi. Hilafet hanedanı ile kendi hanedanının akrabalık bağlarının kurulmasının büyük bir şeref olacağını ileri sürdü. Maveraünnehir hanlarının ve Gazneli şahlarının da Halife'nin hizmetkârlarından başka bir şey olmadıklarını da söyledi. Nihayet Terken Hatun'u razı etti. Ancak 50 bin dinar mehri muaccel verilmesi kararlaştırıldı. Bir de Halife'nin kendi hanımından başka bir kadın veya cariyeye almaması şartı ileri sürüldü. Yine Halife karısının yatağından başka bir yerde yatmayacak ve işret ve eğlence meclislerine son verilmesini de şart koşmuştur⁸⁹.

Bütün bunlardan hanedana mensup kadınların evliliklerinden edinilen bilgilere göre, evlenme ve boşanma konularında şer'i esasların uygulandığını anlamaktayız. Hatun'un, kızı için mehir alması ona güvence sağlamak istemesinden ileri gelmektedir. Bunların dışında Halife'nin eğlencelerine de sınırlama getirmesi dikkat çekici bir hadisedir. Zira saraylarında birbirinden güzel cariyeye, birçok odalık ve nikâhlı eşleri bulunan üstelik sefahat ve lüks içinde çoğu kere kendilerini kaybeden Abbasi Halifeleri için kolay kolay kabul edilebilecek şeyler değildi. Terken Hatun, daha açık bir ifade ile Abbasi Halifesi'nden kendi haremine bir nevi kilit vurmasını ve kızına bağlı kalmasını istiyordu. Bunları, o çağların gelenek, göreneklerine göre halifelerden istemek zor hatta mümkün olmayan hususlardı. İşte Terken Hatun, bu zor hususları da ortadan kaldırarak Halifeye şart koşmaktan geri durmamıştır.

Halife şartları kabul ettiğini bildirince daha önce de üzerinde durmuştuk Vezir Fahu'd-Devle, Terken Hatun ile bütün şartların kabul edildiği anlamına gelmek üzere el sıkışmak istemiş, Terken Hatun ise daha uygulamayı görmediğinden ona elini uzatmayacağını bildirmiştir. Ancak vezirin elini Sultan sıkıştır⁹⁰.

"475 (M.1082)'de Fahu'd-Devle, Bağdad'a döndü. Bu tarih üzerinden beş sene geçtikten sonra Muharrem 480 (M.1087)'de Selçuki gelini Bağdad'ın yolunu tuttu. Gelinin çeyizi 130 deve ve 74 katır sırtında hilafet sarayına (Daru'l-Hilafe) nakledildi. Develerin üzerine Rum ipeği, katırların üzerine de çeşitli mülki ipek örtülmüştü. Boyunlarında altından ve gümüşten çanlar ile gerdanlıklar vardı. Yüklerinin çoğu altından ve gümüşlendi. Develerin üzerinde üç tane mahfe vardı.

⁸⁹ Mevdudi, 1971: 273; Kitapçı, 1994: 170; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1992: 19; İbnü'l Esir, 1987: 115; Can, 2011: 405-406.

⁹⁰ Kitapçı, 1994: 171; Öngül, 1986: 42.

Katırların altısının üzerinde on iki sandık vardı ki, bunların içindeki ziynet eşyası, elbise ve mücevherata paha biçilemezdi. Katırların önünde takımları çeşit çeşit mücevherat ile süslenmiş, altın eğerli otuz üç iyi cins at ve üzerinde pek çok altın bulunan bir beşik vardı. Çeyizin önünde Sadüddevele Gevherayin, Emir Porsuk ve diğer bazı emirler vardı. Gelin alayı Nehr-i Muallâyı geçtiği zaman halka bir hayli altın ve elbiseler saçtı. Sultan bu sırada avlanmak için Bağdad'dan ayrılmıştı. Daha sonra Halife, Vezir Ebu Şüca'yı⁹¹, Terken Hatun'a gönderdi. Vezirin önünde üç yüz alay feneri ve bir o kadar da meşale vardı. Haremdeki bütün odalarda bir, iki veya daha çok sayıda mum yanmaktaydı. Halife, hadim-i hassı zafer ile birlikte, benzeri görülmemiş bir mahfe gönderdi. Vezir Ebu Şüca, Terken Hatun'a: "Allah emanetleri ehline teslim etmenizi emrediyor" dedi ve emanetin saraya nakledilmesini istedi. Terken Hatun da kabul etti. Nizamü'l-Mülk ve diğer ileri gelen devlet adamları da merasime iştirak ettiler Her birinin yanında çok sayıda meşale ve şamdan vardı. Büyük emirlere varıncaya kadar her sınıftan emirlerin eşleri de ayrı ayrı gruplar halinde debdebe ve ihtişam içerisinde, bu törene katıldılar. Bunların önünde de süvarilerin taşıdığı alay fenerleri ve meşaleler vardı. Daha sonra Sultan'ın kızı Hatun, üzeri örtülü ve çok sayıda altın ve mücevherlerle süslenmiş bir mahfe içinde geldi. Mahfenin etrafını göz kamaştırıcı bineklere binmiş olan 200 Türk cariyesi kuşatmıştı. Gelin böyle bir alayla Hilafet Sarayı'na gitti. Bu gece Bağdad'da benzeri görülmemiş bir geceydi"⁹².

Görüldüğü gibi bu muhteşem düğün, Mahmelek Hatun'u hilafet merkezine getiren kafilenin zenginliği şüphesiz, Sultan Melikşah devri Selçuklu Devleti'nin zenginliği hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Hilafet ile saltanatın daima uzlaşma içinde olmasını bir devlet siyasetinin gereği sayan İranlı devlet adamı Nizamü'l-Mülk, Sultan'ın kızı ile halifenin

⁹¹ Asıl adı Ebu Şüca Zahirüddin Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed er-Ruzraveri olup 437 (1045-46) yılında Ahvaz'a bağlı Kengever'de doğdu. Hamedan yakınlarındaki Ruzraver'e nisbetle Ruzraveri diye meşhur olmuştur. Halife Kaim Biemrillah tarafından vezir tayin edilen babası Ebu Ya'la Hüseyin b. Muhammed, göreve başlamadan vefat edince Ruzraveri 471(1078-79)'de Nizamü'l-Mülk'ün isteği üzerine Muktedi Biemrillah tarafından azledilen Fahu'd-Devle İbni Cüheyri'nin (veya Cehir'in) yerine vezir tayin edildi. Fakat Beni Cehir ailesinin Nizamü'l-Mülk ile ilişkilerini düzeltmesi sonucu İbni Cüheyri'nin vezirliğe getirilmesi dolayısıyla görevi kısa sürdü. Ancak İbni Cüheyri'nin Şaban 476 (Aralık 1083-Ocak 1084)'da azledilmesiyle tekrar vezirliğe getirildi. Kendisine "Zahirüddin" lakabı verildi. O, Bağdad'da sünniler ile şiiiler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda yatıştırıcı rol oynamıştır. (Avcı, 2008: 381).

⁹² Mevdudi, 1971: 273-274; Ayan, 2008: 121; Kitapçı, 1994: 186-187; İbnü'l Esir, 1987: 145-146.

evlenmesinde önemli bir role sahipti. O biliyordu ki bu şaşalı evlilikle hem devletin ekonomik gücü sergilenmiş hem de bu evlilikle kurulan akrabalık bağı vasıtasıyla Sultan'ın rakiplerine karşı elde ettiği diplomatik ve siyasal üstünlük perçinlenmiştir. Her fırsatta Halife ile Sultan'ı birbirlerine yaklaştırmaya çalışan Nizamü'l-Mülk'ün bu politikası büyük vezirin ölümüyle sarsıntıya uğramış, Selçuklular için istenmeyen neticelere sebep olmuştur⁹³. Gerçekten de ilerleyen kısımlarda daha net göreceğimiz gibi Sultan-Halife arasında kurulan bu iyi ilişkiler zamanla bozulmaya başlayacaktır. Hatta Terken Hatun, Mahmelek Hatun'un söz kesimi, nişan ve düğün törenlerinde daima insiyatifi kendi elinde tutmuş ve ne kadar üstün bir yetenek, kabiliyet sahibi olduğunu bütün açıklığı ile bir kere daha ortaya koymuştur. O, birtakım şartlarını kabul ettirmekle başta el-Muktedi Biemrillah olmak üzere hilafet erkânı ve saray çevrelerini güçlü ve zayıf yönleri ile çok daha yakından tanınmasına sebep olmuş, dolayısı ile kocası Melikşah'ın ölümünden sonra giriştiği taht mücadelesinde Halife ile olan pazarlık ve isteklerini kabul ettirmede hiçbir zorluk çekmemiştir.

1.3.2. Sultan-Halife İlişkisinin Bozulması ve Terken Hatun'un Rolü

Böyle dillere destan pek parlak ve muhteşem bir düğünle evlenen Mahmelek Hatun'un el-Muktedi ile olan evlilik yılları ve Abbasi saraylarındaki ilk günleri şüphesiz çok mutlu olarak geçmiştir. Ancak zaman içerisinde bu evlilik ve bunun doğal sonucu olarak Melikşah ile Halife ilişkileri de bozulmaya başlamıştır.

“Bu mutlu yılların pek tabii bir neticesi olarak onların bu evliliklerinde daha bir sene bile geçmeden nur topu gibi bir erkek çocukları dünyaya gelmiştir. (481/1088) Selçuklu Türk prensesinden doğan bu küçük çocuğun adı, Abbasilere has bir isim olan Cafer, künyesi ise Ebü'l Fazl idi. Onun dünyaya gelişi, hem hilafet hem de Selçuklu saraylarında büyük sevinçler uyandırmıştır. Cafer'in doğumu, Hilafet saraylarında bir hareket ve canlılık getirmiştir. Bu cümleden olmak üzere, Babü'l Firdevs önünde bir meclis düzenlenmiş ve baş vezir burada Halife namına tebrikleri kabul etmiştir. Aylarca şehirde çadırlar kurulmuş, günlerce halka yemek ziyafetleri

⁹³ Arslantaş, 1999: 21.

verilmiştir. Yine bu mutlu doğum nedeniyle Bağdad'ın iki yakası ışıklandırılmış ve şehir bir ışık deryasına boğulmuştur. Bu şenliklere şehrin esnaf ve sanatkârları da katılmış ve kendi meslekleri ile ilgili çok ilginç gösterilerde bulunmuşlardır. Küçük Cafer'in doğumu Selçuklu saraylarında da büyük yankılar uyandırmıştır"⁹⁴.

İşte bu çocuk yüzündendir ki Sultan ile Halife'nin arası açılmıştır. Daha önceleri de belirttiğimiz gibi bu evlilikler bir politika gereği gerçekleşmekteydi. Bu politika Cafer'in dünyaya gelmesinden sonra bütün çıplaklığı ile ortaya konuluyordu. Cafer, bundan böyle Türk tarafının en güçlü adayı idi. Kudretli Türk Sultanı kafasında çoktan beri tasarladığı ve Selçuklu Türkleri için çok önemli olan Hilafet değişikliğini bu Cafer sayesinde gerçekleştirmek niyetinde idi. Bu düşünce sadece Sultan'da mevcut olmayıp güçlü Türk anası Terken Hatun'da da mevcuttu.

“Abbasi Halifesi çok geçmeden bu gerçeğin acı yüzünü görmüş, Mahmelek Hatun'a olan tavrı haliyle giderek değişmiş ve ona daha sert muamele etmeye başlamıştır. Oysa Halife el-Muktedi'nin, Mahmelek Hatunla evlenmesinden kısa bir süre önce ilk oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed dünyaya gelmişti. İkinci oğlu Ebu Muhammed Harun 12 Mayıs 1078, bir diğer oğlu Ebu Cafer Munis ise 1079/1080 yılında dünyaya gelmişlerdi. Şimdi o hemen hemen aynı yaşlarda olan bu üç erkek evladından hangisini veliaht tayin edecekti. El-Muktedi, öncelikle Ebu'l Abbas Ahmed'i veliaht tayin etmek istiyordu. Ona göre Cafer'in veliahtlığı demek “Hilafetin” Arapların elinden çıkması ve Türk tarafına intikal etmesi demektir. Bu karma karışık düşünceler içerisinde Halife, Mahmelek Hatun'a hem de sosyal çevre, mensup olduğu aile, sahip olduğu yüksek vekar ve izzeti nefisle hiçbir şekilde bağdaşmayacak şekilde kötü ve kırıcı muameleler yapmaya başlamıştır"⁹⁵.

Fakat o, doğrudan doğruya bu işe son vereceği yerde, böyle bir kısım kötü muamelelerle Mahmelek Hatun'un hırpalanması ve kendiliğinden baba evine çekip gitmesini istiyordu. Bunun yanı sıra Halife onu, çevresinden yani, kendi hem cinslerinden kopararak koyu bir yalnızlığa itmeyi de ihmal etmedi. Bilindiği gibi Mahmelek Hatunla birlikte Hilafet sarayına önemli sayıda kız ve erkeklerden oluşan bir Türk grubu da gelmişti. Bunlar Mahmelek Hatun ile birlikte olacaklardı. Türk asıllı cariye, kız ve erkeklerden oluşan bu grubun sayılarının 200 kişi kadar olduğu

⁹⁴ Kitapçı, 1994: 189–190.

⁹⁵ Kitapçı, 1994: 190–191.

tahmin edilmektedir. İşte Halife bir gece vakti hem de ortada hiçbir ciddi sebep yok iken, üstelik bir saat gibi çok kısa bir zaman içinde onların saraydan çıkarılmalarını emretmiştir⁹⁶.

Halife'yi böyle bir davranışa iten önemli bir sebep olmalıydı. İbnü'l Esir'e göre: "Türklerden biri hizmetçiden bir meyve almıştı. Fiyat hususunda münakaşaya girdiler; bu arada hizmetçi Türk'e küfretti, Türk de terazideki kilogramlık demiri alıp hizmetçinin kafasına vurdu ve yardı, bunun üzerine halk onun başına toplandı. Neredeyse halk ile Türkler arasında bir çatışma çıkacaktı. Bağırıp çağırdılar, ağır küfürler ettiler. Bu olay üzerine Halife, Türkler'in saraydan çıkarılmalarını emretti ve Türkler son yatsı vaktinde bir saat içinde ve çok fena bir şekilde saraydan çıkarıldılar"⁹⁷. Yaşanan bu olaylar Halife'nin Türkler'e, Selçuklu Devleti'ne karşı tavrını açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi o dönemin sosyal hayatı hakkında da bilgi verebilmektedir. Öncelikle Halife, iki halk arasında husumetin oluşmasından endişe etmiş olacak ki bu zor durum karşısında fevri davranmış, davranışın sonucunu düşünmemiştir. Çok kısa bir süre içerisinde adeta kovar gibi Türkleri bölgeden çıkarmıştır. Zira yaptığı bu davranışla Sultan Melikşah ile arasının gerginleşmesine ortam hazırlamıştır. Yine yaşanan bu olay Bağdad halkı ile Türkler arasında bir sorunun olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir.

Nihayet Melike, kocasının kendisine olan alakasızlığını babasına şikâyet etti. Melikşah, Halife'nin durumu ve kızının bu ciddi şikâyetlerini dikkate alarak Bağdad'a bir elçi göndermiş ve Mahmelek Hatun'un kesin bir şekilde İsfahan'a intikal etmesini emretmiştir. Bunun için büyük komutanlardan Bozan, Humartekin ve Savaş doğruca Hilafet sarayına gelmişler ve Halife'den Melike'yi alıp götürmek için usulen izin istemişlerdir. Halife'nin istediği olmuş, kabile uzun bir yolculuktan sonra İsfahan'a gelmiş ve Mahmelek Hatun oğlu Cafer ile birlikte Selçuklu sarayına yerleşmiştir. Yalnız Türk sultanının gözde kızı İsfahan'a geldikten 7-8 ay sonra çiçek hastalığından henüz yirmi yaşlarında vefat etmiştir (Ocak 1089)⁹⁸.

Mahmelek Hatun'un böyle hem de gençcik bir yaşta ölmesi, gerek İsfahan gerekse Bağdad'da derin bir üzüntü yaratmış ve halkı çok derin bir mateme

⁹⁶ Kitapçı, 1994: 191; İbnü'l Esir, 1987: 149.

⁹⁷ İbnü'l Esir, 1987: 149.

⁹⁸ Mevdudi, 1971: 275; Kitapçı, 1994: 192-193; İbnü'l Esir, 1987: 157.

boğmuştur. Biz özellikle İsfahan'ın daha büyük bir acı yaşadığını düşünüyoruz. Çünkü Melikşah'ın, oğlu Davud'un ölümünden sonra nasıl bir acı yaşadığını daha önce de belirtmiştik. Dönemin cihan devletini yönetse de babalık duygusunu, evlat sevgisini hiçbir zaman kaybetmeyen Sultan Melikşah, daha oğlunun acısını dindirmeden bu sefer de gencecik kızının ölümüyle büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Sultan, kızına yapılan kötü muameleleri unutamayacak bunun intikamını bir şekilde alacaktır. En kötüsü de bu olaylar yüzünden Halife-Sultan ilişkisi tamamen kopma noktasına gelecektir.

“Artık küçük Cafer'in yetişmesi, bundan sonra dedesi Sultan Melikşah'a kalmıştı. Melikşah, henüz çok küçük yaşta, anadan yetim kalan bu sevimli torununu bağrına basmış ve onu yanından hiçbir yere ayırmaz olmuştu. Sultan, İç Asya seferinden döndükten sonra bazı idari tasarruflarda bulunmak üzere Bağdad'a geldiğinde kendi oğlu Emir Ahmed ile birlikte torunu Emir Caferi de yanına almıştı. Bu arada küçük Cafer'e babası, el-Muktedi Biemrillah da ziyaret ettirilmiştir. Ziyaret bir gece olmuş ve Cafer hilafet sarayında pek fazla kalmadan tekrar dedesinin yanına dönmüştür”⁹⁹. Dikkatimizi çeken bir husus var ki, o da Halife'nin Bağdad'da bulunan oğlu Cafer'i arayıp sormamasıdır. Halife'nin oğluna karşı bu ilgisizliği de Sultan-Halife ilişkilerinin bozulmasında etkili olmuştur.

Yine Halife'nin henüz çok küçük yaşlarda bulunan oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed'i çok küçük yaşta veliaht tayin etmesi bardağı taşıran son damla oldu. Artık o bundan sonra el-Mustazhir Billâh lakabıyla hilafet koltuğuna oturabilecektir¹⁰⁰. Halife'nin bu hareketi Sultan'a yapılan en büyük hakaret olarak kabul edilmiştir. Oysa Melikşah, Halife'nin Cafer'i yani kendi kızından olma torununu veliaht olarak ilan etmesini bekliyordu. Dolayısıyla o, torununu tek ve her iki tarafın müşterek bir aday olarak tahta oturmasını, hem Halife ve hem de Sultan'ın bütün sıfat ve yetkilerine sahip olmasını istiyordu.

Sultan iyi bir durum muhakemesi yaptıktan sonra Bağdad'a gitmeye ve birçok yönleriyle çekilmez bir hale gelen Halife ile gerçekten bir hesaplaşma yapmaya karar vermiştir. Bunun için Sultan 464/1092 yılında İsfahan'dan kalkarak ordusu ile birlikte tekrar Bağdad'a geldi. Onun bu seferinde yanında Selçuklu devlet erkânı,

⁹⁹ Kitapçı, 1994: 194.

¹⁰⁰ Abu'l-Farac, 1999: 334; Kafesoğlu 1973: 187.

yanı sıra değerli eşi Terken Hatun ve çok sevdiği torunu “Emir” lakabıyla anılan küçük Ebü'l Fazl Cafer de vardı. Bu onun Bağdad'a üçüncü ve son gelişi idi. Maksudı her halükarda el-Mustazhir Billah'ın veliahtlıktan azledilmesi ve onun yerine torunu Cafer'in bizzat Halife tarafından veliaht olarak ilan edilmesi idi¹⁰¹. “İlk önce Sultan, Halife'den Veziri Ebu Şuca'nın azlini istedi. Bu hususta da ısrarla durdu. Çünkü Ebu Şuca, Türk ülkelerinden Sultan'ın fütihat haberleri Bağdad'a ulaştığı zaman, bu vezir şöyle demiştir: “Bunun sevilecek tarafı nerede, bu Rum ülkelerinin fethi midir ki biz buna sevinelim”¹⁰². İşte vezirin bu tavrı onun azlinin istenmesine yol açmıştır. Halife Sultan'ın bu isteğini kabul etmek zorunda kaldı.

Bundan sonra yine Melikşah tarafından başka bir istek ileri sürüldü. Halife kendi büyük oğlu el-Mustazhir Billah'ı veliahtlıktan azlederek yerine Melikşah'ın torunu olan Cafer'i veliaht ilan edecekti. Halife bu teklifi kabul etmedi. Melikşah da ısrar edince durum vahim bir hal aldı. Sultan nihayet Halife'yi Bağdad'dan çıkarmaya karar verdi. Halife'ye haber gönderip, “Bağdad'ı, Ebu'l Fadl Cafer'e teslim et sen de Basra, Dımaşk yahut da Hicaz'a git” diye bildirdi¹⁰³. Halife şu cevabı verdi: “Emrinizi yerine getireceğim, yalnız yolculuğa hazırlanmak üzere bana on gün mühlet veriniz”¹⁰⁴. Kaynakların bazılarında ise bu on günlük mühletin araya giren birtakım devlet adamlarının vasıtasıyla Sultan'ın ikna edilmesiyle alındığı bildirilir. Şöyle ki, Halife'nin yeni veziri Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim araya girerek hiç olmazsa on gün süre verilmesini Sultan'dan istemiş ve şöyle demiştir: “Eğer sıradan bir kimse bile, bir evden diğer bir eve taşınmak istese bu on günden aşağı olmaz. Eğer bu kişi bir Halife ise nasıl taşınısın!” Bunun üzerine Sultan, Halife'ye on gün mühlet vermiştir¹⁰⁵.

Sultan'ın bu öfkeli durumu Halife ve yakın çevresini şüphesiz büyük sıkıntılara sokmuştur. Bağdad belki de tarihinin en büyük sıkıntılı günlerini yaşıyordu. Halife'nin başında kara bulutlar dolaşmaya başlamıştı. Aradan bir hayli zaman geçmesine rağmen Sultan'ın kararında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu durum bile Sultan Melikşah'ın ne kadar sinirlendiğini ve ne kadar kararlı olduğunu bir kez

¹⁰¹ Mevdudi, 1971: 276; Parmaksızoğlu, 1976: 465; Özaydın, 2001b: 57; Kitapçı, 1994: 197.

¹⁰² Mevdudi, 1971: 276.

¹⁰³ Mevdudi, 1971: 276; Özaydın, 2001b: 57; Kitapçı, 1994: 198; Abu'l Farac, 1999: 334; Genç, 1982: 117.

¹⁰⁴ Abu'l Farac, 1999: 334; Parmaksızoğlu, 1976: 465.

¹⁰⁵ Kitapçı, 1994: 198–199; Özaydın, 2001b: 57; Genç, 1982: 117.

daha ortaya koymaktadır. Ancak verilen mühletin 9. gününde hiç beklenmedik bir olay yaşanmış Sultan Melikşah hayatını kaybetmiştir. Sultan Melikşah'ın vefatıyla ilgili farklı rivayetler ve bu rivayetler hususunda tartışmalar olduğu için bu hususu ayrı bir başlık altında açıklamak istiyoruz.

1.4. TERKEN HATUN'UN SELÇUKLU ÜMERASIYLA İLİŞKİLERİ

1.4.1. Terken Hatun'un Vezir Nizamü'l-Mülk İle İlişkisi

İşte Bağdad'da kapkara bulutlar dolaşırken Selçuklu sarayında da durum pek iç açıcı değildi. Mahmelek Hatun ile Halife arasında çeşitli umutlarla yapılan bu evlilik istenilen neticeleri vermemiştir. Bu evliliğe Bağdad ve Selçuklu çevresi çok sıcak bakmışlar bu sayede ilişkilerin daha da kuvvetleneceğini düşünmüşlerdi. Başta Vezir Nizamü'l-Mülk, bu evliliğe sıcak bakanlar arasında olmuştur. Sultan Melikşah'ın arkasında bulunan Terken Hatun, Halife'nin önüne sürdüğü şartlarıyla ileride bir otorite sahibi olacağını göstermiş oldu. Liderlik vasıfları taşıyan Terken Hatun, hedeflerini gerçekleştirmek için Sultan'ın arkasında fırsat kollamaktadır. Sultan-Halife ilişkisinin bozulması onun için eşi bulunmaz bir fırsat idi. Aynı şeyin Vezir Nizamü'l-Mülk ile Sultan arasında da oluşmasını beklemekteydi. Hatun'un entrikalarına geçmeden önce Selçuklu Devleti'nin son derece önemli şahsiyeti Vezir Nizamü'l-Mülk hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Büyük vezirin Selçuklu tarihinde sayısız hizmetleri olmuştur. Bu hizmetlerin bir kısmına değinmenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz: Türk-İslam unsurlarını birleştirmek suretiyle askeri ikta sistemi onun gayretleriyle ilk defa 466 (1073)'da uygulanmaya başlanmış ve 480 (1087) yılından itibaren ülkenin her tarafına yaygınlaşmıştır. Samani ve Gazneli devlet teşkilatını esas alarak Büyük Selçuklular'ın merkez ve saray teşkilatını tesis etmiş ve İslam geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur. Bunların yanında başta Bağdad olmak üzere (459/1067) çeşitli şehirlerde tesis ettiği ve kendi adına nisbetle "Nizamiye Medreseleri" diye anılan ilk resmi eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için gayret etmiş, Şii-Batını düşüncesinin sakatlığını ortaya koymaya ve Sünniliği yayıp güçlendirmeye çalışmıştır. İmar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş Bağdad'da bir ribat, Nişabur'da bimaristan, İsfahan'da hankah yaptırmış 466 (1074)'da yeni bir

rasathane inşa ettirerek astronomi âlimlerini burada toplamış ve Sultan Melikşah'ın Celalüdevle lakabına nisbetle “Celali” adı verilen bir takvim kabul edilmiştir¹⁰⁶. Görüldüğü gibi Selçuklu Devleti'nin temel dayanağını oluşturan Vezir Nizamü'l-Mülk, bu hizmetlerinin dışında Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde çeşitli savaflara katılmış ve sultanların başarılarına başarı katmıştır. Onun gücü arttıkça, düşmanlarının sayısında da artışlar olmuştur. İşte bu güçlü vezirin karşısına Terken Hatun çıkacak ve onu ortadan kaldırmak için amansız bir mücadele içerisine girecektir.

Büyük vezir, Selçuklu sarayında sadece gücünü arttırmakla kalmamıştır. O, elindeki imkânlarıyla da yardımdan yardıma koşmuştur. Onun faziletleriyle ilgili el-Hüseyni şöyle bir örnek verir: “Bir gün bir fakir gelerek kendisi ile görüşmek istedi; kapısının önünde oturdu, yanında da büyük bir ibrik vardı, orada bekledikten sonra nihayet Nizamü'l-Mülk, Sultan'ın hizmetinden döndü; geldiği vakitte fakir ayağa kalkarak kendisine; “ben senin fakirleri sevdiğini ve onlara karşı muhabbet ve şefkat iddiasında olduğumu işittim. Sen bu benim ibriğimi altın ile doldurmadan ben buna inanmam” dedi. Nizamü'l-Mülk bunu çok görerek bir kese verip birtakım tatlı sözlerle fakiri yola getirmek istedi; fakat fakir kese ile kani olmayacağını söyledi. Nizamü'l-Mülk, hazinedara hazinede ne kadar altın varsa verilmesi için emir verdi; altınları getirdiler, ibriğe koydular. Fakat bunların hepsi yarısını bile dolduramadı. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk ehli ahaline, bütün ziynet eşyalarını getirip ibriğe koymalarını söyledi. Bunların hepsi olanca ziynet eşyalarını getirdiler; nihayet ibriği doldurdular; o derecede ki fakir ibriği yerinden kaldıramadı. Nizamü'l-Mülk bunu gördüğü vakitte adamlarına ibriği taşıyıp fakirle beraber gitmelerini emretti. Bunu gören fakir olanca kuvveti ile “Ey Nizamü'l-Mülk! Ben seni imtihan etmek istedim; yoksa benim gibi bir fakir bu kadar altını ne yapacak” diye bağırdı ve kaçtı gitti. Nizamü'l-Mülk onu bulup tekrar getirmeleri için emir verdiyse de hiçbir yerde izini bulamadılar. Sonra Nizamü'l-Mülk bu altınların hepsini hayır ve hasenata sarf etti”¹⁰⁷. Bunların dışında başka bir rivayet de büyük vezirin son derece alçak gönüllü, eleştiriye açık olduğunu göstermektedir. Şöyle ki: “Ebu'l Kasım Kuşeyri ile İmam Ebu'l-Meali Cüveyni gelince Nizamü'l-Mülk ayağa kalkar ve sonra yine yerine

¹⁰⁶ Özaydın, 2007: 195.

¹⁰⁷ Sadruddin Hüseyini, 1943: 48.

otururdu. Ebu Ali el-Farmezî¹⁰⁸ gelince ise yine ayağa kalkar. Onu kendi makamına oturtur, kendisi de onun önüne otururdu. Nizamü'l-Mülk'e bu iki farklı davranışın sebebi sorulunca: "Ebu'l Kasım Kuşeyri ve Ebu'l-Meali Cüveynî ile onlar gibi zevat yanıma geldikleri zaman bana: "Sen şöyle iyisin, böyle iyisin" diyerek benim sahip olmadığım vasıflarla beni överler, bu sözleriyle benim gurur ve kibirimi arttırlar; hâlbuki el-Farmezî bana nefsimin hoşuna gitmeyen şeyleri, kusur ve noksanlarımı, yaptığım haksızlıkları, söyler, böylece gururum kırılır, nefsanî duygularım rencide olur, ben de yaptığım hatalı ve kusurlu hareketlerin çoğundan vazgeçerim, onları terk ederim " cevabını verdi¹⁰⁹.

Görüldüğü gibi adaleti, idari kabiliyeti, cömertliği, bilgeliği ve güzel ahlakıyla tanınan Nizamü'l-Mülk, halkın hukukuna özen gösterir, insanların zulüm ve haksızlığa uğramaması için çalışır. Devlet kapısının şikâyetçilere daima açık olmasını ister ve kendisinden yardım için gelenleri de asla geri çevirmemiştir. Onun bu faziletleri Sultan'ın gözünden kaçmamış olacak ki zaman içerisinde Nizamü'l-Mülk'ün selahiyetleri genişletilmiş ve devlet içerisinde Sultan'dan sonra önemli bir güç haline gelmiştir.

Sultan Melikşah tahta çıktığı sıralarda amcası Kavurd'un isyanıyla karşılaştı. Bu isyanın bastırılmasında Nizamü'l-Mülk'ün büyük hizmetleri olmuş, böylece Melikşah'ın saltanatı yolu üzerinde bulunan bütün engeller ortadan kaldırılmıştır. Sultan, bu hizmetleri unutmamış olacakki Nizamü'l-Mülk'e geniş selahiyet verirken, memleket işlerini onun eline tevdi etti. Aynı zamanda kendisine "Atabey" lakabını bahşetti. Büyük bir arazi de bağışladı. Bu yer, Nizamü'l-Mülk'ün kendi memleketi olan Tus ülkesini de ihtiva ediyordu¹¹⁰.

Böylece Nizamü'l-Mülk'ün, Sultan Alp Arslan zamanında geniş bağlılığı ve hizmetleri neticesinde selahiyetleri daha da genişletilmiş ve en geniş halini Sultan Melikşah zamanında elde etmiştir. İşte vezirin sahip olduğu bu güç daha sonraları

¹⁰⁸ Asıl adı Ebu Ali Fazl b. Muhammed el- Farmedi'dir. 401 (1010-11)'de Tus yakınındaki Farmed (Farmez) köyünde doğdu. "Rüknü'l İslam, el-mürşid, kutbü'z-zaman ve şeyhü'l-meşayih" gibi ünvanlarla anılır. Nakşibendi silsilesinin önemli suflerinden olan bu zat bir ara Merv'e giderek Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk ile görüşmüş ve ondan büyük itibar görmüştür. (Yazıcı, 1994a: 90).

¹⁰⁹ İbnü'l Esir, 1987: 180.

¹¹⁰ Mevdudî, 1971: 263-264; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 48.

başına önemli sorunlar açacaktır. Hatta bu yüzden pek çok düşman kazanacak, Terken Hatun da bu düşmanların en önemli isimlerinden olacaktır.

Vezir Nizamü'l-Mülk'ün yaptığı hatalardan belki de en önemlisi, onun en fazla düşman kazanmasına sebep olan girişimi, on iki oğluna sahip olduğu selahiyetler çerçevesinde birtakım memuriyetler ve vilayetler vermiş olmasıdır¹¹¹. Zira bu hareketten sonra düşmanlar tek tek ortaya çıkacak Nizamü'l-Mülk'ü ortadan kaldırmaya çalışacaklardır.

Bu büyük vezire kimler cephe almıştı? Bunların başında Hasan Sabbah ve taraftarları bulunmakta idi. Nizamü'l-Mülk, Batınilerle siyasi, askeri ve ilmi metotlarla mücadele etmiş ve bundan dolayı Batınilerce baş düşman ilan edilmişti¹¹². ‘Nizamü'l-Mülk’e cephe alanlardan biri de Tuğra Divanı reisi Kemalüd-devle Ebu'r-Rıza'nın oğlu ve naibi Ebu'l-Mahasin idi. Sultan tarafından çok sevilen bu zat, aynı zamanda vezirin damadı olmasına rağmen bir gün Melikşah'a, Vezir hakkında şikâyetle bulunmuştur. Onların birçok mühim makamları işgal ettiklerini ve bu sebeple halkı adeta soyduklarını söyledi. Nizamü'l-Mülk'e son derece güvenen Sultan Melikşah'ın emriyle, Ebu'l Mahasin'in Save Kalesi'ne hapsedilmesini ve babası Kemalü'l-Mülk'ün de Tuğrailikten azledilmesini emretti (Şubat 1084). Yine Nizamü'l-Mülk'e cephe alanlar içerisinde İbn Behmenyar ve Sultan Melikşah'ı istirahat anlarında eğlendiren hokkabazlardan Caferek bulunmaktaydı. Sonuçta Caferek, dili ensesinden çıkarılmak suretiyle öldürüldü. İbn Behmenyar'ın gözlerine de mil çektirildi¹¹³. ‘‘Vezir aleyhinde bulunan diğer önemli bir kişi de Tacü'l-Mülk idi. Bir gün Sultan'a demişti ki: ‘‘Nizamü'l-Mülk, her yıl fakihlere, sufilere 300 bin dinar veriyor. Eğer bu para orduya tahsis edilse İstanbul'u bile fethetmek mümkün olur!’’ Bu hususu soran Sultan'a Vezir: ‘‘Ey Sultan-ı Âlem! Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna karşılık sen Allah'ın dinini yükseltmeye çalışan kimselere yılda 300 bin dinar sarf etsen çok mudur? Sen her yıl askere bunun iki katı harcıyorsun, hâlbuki onlardan en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez; ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir

¹¹¹ Ravendi, 1957: 129.

¹¹² Kafesoğlu, 1973: 178; Özaydın, 2007: 195; Şapolyo, 1964: 19.

¹¹³ Kafesoğlu, 1973: 179–180.

ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları ta Arşa kadar gider ve Allah'a vasil olmalarına hiçbir engel yoktur” diye cevap vermişti¹¹⁴.

Bu vakalardan da görülüyor ki, ara sıra Sultan'ın Nizamü'l-Mülkle arasının bozulmasında yakın çevresinin ve onu az çok tanıyanların büyük etkisi olmuştur. İşte yukarıda belirtmeye çalıştığımız isimler Nizamü'l-Mülk'e düşman olan, onun bir şekilde azledilmesini isteyen kimselerdir. Zira Tacü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün yerini ele geçirmek için Sultanla arasını açmaya çalışmıştır. Aslında Tacü'l-Mülk'ün büyük bir vezire karşı böyle bir harekette bulunmasına nasıl cesaret edebildiğini düşünmemiz gerekiyor. Ya Tacü'l-Mülk de Vezir Nizamü'l-Mülk kadar büyük bir güce sahip idi ya da arkasında onu destekleyen büyük bir güç mevcuttu. Söylediklerimizden ikincisi daha ağır basmaktadır. Gerçekten de Tacü'l-Mülk, büyük bir güç tarafından desteklenmekteydi, bu kişi Sultan'ın yanı başında olan liderlik vasıfları son derece güçlü Terken Hatun'dan başkası olamaz.

Öyleki Terken Hatun, Veziri Sultan'ın gözünden düşürmek için türlü girişimlerde bulunmuştur. Sultan, Nizamü'l-Mülk hakkında söylenenlere pek dikkate almamasına karşılık Terken Hatun'un söylediklerinin etkisinde kalmıştır. Sultan üzerinde büyük etkiye sebep olan Hatun'un, Nizamü'l-Mülk aleyhindeki girişimleri kaynaklarda şu şekilde bildirilir: Terken Hatun, Sultan'ın nikâhı altında idi ve sultan üzerinde çok nüfuzu vardı. Ancak muhalifler grubuna kurnaz Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim'in de katılmasıyla şikâyetler silsilesinin Sultan üzerinde ciddi tesirler yarattığı anlaşılmaktadır. Bir müddet Savteğin yanında bulunduktan sonra, Sultan'ın hizmetine giren Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim, Melikşah'ın teveccühünü kazanarak saray işlerine memur edilmişti. Bu vazifesi dolayısıyla serbestçe girip çıktığı sarayda öteden beri memleket işlerinde nüfuz sahibi olduğunu gördüğümüz Terken Hatun 'un vezirliğine yükselerek itibarı büsbütün artmıştı. Nizamü'l-Mülk'ü kıskanan Ebu'l-Ganaim, Ebu'l-Mahasin'in akıbetini bildiği için vezire açıktan açığa muhalefet edemiyordu. Buna rağmen el altında Büyük Divan üyelerini kendine taraftar etmeye çalışıyor, gizli propagandalarına devam ediyordu. Müstevfi Mecdü'l-Mülk ile Arz'ül-Ceyş Sedidü'l-Mülk'ü kazanmaya muvaffak olduktan sonra, birçok sözlerle mahirane surette sultanı vezirden soğutmaya girişti. Diğer taraftan 1088'de veliaht

¹¹⁴ Kafesoğlu, 1973: 181; Kortantamer, 1993: 249.

Ebu Şüca Ahmed'in vefatı üzerine ortaya çıkan yeni veliahdın kim olacağı meselesi Terken Hatun'un da Nizamü'l-Mülk aleyhine çalışanlar grubuna katılması sonucunu vermişti. Sultan'ın hayattaki oğullarından en büyüğü ve en liyakatlisi olup amcası Yakuti'nin kızı Zübeyde Hatun'dan doğan Berkyaruk'un veliaht seçilmesine kesin surette taraftar olan Vezir, Melikşah'ı bu yolda iknaya uğraşırken, Terken Hatun kendi oğlu Mahmud'u veliaht yapmak çarelerini arıyordu. Hace-i Buzurg olmak peşinde koşan ve Mahmud veliaht seçildiği takdirde kendisinin Nizamü'l-Mülk'ün yerine geçeceğinde şüphesi olmayan Tacü'l-Mülk, Terken Hatun'un şahsında vezirin karşısına çıkabilecek en kuvvetli muarızı seçmekte gecikmedi ve ikisi Nizamü'l-Mülk'ü devirmek maksadında birleşmiş oldular¹¹⁵.

Görüldüğü gibi Nizamü'l-Mülk'ün karşısına işbirliğinden oluşan büyük bir güç çıkmıştır. Bu işbirliği bile Vezir Nizamü'l-Mülk'ün ne kadar dirayetli ve güçlü olduğunu da gösterir. İşin ilginç tarafı bir Selçuklu Hatunu'nun planlarını gerçekleştirilebilmek için her yolu denemeye çalışmasıdır. Hatun, Vezir'i planları için bir engel olarak gördüğünden onun karşısına tek başına değil bir başka vezirle işbirliği yaparak çıkmıştır. Bu, Hatun'un Vezir karşısına çıkmaya cesaretinin olmadığı anlamına gelmemelidir. Bizce Hatun, Sultan Melikşah'tan az da olsa çekinmektedir. Çünkü Hatun, her ne kadar Melikşah'ın Sultan oluşuyla tarih sahnesine çıkmışsa da onun asıl yıldızı Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra parlayacaktır. İşte o, planlarını gerçekleştirilebilmek için Sultan'ı en büyük dayanağından yoksun bırakmaya çalışmış veziriyle olan ilişkisinin bozulmasına sebep olmuştur.

İşte bu işbirliğini müteakip Terken Hatun, Nizamü'l-Mülk'ü Sultan'ın gözünden düşürmek için, Sultan nezdinde şiddetli telkinlere başladı. Nizamü'l-Mülk'ün kendi oğul, damad ve adamlarını devletin en mühim makamlarına geçirdiğini, dergâhın emirlerini bile dinlemediklerini zaman zaman müşahede edilen bu kimselerin halk nazarında yalnız vezirin arzusu ile hareket eden birer küçük hükümdar sayıldıklarını ve gittikçe devlet içinde devlet teşekkül etmekte olduğunu ahâlisinin bu zorbalardan sıkıntı çektiklerini tekrar edip duruyordu¹¹⁶. Tam bu sırada

¹¹⁵ Kafesoğlu, 1973: 182–183; Ravendi, 1957: 130–131; Kitapçı, 1990: 37–38; Kitapçı, 1994: 210; Parmaksızoğlu, 1976: 465; Genç, 1982: 117; Ecer, 1989: 171; Can, 2008: 99.

¹¹⁶ Kafesoğlu 1973: 183.

patlak veren Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Şemsü'l-Mülk Osman ile Sultan'ın bir şihnesi arasındaki hadise, Vezir aleyhindeki bu politikada Terken Hatun'un pek de mübalağa yapmadığını gösteriyordu. Meydana gelen bu şikâyetlerden büsbütün sıkılan Melikşah, yavaş yavaş vezirinden şüphelenmeye ve ondan hoşlanmamaya başlamıştır. Ancak Melikşah “baba” olarak adlandırdığı Nizamü'l-Mülk'e bir o kadar da güvenmekte idi. Birbiri ardına yapışan şikâyetler ve ardından yaşanan bir olay Melikşah ile Nizamü'l-Mülk'ün arasının açılmasına sebep oldu.

Bu olay kaynaklarda şöyle belirtilir: “Sultan hassa kumandanlardan birini Merv'e şihne olarak göndermişti. Nizamü'l-Mülk'ün torunu Şemsü'l-Mülk Osman da orada vali bulunuyordu. Aralarında bir anlaşmazlık çıktı. Osman, şüphesiz babasının kudret ve nüfuzuna güvenerek şihneyi yakalattı tahkir etti. Durum dergâha kadar gelen şihne tarafından Sultan'a arz olundu. Bu olaydan çok üzülen Melikşah'ın artık sabrı tükenmiş görünüyordu. Hemen yanına çağırtdığı Tacü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk ile vezire şu haberi gönderdi: “Sen saltanatta benim ortağım mısınız? Eğer benim hükmümde isen haddini bilmelisin. Sen ne selahiyetle, fermanımız olmadan evlatlarına ülkeler ve iktalar veriyor arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın ve başından destarin alınmasını emredeyim?” O zamana kadar tedbiri elden bırakmayan ve genç hükümdarı memnun etmenin yolunu bulan ihtiyar vezir, bu sefer Sultan'ın öfkelerini dindiremedi. Hem de verdiği cevap eskiden beri ona karşı kullandığı ifadeden çok farklı idi: “Sultan'a şöyle söyleyiniz! Senin nail olduğun ikbal benim fikir ve tedbirim sayesinde. Babanın öldürüldüğü gün, seni nasıl tuttuğumu, ayaklanmaları bastırtdığımı seni istemeyenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırla! Ve unutma ki, benim divit ve destarımla senin taç ve tahtın birbirine bağlıdır. O taç ve devlet bu divitle birlikte ortadan kalkar”¹¹⁷. İşte bu karşılıklı diyalog Vezir ile Sultan arasının nasıl açıldığını ortaya koymaktadır. Burada dikkati çeken önemli noktaları belirtmek gerekir. Bunlardan ilki, bugüne kadar sert bir dille Sultan'a karşı konuşmayan, saygısını esirgemeyen vezirin bu sefer son derece sert bir üslupla hatta tehditkâr gibi görünen bu konuşmayı yapmış olmasıdır. Bize göre Sultan gibi Vezir de kendi hakkında yapılan şikâyetlerden sıkılmış olmalıdır. O, aynı zamanda

¹¹⁷ Ravendi, 1957: 131; Sevim, 2005: 529–530; Kafesoğlu, 1973: 184; Özaydın, 2007: 195; Sadruddin Hüseyinî, 1943: 48; Şapolyo, 1964: 19; Kortantamer, 1993: 249; Koca, 2002: 157; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 63; Öngül, 1986: 51–52; İbnü'l Esir, 1987: 177–178.

Hatun'un yaptığı işbirliğinden endişe etmiş olacak ki tehditkâr gibi görünen ifadelerden bir nevi Sultan'ı uyardığını anlamaktayız.

Kaynaklarda aynı zamanda elçilerin özellikle Nizamü'l-Mülk'ün gönderdiği sert ve ağır cevabı Sultan'a aynen söylememe kararı aldıkları, fakat Sultan'ın elçiler arasında gönderdiği Bekburd¹¹⁸ (aynı zamanda Terken Hatun'un casus olarak görevlendirdiği kişi) adlı bir emirinin, Vezir'in Sultan'a verdiği cevabı aynen ona bildirmesi üzerine Nizamü'l-Mülk hakkında bazı tedbirler aldığı kaydedildikten sonra¹¹⁹ bu ağır konuşmaya karşın Sultan Melikşah'ın onu vezirlikten azletmediğini kaynaklar bildirmektedir¹²⁰. Bunların dışında bazı kaynaklarda da Nizamü'l-Mülk'ün Melikşah'dan sonra büyük oğlu Berkayaruk'un Sultan olmasını istediği buna karşılık Mahmud'u Selçuklu Sultanı yapmayı düşünen Terken Hatun'un, Nizamü'l-Mülk'e karşı kızgınlık içinde olduğu, bu düşünce ve kızgınlıkla hareket eden Hatun'un, Tacü'l-Mülk'ün de desteğiyle Nizamü'l-Mülk'ün vezirlikten düşürülmesini sağladığı ve kendi taraftarı olan Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim el-Kummi'yi vezir tayin ettirdiği kayıtlıdır¹²¹. Görüldüğü gibi kaynaklar Nizamü'l-Mülk'ün azledilip azledilmediği hususunda da ikiye ayrılmaktadır. Bizce her ne olursa olsun sonuçta Selçuklu Devleti için son derece değerli devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ün haksız yere yaşadığı bu sıkıntılar ve bundan sonra meydana gelen bir takım olaylar emektar veziri haklı çıkaracak ve bundan böyle Büyük Selçuklu Devleti bir daha kendini toparlayamaz hale gelecektir.

1.4.2. Terken Hatun'un Yıldızının Parlaması

1.4.2.1. Vezir Nizamü'l-Mülk'ün Ölümü

Terken Hatun'un bin bir çeşit entrikaları ile Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk, Sultanla arasının açılmasıyla saf dışı edildiği gibi, kader birliği yaptığı Tacü'l-Mülk de ondan sonra baş vezir olmuş ve Nizamü'l-Mülk'ün bütün görevleri onun uhdesine verilmiştir. Ne yazık ki devlet için son derece önemli olan bir vezirin böyle

¹¹⁸ İbnü'l Esir, bu kişinin adını Yeberd olarak vermektedir. (İbnü'l Esir, 1987: 178)

¹¹⁹ İbnü'l Adim, 1976: 71; Öngül, 1986: 52; İbnü'l Esir, 1987: 178.

¹²⁰ Özaydın, 2007: 195; Parmaksızoğlu, 1976: 465.

¹²¹ Ecer, 1989: 171; Şapolyo, 1964: 22; Kitapçı, 1990: 38.

hem de insan haysiyetini rencide eder bir tarzda saf dışı edilmesi ne Sultan, ne devlet ne de Terken Hatun'un hayrına olmamış ve koca devlet körü körüne bir uçurumun kenarına itilmiştir. Artık bundan sonra Terken Hatun için oğlu Mahmud'un veliahtlığına giden yolun kapısı aralanmıştı. Fakat Sultan'ın hayatta oluşu Terken Hatun için planlarını gerçekleştirme aşamasında bir engel teşkil ediyordu. Ancak kader Terken Hatun'a beklenmedik bir anda altın fırsatlar oluşturmuştur. Çünkü Nizamü'l-Mülk bu sıkıntıları yaşarken kısa bir zaman sonra öldürülecektir. Kaynaklarda Nizamü'l-Mülk'ün ölümüyle ilgili şu bilgilere rastlamaktayız:

“485 Ramazanında (Ekim 1092) Melikşah, Vezir Tacü'l-Mülk, Terken Hatun beraberce Bağdad'a giderlerken Nihavent yakınlarında Suhne mevkiinde konaklamışlardı. Deylemli Batınilerden Ebu Tahir adında bir şahıs sufi kıyafetinde ve elinde bir dilekçe olduğu halde, iftar vakti otağına doğru gitmekte olan Nizamü'l-Mülk'e yaklaştı ve dilekçeyi takdim etti. Vezir kâğıdı okumakla meşgul iken Ebu Tahir ansızın hançerini Nizamü'l-Mülk'ün göğsüne sapladı. Darbe şiddetli, yara ağırdı kısa bir süre sonra da vezir vefat etti (15 Ekim 1092)”¹²². Cenazesi İsfahan'a götürülerek buradaki türbesine defnedildi. Kaynaklar onun bir Batını tarafından öldürüldüğüne hemfikirdirler. Ancak kaynakların bir kısmında Nizamü'l-Mülk'ün Sultan'ın rızası, Ebu'l Ganaim'in çabası ve Terken Hatun'un buyruğuyla öldürüldüğü konusunda farklı rivayetlerin olduğunu da belirtmek gerekir¹²³. Fakat Sultan Melikşah'ın Vezir'in öldürülmesiyle ilgili herhangi bir etkisinin olmadığı düşüncesindeyiz. Çünkü Tacü'l-Mülk ve Hatun'un çabaları sonucu her ne kadar Sultan ile Vezir'in arası açılmış olsa da aralarında daha önceden kurulmuş baba evlat gibi bir bağlılığın olduğunu biliyoruz. Zira Alp Arslan'ın ölümünden sonra Nizamü'l-Mülk her ne kadar bir vezir de olsa Melikşah'a babalık yapmış, tahta geçişinde ve yaptığı mücadelelerinde, en zor anlarında onun yanında olmuştur. Kaynaklarda da bizim bu düşüncemizi destekleyen bilgilere rastlıyoruz şöyle ki:

“Sultan Melikşah'ın askerleri halkın mallarına el uzattığı dönemlerde “Sultan'ın bize mal vermesine Nizamü'l-Mülk mani oluyor” dediler. Halk askerlerin

¹²² Kafesoğlu, 1973: 185; Sevim, 2005: 537; Genç, 1982: 117; Kitapçı, 1994: 38–39; Kitapçı, 1990: 211; Ecer, 1989: 171; Şapolyo, 1964: 24; Parmaksızoğlu, 1976: 465; İbnü'l Adim, 1976: 71; Özaydın, 2007: 195; Özaydın, 2001b: 56; Sadruddin Hüseyinî, 1943: 45; Sevim, 2006: 32; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 61; Öngül, 1986: 49–50; İbnü'l Esir, 1987: 177.

¹²³ İbnü'l Adim, 1976: 71; Ravendi, 1957: 132; Genç, 1982: 117; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 61; Çandarlıoğlu, 1977: 68.

çok şiddetli işkencelerine maruz kalıyordu. Nizamü'l-Mülk bunları Sultan'a anlattı, askerlerin yaptıkları bu yolsuzlukların devletin aczine, şehirlerin tahrip edilmesine ve idarenin kudretsiz kalmasına sebep olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sultan, Nizamü'l-Mülk'e: "Sen nasıl uygun görürsen öyle yap" dedi. Nizamü'l-Mülk ise: "Ben senin emrin olmadan hiçbir şey yapamam" cevabını verdi. Bu defa Sultan: "Büyük küçük bütün devlet işlerini sana havale ettim, sen babasın" dedi ve kendisini destekleyeceğine and içti"¹²⁴. "Yine Nizamü'l-Mülk'ün, bir Batını tarafından yaralandığını haber alan Sultan Melikşah, Bağdad'daki evine yaralı olarak getirilen Nizamü'l-Mülk'ün yanına derhal geldi. Bunun üzerine vezir ona, "Ey âlemin Sultan'ı, ben, babanın ve senin devletinde yaşlandım. Bana biraz zaman verseydin - çünkü ömrümden ancak az bir zaman kaldı - ya da beni vezirlikten uzaklaştırsaydın da bana böyle suikast yapılmasını emretmeseydin" dedi. Bunun üzerine Sultan, hep boynuna asarak taşıdığı bir Kuran'ı çıkarıp bu suikast işinden haberi olmadığı ve bir emir vermediği hususunda ant içti ve "Ben, bu işe nasıl razı olup reva görürüm. Oysaki sen, benim devletimin bereketisin ve babam yerindesin" dedi"¹²⁵. İşte bu diyaloglar Sultan ile Vezir arasındaki kırıngılığa rağmen birbirlerine karşı duydukları bağlılığın bir göstergesidir. Hatta Sultan, vezirinin ölümünden dolayı büyük bir üzüntü yaşamış, etrafı yatıştırma işi de ona düşmüştür. Daha önce vezirin birtakım düşmanlarının olduğunu belirtmiştik, bu düşmanlar arasında hatta vezirin ölümüne yol açtığı düşünülen iki kişi Tacü'l-Mülk ile Terken Hatun halkın kafasında şüpheliler listesinin ilk sırasında yer almışlardır. Zira onlar Vezir ile en fazla uğraşan, planları uğruna bütün engelleri kaldırmak için var gücüyle mücadele edebilecek durumdaydılar. Gerçekten de öyle olmuş, Sultan ile Vezir'in arasını açtıktan sonra kendileri için engel olarak gördükleri Vezir'i ortadan kaldırmışlardır.

Yukarıda çeşitli kaynaklardan vermeye çalıştığımız örneklerden devrin büyük Vezir'i Nizamü'l-Mülk'e ne kadar önem verildiği açıkça belli olmaktadır. Tarihçilerin çoğu, onun iyi karakterini, başarılı siyasetini ve ilim için yaptıklarını överken, ona karşı duydukları derin sevgi ve saygıyı da anlamak mümkündür. Ayrıca Nizamü'l-Mülk ile Sultan Melikşah'ın arasındaki gerginliği anlatırken tarihçilerin daha çok Vezir'in tarafını tuttukları ve onu haklı buldukları sezilebilmektedir. Bu

¹²⁴ İbnü'l Esir, 1987: 83.

¹²⁵ Sevim, 2005: 537; İbnü'l Adim, 1976: 72; Özaydın, 2001b: 56-57; Kortantamer, 1993: 249.

tavırda Nizamü'l-Mülk'ün devlet adına yaptığı hizmetlerin, âlimlere verdiği büyük desteğin oynamış olduğu rolü kolayca anlamak mümkündür.

Gerçekten de hadise gerek halk ve gerekse asker arasında derin yankılar uyandırdı. Bu büyük Vezir'in arkasından şairler mersiye yazdılar. Suhne'de harekete gelen ordugâhı bizzat Melikşah ata binip aralarında dolaşmak ve teskin edici hitabelerde bulunmak suretiyle yatıştırabilmişti. Nizamü'l-Mülk yerine vezir tayin edilen, fakat bir yandan da cinayetin gerçek teşvikçisi gözüyle bakılan Tacü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden beş ay kadar sonra Vezir'in adamları tarafından parça parça edilerek öldürülmüştür¹²⁶. Bu hadise bile Nizamü'l-Mülk taraftarlarının ne kadar korkunç bir intikam hissi içinde bulduklarını gösterir.

1.4.2.2. Sultan Melikşah'ın Ölümü

Diğer taraftan bundan önceki bahislerde bütün ayrıntılarıyla izah edildiği gibi bu sıralarda Halife ile Sultan Melikşah arasındaki ilişkiler de pek iyi gitmemekteydi. Melikşah'ın kızı Mahmelek, Halife ile geçinemeyip ayrılmış ve aynı yıl (1089) İsfahan'da ölmüştü. Bundan sonra Halife Muktedi ile Melikşah'ın arası da iyice açılmıştı. Melikşah, Mahmelek'in Halife'den olma oğlu Cafer'i Halife ilan ederek Muktedi'yi tamamen bertaraf etmek istemişti. Bu yüzden 1092 Ekim sonlarında Bağdad'a vardığında Halife'ye hemen şehri terk edip dilediği yere gitmesini emretti. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi yeni vezir Tacü'l-Mülk aracılığı ile yaptığı rica ve yalvarmalar üzerine Bağdad'ı terk etmesi için kendisine 10 gün mühlet verildi. Fakat bu mühlet bitmeden Melikşah öldü (20 Kasım 1092)¹²⁷. Sultan Melikşah'ın ölümünün Halife'ye verilen 10 gün dolmadan 9. günde gerçekleştiğini biliyoruz. Bu hususta Melikşah'ın ölümüyle ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler mevcuttur.

Kaynakların bir kısmında Melikşah'ın av yerinde “yakıcı humma” hastalığına yakalanarak 88 yaşında öldüğünü bildirmekte 485 (18–19 Kasım 1092)¹²⁸ kaynakların bir kısmında da Sultan'ın ölümünde en kuvvetli ihtimali saltanatı kendi

¹²⁶ Kafesoğlu, 1973: 186.

¹²⁷ Genç, 1982: 117; Özaydın, 2001b: 57; Kitapçı, 1990: 39; Kafesoğlu, 1973: 188.

¹²⁸ Kafesoğlu, 1973: 188; Özaydın, 2001b: 57; Şapolyo, 1964: 24; Sevim, 2005: 537; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 65; Öngül, 1986: 54; İbnü'l Esir, 1987: 181.

oğlu için kazanmayı tasarlayan Terken Hatun'un halife ile gizlice iş birliği yaparak Melikşah'ı zehirletmiş olmasıdır¹²⁹. İşin ilginç tarafı Halife ile Sultan arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Öyle ki Halifeye tanınan 10 günlük mühlet dolmak üzeredir. Böyle bir durumda Halife'nin Sultan Melikşah'ı ortadan kaldırmak için işbirliği yapması kuvvetli görölmektedir. Diğer bir yandan kızının evliliği öncesinde birtakım şartlar öne süren Terken Hatun'un Melikşah'ı kendi planları için bir engel olarak gördüğünü ve bu engelleri ortadan kaldırmak amacıyla her türlü yolu deneyeceğini de daha önceki örneklerde de net bir şekilde görmüştük. Nizamü'l-Mülk'ün öldürölmesi sırasında da Tacü'l-Mülkle işbirliği içerisine girmişti. Aynı yolu bu sefer de Melikşah'ın öldürölmesi sırasında Halife ile işbirliği içerisine girerek gösterebilecektir. Hatun'un oğlu Mahmud'un saltanatını kabul ve tasdik ettirmek düşüncesiyle bu yola girmiş olması mümkündür.

Melikşah'ın ölümü gerek Selçuklu ülkesini gerekse Bağdad'ı büyük bir matem içine düşürdü. İşte asıl bu hadiseden sonra Hatun'un yıldızı parlamıştır. En büyük engellerini teker teker ortadan kaldıran Terken Hatun, bundan böyle planlarını açıktan açığa ortaya koymaya çalışacaktır. Hatta o veliaht şehzade Berkyaruk'un sultan olmasını engelleyip küçük yaştaki oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak amacıyla Melikşah'ın ölümünü bile gizlemiştir. Bu yüzden cenaze namazı dahi kılınmayıp gizlice Şuniziyye'de toprağa verildi¹³⁰. O bu sayede ortalığın sakin kalmasını sağlayarak dikkatlerin kendi üzerinde yoğunlaşmasını önlemek ve bu durumdan yararlanarak gücünü arttırmaya çalışmış olmalıdır.

Gerçekten de o, devletin ileri gelenleriyle gizli anlaşmalar yaparak emelleri için müsait bir zemin hazırlamayı denedi. Çeşitli komutanlara elçi ve mektup göndererek bol paralar teklif etti, makamlar vaat etti. Dün veliaht tayin ettirmek için çırpınıp durduğu oğlu Mahmud'u, bugün sultan olarak ilan ve çevresine kabul ettirmek için çok yönlü bir faaliyete girişmiştir.

İşte Terken Hatun'un karpisleri yüzünden koca Selçuklu Sultanı Melikşah'ın bırakın yasının tutulmasını, cenaze namazı bile kılınamamıştır. Hâlbuki Türkler kaybettikleri kahramanları için günlerce yas tutar, dövünür, kadınlar saçlarını,

¹²⁹ Genç, 1982: 117; Kafesoğlu, 1973: 189 Urfalı Mateos, 1987: 178; Özaydın, 2001b: 57; Can, 2008: 77.

¹³⁰ Özaydın, 2001: 57; Genç, 1982: 117; Parmaksızoğlu, 1976: 465; Kitapçı, 1990: 39; Kafesoğlu, 1973: 190; Köymen 1963: 72; Ecer, 1989: 172; Münecimbaşı Ahmed, 2000: 70.

başlarını yolarlar, erkekler atlarının kuyruklarını keserlerdi. Nitekim bu hususta duyduğu hayreti gizlemeyen İbnü'l Esir şöyle demektedir.

“Melikşah gibi bir (ulu) Sultan’ın cenaze namazının kılınmadığı ve kimsenin arkasından yas tutmadığı, dövünmediği başka bir Selçuklu Sultanı ne görülmüş, ne de işitilmiştir”¹³¹. Birtakım kaynaklarda Melikşah’ın na’sının geçici olarak gömüldüğü Şuniziyye’den alınarak İsfahan’a nakledildiği ve kendi medresesindeki türbeye gömüldüğü şeklinde bilgiler verilirken¹³², diğer kaynaklarda da Sultan’ın na’sının Merv şehrine nakledildiğini ve babası Alp Arslan’ın kabrinin yanına defnedildiği hakkında bilgiler verilir¹³³.

Bu olaylar sonrasında Selçuklu ülkesinde yeni bir dönem Terken Hatun dönemi başlamıştır. O, iki büyük engelini Nizamü'l-Mülk ve Sultan Melikşah’ı ortadan kaldırmış karşısında tek bir engeli kalmıştır. O da Melikşah’ın oğlu, veliahdı Berkjaruk’tan başkası değildir. İşte bu dönemden sonra Selçuklu Devleti yıkılmanın eşiğine gelecek, tam bir mücadeleler dönemi başlayacaktır.

Gerçekten de Selçuklu Devleti Sultan Melikşah zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Öyleki kaynaklarda Sultan Melikşah’ın gücü, büyüklüğü ve iyiliğinin yanı sıra adalet duygusu vurgulanır. Tarihçiler, onun döneminde yolların emniyetli olduğunu, asayişin sağlandığını, askerlerin halktan haksız yere hiçbir şey almadıklarını, vatandaşların kendilerini huzurlu hissettiklerini, avamın da rahatlıkla sultana gidip şikâyetlerini dile getirebildiğini ve sultanın da sorunları çözdüğünü yazarlar. Sıbt b. el-Cevzi durumu şöyle özetler: “İnsanlar daha önce ne böyle bir emniyet ne de böyle heybetli bir sultan görmemişler”. Melikşah’ın adalet duygusunun ne kadar güçlü olduğu, anlatılan şu olayla da belli olur: Sultan, Nizamü'l-Mülkle beraber kardeşi Tekiş’e karşı savaşmak amacıyla yola çıktığında Tus’daki Ali b. Musa er-Rıza’nın yattığı türbeyi ziyaret ettiler. Çıktıklarında Melikşah vezirine sordu: “Ey Hasan ne için dua ettin?” O da: “Allah’tan seni kardeşine muzaffer kılsın diye dua ettim” dedi. Bunun üzerine Melikşah: “Ben böyle bir dua etmedim, ben şöyle dua ettim: Allah’ım eğer kardeşim müslümanlar için

¹³¹ İbnü'l Esir, 1987: 182.

¹³² Kafesoğlu, 1973: 190; Özaydın, 2001b: 57; Parmaksızoğlu, 1976: 465; Sevim, 2005: 537.

¹³³ Sadruddin Hüseyinî, 1943: 49; Mateos, 1987: 179.

benden daha hayırlı ise, o zaman onu muzaffer kıl, ama eğer ben onlar için daha faydalı isem, o zaman zaferi bana nasip et”¹³⁴.

Başka bir rivayete göre Sultan Melikşah, Bağdad’a üç defa geldi ve halk fiyatların artmasından ve askerlerin serkeşlik ve zulüm yapmasından korktu. Sultan gelmeden önce fiyatlar çok düşüktü; halk gece-gündüz onun askerlerine uğruyor ve hiç kimseden korkmuyorlardı. Hiç kimse de onlara zulüm ve tecavüz etmedi. Bütün ülkede gıda maddelerinden alınan vergileri kaldırdı. Yolları, köprüleri ve çöldeki ribatları onardı. Harap olan nehir yataklarını kazdırdı. Bağdad’da bir cami, ayrıca Mekke yolunda yağmur sularının toplanması için büyük havuzlar yaptırdı. İsfahan’da bir rasathane bina ettirdi. Mekke yolunda es-Sübi-i’de hayvanların boynuzlarından bir işaret kulesi inşa ettirdi. Aynısını Maveräünnehir’de de yaptırdı, bir defasında çok hayvan avladı ve bunların sayılmasını emretti, on bin hayvan avladığı tesbit edildi. Bunlardan dolayı on bin dinar sadaka verilmesini emretti ve: “Ben Allah Teala’dan korkuyorum. Bu hayvanları zaruret ve yemek niyeti olmaksızın nasıl öldürdüm” dedi, adamları arasında sayısız mal ve elbise dağıttı. Bundan sonra ne zaman bir hayvan avlasa avladığı hayvanların sayısı kadar sadaka verirdi¹³⁵. Sultan Melikşah’ın devleti için yaptığı bu hizmetlerin dışında bizce en dikkat çekici hizmeti kadına birtakım haklar tanınması olmuştur. Melikşah Kanunnamesi’nde aile hukuku açısından özellikle kadınları ilgilendiren hususlar bulunmaktadır. Kanunname’nin büyük kısmı mehir ve kadının kocası ile münasebetleri ile ilgilidir¹³⁶. Selçuklular’da kadınlarla ilgili yapılan bu düzenlemeler, o dönemde kadınlara yapılan haksız uygulamaları ortadan kaldırmaya yöneliktir. Sultan Melikşah, devletine ve milletine önem verirken erkeklerin yanında kadınların da haklarını korumuş, onları hiçbir zaman ezdirmemiştir. Gerek yaptığı hizmetlerle ve gerekse milletin huzur ve mutluluğuna son derece önem veren bu büyük Sultan’ın ölümüyle devlet belki de o güne kadar hiç yaşamadığı bir bunalımın içerisine düşmüş koskoca Selçuklu Devleti bir kadının otoritesi ve bu otorite için verdiği amansız mücadelelerinin merkezi durumunda kalmıştır.

¹³⁴ Aktaran: Kortantamer, 1993: 251; İbnü’l Esir, 1987: 182.

¹³⁵ İbnü’l Esir, 1987: 183.

¹³⁶ Can, 2008: 50; Can, 2011: 402.

1.4.3. Terken Hatun'un Berkyyaruk İle M¼cadelesi ve Oğlu Mahmud'un Sultan Oluğu

Terken Hatun'un vasıflarına daha önce de değinmiştik bu vasıflarına, elindeki gücüne rağmen sahip olduğu nüfuz ve kudretle yetinmemiş, Zübeyde Hatun'dan olan veliaht Berkyyaruk'un yerine kendi oğlu Mahmud'u veliahtlığa getirmek, kızı Mahmelek Hatun'dan olan torunu Cafer'i de halifelik makamına çıkarmak istiyordu. Böylece o, hem Selçuklu sarayında hem de Hilafet makamında etkili bir güç olmayı arzuluyordu. Bu emellerini gerçekleştirmek için de önünde bulunan geniş nüfuzu ve gücü ile direnen Nizamü'l-M¼lk'ü devirmek istemiş, bu konuda kendisine yardımcı olarak veziri Tacü'l-M¼lk Ebu'l Ganaim'i bulmuştu. Nizamü'l-M¼lk engeli ortadan kalkınca Tacü'l-M¼lk vezir olduğu gibi Berkyyaruk da veliahtlıktan alınarak Mahmud'un veliahtlığı ilan edildi.

İşte Terken Hatun, tasarladığını gerçekleştirebilmek için Melikşah'ın ölümünü gizledi. Güttüğu politika gereği halifenin desteğini daha da kuvvetlendirmek amacıyla Selçuklu sarayında bulunan Cafer'i ona iade etti. Emirlere el altından pek çok paralar dağıttı ve onları oğlu Mahmud'u babasının tahtına geçirmeye razı etti. Musul valisi Kürboga'yı İsfahan'a göndererek en ciddi rakip olarak gördüğu Berkyyaruk'u yakalatıp hapsedirdi¹³⁷. Abbasi Halifesi'nin Mahmud'un sultanlığını kabul etmesi kolay olmamıştır. Burada da büyük bir diplomasi örneği sergileyen Terken Hatun, Mahmelek Hatun'un evliliğinde olduğu gibi Mahmud'un sultanlığı meselesinde de Halife'yi dize getirmiştir. Halife ister istemez, Mahmud'un saltanatını bazı şartlarla kabul etmiştir. Saltanat ismen Mahmud'a ait olacak, hutbe halifenin adına okunacak ancak halifenin adından sonra onun adı da zikredilecektir. Ordu komutanlığı, ülke ve halkın idaresi başkomutan Üner'in uhdesine verilecek fakat o bu konularda büyük vezir Tacü'l-M¼lk Ebu'l Ganaim'in direktiflerine göre hareket edecekti. Amillerin tayini ve vergilerin toplanması da yine aynı şekilde Tacü'l-M¼lk'ün uhdesine verilmişti¹³⁸.

¹³⁷ Ecer, 1989: 172; Ravendi, 1957: 137-138; Abu'l-Farac, 1999: 334-335; Genç, 1982: 117; Kitapçı, 1990: 42; Can, 2008: 93; Can, 2011: 407-408.

¹³⁸ İbnü'l Esir, 1987: 184; Kitapçı, 1990: 43; Kitapçı, 1994: 217-218; Can, 2008: 101; Can, 2011: 408.

Kaynakların bildirdiğine göre: Hatun, bu aşamada Cafer'i Halife'ye karşı tam bir baskı unsuru olarak kullanmış Mahmud'un saltanatının kabul edilmemesi halinde Cafer'in yeniden Halife adayı olarak ilan edilmesi için elinden geleni yapacağını Halife'ye hissettirmesiyle bu konuda hassas olan Halife'yi dize getirmiştir.

Ancak Halife'nin Mahmud'un saltanatını şartlı olarak kabul etmesi, onun yetkilerini son derece kısıtlaması Terken Hatun'un hiçte hoşuna gitmemiştir. Neticede Halife ile Terken Hatun arasında çok çetin diplomatik bir mücadele başlamıştı. Terken Hatun oğlunun ismen değil resmen ve gerçek manada sultan olmasını istiyor. Halife el-Muktedi Biemrillah ise onun yaşının henüz çok küçük olduğunu beyan ederek buna karşı çıkmıştır. Bunun üzerine bu mesele devrin büyük imamlarının fetvasına havale edilmiştir.

Devrin Hanefi mezhebi önderlerinden seçkin İmam el-Muşattab b. El-Hanefi'ye sorulmuş ve bu zat:

“Anasının niyabetinde Mahmud'un saltanatının caiz olduğunu” söylemiştir. Fakat orada büyük otorite Nizamiye Medresesi'nin değerli âlimlerinden İmam-ı Gazali vardı. O, buna şiddetle karşı çıkmış ve Terken Hatun'a:

“Oğlunuz çok küçüktür, şeriatça onun hükümdarlığı caiz değildir!” demiş ve bu meseleyi kesip atmıştır.

Büyük İmam, şeriat namına bu meselede son sözü söylemesine karşı Terken Hatun'un pek yapacak bir şeyi kalmamıştı. Böylece oğlunun ön görülen şartlar çerçevesinde saltanatı hem Halife hem de Terken Hatun tarafından kabul edilmiş oluyordu. Bundan sonra küçük Mahmud namına Harameyn'de (Mekke ve Medine'de) hutbeler okunmuştur. Halife tarafından hilat giydirilmiş “Nasıru'd-Din ve'd-Dünya” unvanı verilmiş ve günlerdir hilafet merkezini meşgul eden bu mesele böylece halledilmiştir (Şevval 485/Kasım 1092)¹³⁹.

Görüldüğü gibi Terken Hatun, Melikşah'ın ölümünü bu amaçla oğlu Mahmud'un sultanlığını ilan ettirmek için bir müddet gizlemiştir. Ancak çok geçmeden Melikşah'ın ölümü duyulacak ve Hatun'a karşı ayaklanmalar meydana gelecektir. Yalnız Mahmud'un tahta çıkışından dolayı meydana gelen karışıklıklara

¹³⁹ Kitapçı, 1990: 44; İbnü'l Esir, 1987: 184; Ecer, 1989: 172–173; Can, 2008: 101-102; Can, 2011: 408.

geçmeden önce Mahmud'un sultanlığına yapılan biatın sebeplerine değinmenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Kaynaklarda Terken Hatun'un başarısı, askeri ve idari erkânı, küçük Mahmud'un saltanatını kabule zorlayan sebepler şu şekilde izah edilmektedir:

“1-Bunun anası Terken Hatun, Melikşah zamanında memleketin bütün işlerini elinde tutuyor, bundan maada askerlere inam ve ihsanda bulunuyordu. Bu cihetten Hatun'un oğlunu “Sultan” yapmayı tercih ettiler.

2-Bu kadın Türk padişahları neslindendi. Hatta onun, Afrasiyap neslinden olduğunu söyleyenler bile vardı.

3-Bütün servet (Devletin hazineleri) bu kadının elinde idi. O, bunların çoğunu askerlere (cömertçe) dağıttı. Onların çoğunu kendine bağladı. Bu cihetten onlar bu çocuğa biat etmişlerdir”¹⁴⁰.

Hatun bununla da kalmamış son derece çevik ve süratle hareket ederek, bu kritik anda büyük bir kararlılıkla olayların üzerine yürümüş ve çevresinde yeni yeni kıpırdanmalara fırsat vermeden olaylara derhal hâkim olmuştur. Hatta o daha da ileriye gitmiş, çevresini genişletmek ve kendisini daha güçlü kılmak için kocası Melikşah'ın hapsettiği bazı nüfuzlu kimseleri onun ölümünden sonra affetmiş ve onları serbest bırakmıştır. Mesela Beni Akil Kabilesi'nin reisi İbrahim b. Kureyş b. Bedran, onun bu şekilde serbest bıraktığı kimselerden birisi idi.

İşte Terken Hatun'un gücü oğlu Mahmud'un tahta geçişini kolaylaştırmıştır. Parayla elde ettiği saadet fazla sürmeyecek, kısa sürede Hatun'un yaptığı işler ortaya çıkacak ve Mahmud'un saltanatlığı kısa sürecektir.

Ayan'a göre Mahmud, Melikşah'ın ölümünden altı gün sonra hükümdar ilan edilmişti¹⁴¹. Mahmud'un tahta geçiş tarihini dikkate aldığımızda, Hatun'un gücünü ve nüfuzunu arttırmaya kocası Melikşah'ın ölümünden çok önce başladığını da söyleyebiliriz. Demek ki Hatun, planları için zeminini önceden hazırlamaya çalışmış hatta önündeki tüm engelleri tasarladığı şekilde ortadan kaldırmıştır. Ancak dediğimiz gibi bu planlar kısa süre içinde suya düşecektir.

Melikşah'ın ölümünün duyulması üzerine Nizamü'l-Mülk'ün gulamları ve taraftarları İsfahan'da ayaklanarak Berkyaruk'u hapisten çıkardılar ve onu sultan ilan

¹⁴⁰ Sadruddin Hüseyinî, 1943: 51–52; Kitapçı, 1990: 40; Kitapçı, 1994: .213–214.

¹⁴¹ Ayan, 2008: 118.

ettiler¹⁴². Böylece Selçuklu Devleti'nde uzun süre devam edecek bir saltanat mücadelesi başlamış oldu. Gerçekten de ordu parçalanmış. Kimin hükümdar olduğu belli olmadığı için devlet otoritesi ortadan kalkmıştır. Bu sonucu elde eden Terken Hatun, en büyük engel olarak gördüğü Berkyaruk'a karşı çeşitli işbirlikleriyle mücadele içerisine girmiştir.

Hatun'un gerçek hedefi İsfahan'ı almak ve her halükarda Berkyaruk'u ele geçirmektir. Nizamü'l-Mülk taraftarları çok hazırlıksız oldukları ve şehir surları önünde Terken Hatun'un mücehhez ordusu ile karşılaşmayı tedbire muvafık bulmadıkları için Berkyaruk'u Rey şehrine götürmüşler ve burada iyi bir ordu kurma hazırlığına girişmişlerdir. Bu arada Nizamü'l-Mülk'ün çok değerli maiyet komutanlarından Erkuş da askerleri ile birlikte onlara katıldı. Böylece Berkyaruk'un kendi askerleri, diğer komutanlar, Nizamü'l-Mülk'ün asıl taraftarları büyük bir coşku halinde onlara katılmış, dolayısıyla Berkyaruk'un ordusu yekvücut olarak muhaliflerin başına inmeye hazır bir yumruk haline gelmiştir¹⁴³.

Böylece Terken Hatun, Berkyaruk ve taraftarlarının Rey'de büyük bir hazırlık içinde olduklarını çok geçmeden öğrenmiş oldu. O da elleri kolları sıvamış, fazla vakit kaybetmeden Melikşah'ın bitmez tükenmez hazinelerini asker ve ordu komutanlarına dağıtarak büyük bir ordu kurmuş ve rakip sultan Berkyaruk'un üzerine göndermiştir.

Bu arada Terken Hatun için hem de hiç beklenmedik bazı talihsiz gelişmeler olmuştur. İki ordu "Berucerd" yakınlarında karşı karşıya geldiklerinde bir de ne görsün kendi ordusunun önemli isimlerinden olan mesela Gümüştekin, Candar, Yılberd gibi daha bir kısım komutanlar her nasılsa vicdanlarının sesini duymuşlar ve emirlerindeki askerlerle birlikte Berkyaruk'un safına geçmişlerdir. Berucerd yakınlarında çıkan bu kardeş kavgasından Terken Hatun ve askerleri çok ağır bir hezimete uğramışlar ve İsfahan'a doğru çekilmek durumunda kalmışlardır (Zilhicce 485/Ocak 1093)¹⁴⁴. Hatta bazı kaynaklarda Vezir Tacü'l-Mülk'ün bu sıralarda öldürüldüğünden de bahsedilir. Şöyle ki "Tacü'l-Mülk kaçtı ise de yakalanarak

¹⁴² Ayan, 2008: 118; Ecer, 1989: 173; İbnü'l Esir, 1987: 185; Kitapçı, 1990: 45; Can, 2008: 102; Can, 2011: 409.

¹⁴³ Kitapçı, 1990: 45; Kitapçı, 1994: 220–221; Ecer, 1989: 173; Merçil, 1985: 62.

¹⁴⁴ Kitapçı 1990: 46; Turan, 1980: 228; Kitapçı, 1994: 221; Merçil, 1985; Ecer, 1989: 173; Genç, 1982: 117; Abul Farac, 1999: 334–335; İbnü'l Esir, 1987: 185; Öngül, 1986: 58–59; Can, 2008: 102; Can, 2011: 409.

Berkyaruk'un huzuruna getirildi. Onun ehliyet ve kabiliyetini bilen Berkyaruk, kendisine vezir yapmak istiyordu. Tacü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk taraftarlarının ileri gelenlerine değerli hediyeler ve 200 bin dinar vererek onlarla arasını da düzeltti. Lakin Nizamü'l-Mülk'ün naibi Osman'ın, rütbece küçük gulamları kışkırtması sonucu hücumu uğrayarak öldürüldü 486 (Şubat 1093)¹⁴⁵.

Terken Hatun'un talihi bundan sonra tersine dönecektir. Her ne kadar bu aşamaya kadar işi istediği gibi gitmişse de bundan sonraki çabalarında istediği başarıyı elde edemeyecektir. Önündeki en büyük engeli olan Berkyaruk'un karşısına iki kere çıkmıştır. İlki yukarıda izah ettiğimiz Berucerd civarındaki mücadelesidir. O, her ne kadar parayla nüfuzunu arttırdığını düşünse de, bunun bedelini savaş meydanında ihanete uğrayarak ağır bir şekilde ödemiştir. Hatta büyük destekçisi veziri Tacü'l-Mülk'ün ölümünden sonra yeni destekçiler arayacaktır. Gerçekten de o, bu yenilgiden sonra durmamış, hatta yeni destekler elde ederek Berkyaruk'a karşı mücadelesini sürdürmüştür.

Onun yeni destekçisi "Gence" hükümdarı ve Berkyaruk'un öz dayısı olan İsmail b. Yakuti idi. Terken Hatun, ona yeni haberler göndermiş ve Berkyaruk'a karşı savaşta kendisine destek istemiş ve yardım ettiği takdirde onunla evleneceğini bildirmiştir¹⁴⁶. Gerçekte bu, İsmail b. Yakuti için son derece cazip bir teklifti. Çünkü Terken Hatun gibi asil ve şahsiyetli bir kadınla evlenmenin şerefi yanında bir bakıma onun saltanatına da ortak olacak ve itibarı ona göre yükselmiş olacaktı. Hatun açısından olaya baktığımızda, onun Berkyaruk karşısında, yeni bir destekçiye ihtiyacı vardı, İsmail b. Yakuti bu hususta önemli bir adaydı ve Berkyaruk'a da oldukça yakındı.

Bu bakımdan İsmail bu sürpriz teklif ve daveti hem de hiç tereddüt etmeden kabul etmiş ve ağırlığını Türkmenlerin oluşturduğu büyük bir ordu ile Berkyaruk ile harbetmek üzere Terken Hatun'un hizmet ve yardımına koşmuştur. Ayrıca Terken Hatun, başta Emir Gürboga ve diğer komutanların emrindeki askerleri de İsmail'in komutasına vermiş dolayısıyla çok daha güçlü bir müttefikler ordusu meydana getirmiştir. İki ordu bu defa da "Kereç" yakınlarında karşılaşmışlardır. Ne yazık ki,

¹⁴⁵ Genç, 1982: 117; Ecer, 1989: 174; İbnü'l Esir, 1987: 186; Öngül, 1986: 59.

¹⁴⁶ Ravendi, 1957: 138; Genç, 1982: 117; Ecer, 1989: 174; Kitapçı, 1994: 221; Kitapçı, 1990: 46; Öngül, 1986: 60; Can, 2008: 102; Can, 2011: 409.

ulu bir gayeden yoksun, zihnindeki tam hayallerin tahakkuku için çarpışan İsmail b. Yakuti ve ordusu bu defa da ağır bir mağlubiyete uğramış ve bir bozgun halinde İsfahan'a doğru geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Terken Hatun bu mağlubiyeti de tam bir teslimiyet içinde kabul etmiş ve müstakbel eşini İsfahan'da samimi bir hürmet ve muhabbetle karşılamıştır. Ayrıca adına İsfahan'da hutbeler okunmuş sikkeler kestirilmiş ve bu yeni sikkeler üstüne oğlu Mahmudla birlikte onun adını da bastırmıştır (3 Şubat 1094)¹⁴⁷.

İşte Terken Hatun'un sırf ihtirasları yüzünden İsmail ile bir siyasi evliliğe kalkışması ve onu yok yere saltanata ortak etmesi kendi yakın çevresi, devlet erkânı ve askeri komutanları tarafından hiç de hoş karşılanmayacak. Terken Hatun ve yaptığı işbirliğiyle İsmail kendi sonlarını kendileri hazırlayacaklardır.

Gerçekten de İsmail, aldığı bu yenilgi karşısında çaresiz bir şekilde Terken Hatun'u terk etmiş ve daha yeni mücadeleden çıkmış olduğu yeğeni Berkyaruk'a sığınma durumunda kalmıştır. Oysa İsmail bu sığınma isteğinde samimi değildi. Onun asıl maksadı Berkyaruk'u bir suikast tertip ederek öldürmek ve onun yerine bizzat sultan olmaktı. Dayısının bu müthiş planının farkına varan Berkyaruk ve yakın çevresi komutanlardan Aksungur, Gümüştekin ve Bozan tarafından öldürüldü. Bu sıralarda 487 (M. 1094) yılında Halife Muktedi de hayatını kaybetti¹⁴⁸. Abü'l Farac, Halife'nin ölümüyle ilgili olarak şu bilgileri verir: "487 (M. 1094) yılında Halife Muktedi, masasına dayanarak kızartılmış bir horozu yediği sırada hezeyan etmeye başladı. Kendisi karşısında duran cariyeye bakarak şu sözleri söyledi: "emretmediğimiz halde içeri giren bu adamlar kimlerdir?" Kadın etrafına bakıp bir kimseyi görmediğini söyledi ve halifenin ellerini yıkamadan evvel sırt üstü eğildiğini gördü. Halife Muktedi böylece ansızın ölmüş ve oğlu Müstazhir yerine geçmişti"¹⁴⁹. "Bağdad Halifesi el-Müstazhir, halifelik görevini üzerine alınca kardeşlerini tutuklattı. Bu sırada Bağdad'da bulunan Berkyaruk, devlet işlerini düzene koydu"¹⁵⁰. Böylece hem yeni halife hem de sultanlık makamını büyük bir mücadele sonrasında

¹⁴⁷ Üçok, 1981: 177-178; Ravendi, 1957: 138; Turan, 1980: 228; Kitapçı, 1990: 46-47; Ecer, 1989: 174; Genç, 1982: 117; Öngül, 1986: 60.

¹⁴⁸ Genç, 1982: 117; Ecer, 1989: 174; Ravendi, 1957: 138; Kitapçı, 1990: 47; Kitapçı, 1994: 223; Sevim, 2006: 33.

¹⁴⁹ Abu'l-Farac, 1999: 335.

¹⁵⁰ Sevim, 2006: 34.

ele geçirmiş olan Berkyaruk kendilerine muhalif kişileri ortadan kaldırmakla işe başlamış, hatta bu mücadelelerinde de büyük oranda başarılı olmuşlardır.

Halife el-Müstazhir ve Berkyaruk bu sıralarda iktidarlarını kuvvetlendirirken, Terken Hatun, devlet düzeninin sarsılmasına sebep olmuş, hatta o devlet içerisinde hiç yoktan yere kardeş kavgalarına yol açarak devleti hızlı bir şekilde sona doğru götürmüştür. İsmail ile yaptığı işbirliğinde başarı elde edememesine karşın asla taviz vermeden yoluna devam etmiştir. Bununla da yetinmemiş, Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatunla da karşı karşıya gelmiştir. Çünkü her ne kadar Mahmud'un arkasında güçlü anası Terken Hatun var ise, Berkyaruk'un arkasında da bir o kadar güçlü Zübeyde Hatun bulunmaktadır. Zübeyde Hatun, oğlu Berkyaruk'u tehlikelere karşı korumuş özellikle Terken Hatun'un ihtiraslarına karşı oğlunu desteklemiştir. Berkyaruk da bunun farkında idi. Başarılarını anasının tedbir ve siyasetine borçlu idi. Onun saltanatı ancak Zübeyde Hatun'un varlığı ve desteği ile kaimdi.

Bu bakımdan Berkyaruk'un saltanat yıllarında bunun çarpıcı örneğini oluşturacak birçok ilginç olaylar bulmamız mümkündür. Nitekim Berkyaruk amcası Tutuş'u mağlup ettikten sonra anası Zübeyde Hatun'un da İsfahan'dan gelmesini ve yanında bulunmasını istemiştir. Baş vezir, Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyidü'l-Mülk buna karşı çıkmış ve diğer askeri komutanlarla birlikte Zübeyde Hatun'un getirilmesini istemiştir. O zaman Berkyaruk çok az evlada nasip olan bir saygı örneği göstermiş ve gök gürlemesini andıran bir sesle:

“–Ben saltanatı ancak onun için ve o, yanımda bulunduğu için istiyorum” demiştir¹⁵¹. Bu aynı zamanda Zübeyde Hatun'un Berkyaruk nazarındaki kıymetinin yüceliği hakkında bize yeterli fikirler vermektedir.

Sultan Melikşah'ın ilk eşi olan Zübeyde Hatun, Sultan'ın amcası Çağrı Bey'in torunudur. Selçuklu melikesi, Terken Hatun kadar olmasa da devlet erkânı ve askerler arasında sevilen bir kişi idi. Onun iktidar mücadelelerinden rolü, Berkyaruk ile Mahmud arasındaki taht mücadelesinde ortaya çıkmıştır¹⁵².

Görüldüğü gibi büyük topraklar yöneten kişilerin arkasında güçlü kadınların olduğu gerçeği bir kez daha net bir şekilde ortaya çıkıyor. Ancak Zübeyde Hatun da Terken Hatun gibi oğlunun saltanatı için kıyasıya bir taht mücadelesine girişmiş ve

¹⁵¹ Kitapçı, 1990: 48.

¹⁵² Can, 2008: 103.

bu uğurda yüzlerce binlerce masum Türk'ün kanının dökülmesine sebep olmuştur. Zübeyde Hatun'un ihtirasları bizim konumuz dışında olduğu için bu konuya değinmek istemiyoruz.

Terken Hatun'a gelince, ne yazık ki bu acı olaylardan en ufak bir ders almamış ve kendisini çok daha felaketlere götürecektir söz konusu tehlikeli yolda yürümeye devam etmiştir. Çünkü o, yukarıda da değindiğimiz gibi ihtirasları yüzünden kolay kolay pes edecek bir kadın değildi. Bu defa da yeni bir işbirliği yoluna gitmiştir.

Bu sefer devrin önde gelen mümtaz komutanlarından Suriye Meliki kudretli Selçuklu generali Tacü'd-devle Tutuş'a (1078–1094) çengel atmış ve aynı türden hoş olmayan vaatlerle onu da Berkıyaruk'un karşısına çıkarmaya muvaffak olmuştur. Melikşah'ın ünlü eşi Terken Hatunla evlenmek, dolayısıyla nüfuz ve saltanatını çok daha geniş bölgelere yaymak hülyasına kapılan Tutuş, iyi bir hazırlık yaptıktan sonra Azerbaycan'a girmiş ve buraları kendi hükümrancılığı altına almaya başlamıştır. Onun asıl gayesi Berkıyarukla karşılaşmak ve onu dize getirmektir. Diğer taraftan Terken Hatun, kocası Melikşah'ın bıraktığı hazineleri sarf ederek güçlü bir ordu hazırlamış daha sonra İsfahan'dan yola çıkarak ona katılmak istemiştir¹⁵³.

Fakat talihsizlikler bu defa da onun yakasını bırakmamıştır. Onun bu mücadelesi kendisini zafere çok yakın hissettiği, taç ve tahtına tekrar kavuşmayı beklediği bir zamanda ecelin pençesine düşürmüştür. İşte ihtirasları uğruna yaptığı bu işbirlikleriyle de bir başarı elde edemeyen Terken Hatun, bırakın bir başarı elde etmeyi devleti hızlı bir şekilde yıkıma sürüklemiştir. Devlet onun ihtirasları yüzünden büyük oranda sarsılmıştır.

1.4.4. Terken Hatun ve Oğlu Mahmud'un Ölümü

Daha önce de belirttiğimiz gibi talihsizlikler bu defa da onun yakasını bırakmamıştır. Zira o, ihtiraslarının zirvelerde olduğu, kendisini zafere çok yakın hissettiği, taç ve tahtına tekrar kavuşmayı beklediği bir zamanda İsfahan'da vefat etmiştir.

¹⁵³ Ravendi, 1957: 138; Genç, 1982: 117; Ecer, 1989: 174; Kitapçı, 1990: 49; Kitapçı, 1994: 226; Sevim, 1963: 428; Can, 2011: 409.

Onun vefatıyla ilgili kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Bu rivayetleri vererek konumuzu sürdürmeyi planlıyoruz. Kaynakların bir kısmında Terken Hatun'un Berkyaruk'a karşı Tutuşla yaptığı işbirliği sırasında, İsfahan'dan ayrılışından kısa bir süre sonra hastalandığı ve İsfahan'a geri döndükten sonra (Eylül-Ekim 1094) burada vefat ettiğini belirtirken¹⁵⁴ bir başka kaynak da Hatun'un faaliyetleri hakkında kısa bir bilgi vermekle beraber Hatun'un İsfahan'da vefat ettiğini¹⁵⁵ teyit etmekte ancak ne tür bir hastalıktan öldüğü hakkında bilgi vermemektedir. Bu kaynaklara rağmen bir kısım yazarlar da olaya bu kadar basit bakmamışlar ve onun umumi efkâr ve çevresinin tasvip etmediği bu aşırı ihtiras ve hoş olmayan seviyesiz evlenme teklifleri yüzünden bir suikasta kurban gittiğini yazmışlardır¹⁵⁶. Alptekin ise, Terken Hatun'un ölümüyle ilgili olarak şu görüşlere yer vermektedir: "Saltanat ihtirası ile yanan bu kadının aşırı davranışları, yakın çevresi tarafından tasvip edilmediğinden, o, odasında perde kaytanı ile boğdurulmuştur"¹⁵⁷. Ancak bizim incelediğimiz kaynaklarda Alptekin'in bu görüşünü destekleyecek mahiyette bir bilgi henüz yoktur. Fakat şu da bir gerçektir ki Terken Hatun, özellikle yıldızının parladığı Melikşah'ın ölümünden sonra ihtirasları uğruna yaptığı birtakım faaliyetleriyle de çok fazla düşman kazanmıştır.

Yukarıda verdiğimiz bu rivayetler ışığında Terken Hatun her ne şekilde olursa olsun ölümü ve öldürülmesi ile Tutuşla Berkyaruk arasında kıyasıya bir saltanat mücadelesini de başlatmış ve bu kavgalar sırasında pek çok Türk'ün kanı akmıştır. O, Büyük Selçuklu Devleti'nde onarılması güç yaralar açmıştır.

İşte Terken Hatun'un ölümünden sonra askerlerinin bir kısmı Berkyaruk'a bir kısmı da Tutuş'a katıldı. Böylece Tutuş ve Berkyaruk karşı karşıya kaldılar. Tutuş, Berkyaruk'un kuvvetlerini bozguna uğrattı. İsfahan'a sığınmaya mecbur oldu, bu durumu öğrenen Halife Mustazhir, Tutuş adına camilerde hutbe okuttu¹⁵⁸.

Görüldüğü gibi Terken Hatun vefat ettiği halde arkasında büyük mücadeleleri bıraktı. Devlet bir yandan bu mücadelelerden yıpranırken, bir yandan da sık sık taht

¹⁵⁴ Genç, 1982: 117; Ecer, 1989: 174; Ravendi, 1957: 139; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 75; Öngül, 1986: 62.

¹⁵⁵ Sevim, 2006: 34.

¹⁵⁶ Turan, 1980: 228; Kitapçı, 1994: 226.

¹⁵⁷ Ecer, 1989: 174; Sevim, 1965: 117.

¹⁵⁸ Azimi, 1998: 95; Ecer, , 1989: 174.

değişikliği yaşamaktaydı. İşte bu sıralarda da Sultan Mahmud'un hiç beklenmedik ölümüyle Berkyaruk tekrar tahtına kavuşacaktır.

Gerçekten de Sultan Mahmud, Tutuş-Berkyaruk mücadelesinin ardından büyük kardeşi Berkyaruk'a karşı saygılı davrandı. Sarayında onu misafir etti. Sultan Mahmud'un komutanlarından Emir Üner, Berkyaruk'u tutukladı ve Sultan olmasını önlemek için gözlerine mil çekmek suretiyle kör etmeyi planladı. Ancak bu sıralarda Sultan Mahmud'un çiçek hastalığına yakalanarak altı hafta içinde ölmesi bu planın uygulanmasına fırsat vermedi 487 (11 Kasım 1094)¹⁵⁹. Mahmud'un ölümüyle Berkyaruk sultan olarak tahtına oturdu. Böylece Terken Hatun ve oğlu Sultan Mahmud tarihe pekiyi hatıralar bırakmadan ayrıldı.

¹⁵⁹ Ecer, 1989: 175; Ravendi, 1957: 139; Abu'l Farac, 1999: 335; Müneccimbaşı Ahmed, 2000: 75; Öngül, 1986: 62.

İKİNCİ BÖLÜM

HAREZMŞAHLARDA TERKENLİK

2.1. HAREZMŞAH İSMİ VE BU DEVLETİ OLUŞTURAN HANEDANLAR

Bildiğimiz gibi devletin adı kurulduğu bölgeden gelmektedir. Aral Gölü'nün güneyinde Ceyhun Irmağı'nın her iki yanını da kapsayan bölgenin adı Harezmi'dir. Çok verimli topraklara sahip olan bu bölge uzun dönemlerden beri tarım ve ekonomik ilişkilerin merkeziydi. Bölgenin başkenti olan Gürgenç kenti ticaretin merkezi olmaya başlayınca, Samanoğulları buraya sürekli bir vali atamışlardı. İlk gelen vali "Mamun" adını taşıdığından, sonraki valilere de "Mamunoğulları sülalesi" denilmiştir. Yeni gelen valilerle bölgenin eski egemenleri olan Afrigoğulları arasında çatışmalar çıkmış. Uzun süren savaşıardan sonra Mamunoğulları, Afrigoğulları'nı yenip, Harezmi'in tamamı Mamunoğulları'nın eline geçince, Mamun 995-997 arasında Harezmişah adıyla hüküm sürmüştür. Mamun'un kısa süren hükümdarlığından sonra yerine oğlu Ali geçmiş ve 20 yıl süreyle Harezmi ülkesini yönetmiştir¹⁶⁰.

Görüldüğü gibi Harezmişahlar, bir ünvan olarak çok eski dönemlerden itibaren Harezmi ülkesini yönetenlere verilen bir isim olmuştur. Harezmişahlar, başlıca dört hanedandan gelmiş. 995 yılına kadar Afrigoğulları, 1017'ye kadar Mamunoğulları, 1097'ye kadar Altuntaşoğulları ve bu tarihten sonra da Anuştiğinoğulları olmak üzere tarihte yer almışlardır¹⁶¹.

2.2. SULTAN TEKİŞ'İN ANNESİ TERKEN HATUN

2.2.1. Terken Hatun'un Soyu

Harezmişah Devleti ve dolayısıyla Sultan İl-Arslan'ın hayatında mümtaz bir yeri olan Terken Hatun'un soyu hakkında kaynaklarda bilgiye rastlayamamış olup bu

¹⁶⁰ Öztürk, 2007: 200; Uluçay, 1965: 65.

¹⁶¹ Kafesoğlu, 2000: 33; Taneri, 1997: 228.

büyük şahsiyetli Türk anasının hem anne hem de baba yönünden son derece asil ve şerefli bir aileye mensup olduğu kanaatindeyiz. Zira bildiğimiz gibi “Türkan (Terken)” kelimesinin Melike’nin Türk dilindeki karşılığı olduğunu daha önce de belirtmiştik. Bu açıdan “Terken Hatun” ünvanına sahip olan hatunlar hükümdar kadar geniş yetkilere sahip olmuşlardır. Cüveyni, Kafesoğlu ve diğer bazı kaynaklar; İl-Arslan’ın zevcesi Terken Hatun’un isminin Melike Terken olduğunu belirtirken¹⁶² onun soyu hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

2.2.2. Terken Hatun’un Vasıfları

Melike Terken Hatun’un da Sultan Melikşah’ın hanımı ve sözü geçen diğer terkenlerle aynı vasıflara sahip olduğu şüphesizdir. İşin ilginç tarafı bazı Terken Hatunlar hakkında yazarların sessiz kalması ve kaynaklarda onlar hakkında bilgi verilmemesidir. Bunda terkenlerin bir kısmının kısa ömürlü olmasının bir kısmının da bazı terkenler kadar devlet siyasetinde ön plana çıkamamış olmalarının bu hususta etkili olduğu düşüncesindeyiz. İl-Arslan’ın hanımı Terken Hatun’un soyu hususunda olduğu gibi vasıfları hakkında da herhangi bir bilgiye ulaşılamamasına karşın Terken ünvanına sahip olması ve kaynaklarda verilen birtakım bilgiler ışığında nasıl bir gücü elinde bulundurduğu hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Şöyle ki: Terken Hatun, İl-Arslan’ın ölümünden sonra küçük yaştaki oğlu Sultaşah’ı Harezmi tahtına oturtarak yönetimi ele geçirmiş hatta tabiiyetini arz etmesi için Gürgenc’e çağırdığı Tekiş’in gelmemesi üzerine onu öldürmek için üzerine bir ordu göndermiştir¹⁶³. Bu olaydan iki önemli bilgi elde edilebilmektedir. Terken Hatun da aynı Sultan Melikşah’ın hanımında olduğu gibi eşinin ölümünden sonra yıldızı parlamış ciddi anlamda faaliyetlerine başlamıştır. İkinci bir husus da Hatun’un, Tekiş’e karşı boy ölçüşebilecek kadar önemli bir askeri birliğe sahip oluşudur. Hatun’un en büyük hedefi oğlu Sultaşah vasıtasıyla Harezmi tahtına hakim olmaktır. O, da bu yolla önemli bir rakip olarak gördüğü Tekiş’e karşı çeşitli ittifaklar içerisine girmiştir. Hatun’un faaliyetlerini çeşitli başlıklar altında daha detaylı verdiğimiz için bu kısımda sadece vasıfları üzerinde durmaya çalışacağız.

¹⁶² Cüveyni, 1998: 258; Kafesoğlu, 2000: 84; Kafesoğlu, 1974: 135; Genç,1982: 117; Ceceli, 2011: 502.

¹⁶³ Cüveyni, 1998: 258; Kafesoğlu, 2000: 84; Kafesoğlu, 1974: 135; Genç,1982: 117.

Bunlardan başka Tekiş'i ortadan kaldırmak amacıyla harekete geçen Terken Hatun boş durmamış Selçuklu kumandanlarından Horasan hâkimi Melik Müeyyed'e nefis mücevherlerle kıymetli mallar verdikten sonra Harezmi halkının ve askerinin kendisine bağlı olduğunu uzun uzun anlatıp ona Harezmi topraklarını teklif etmiřtir¹⁶⁴. Görüldüğü gibi Terken Hatun, planları uğruna önemli kumandanlar ile işbirliği içerisine girmiş devleti içeriden çökertmeye çalışmıştır. O, sırf ittifak kurabilmek için elindeki maddi imkanlarını da bu yolda harcamaktan kaçınmamıştır. O da diğer terkenler gibi önemli bir ekonomik güce sahip olup kendine ait bir hazinesi de vardır. Bunların dışında her daim harekete hazır bir ordusu, saray (dergah), devlet erkanı, özel emlak gibi önemli bir güce de sahip olduğu düşüncesindeyiz.

2.3. TERKEN HATUN'UN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE TEKİŞ'İN HAREZMŞAH OLUŞU

İl-Arslan'dan sonra gerek kudreti, gerek siyaseti bakımından hanedanın en mümtaz şahsiyeti olan Alaüddin Tekiş ile karşılaşıyoruz. Harezmsahlar tarihinin bu devresi taht kavgaları arasında başlamıştır.

“İl-Arslan öldüğü zaman büyük oğlu Tekiş valisi olduğu Cend şehrinde bulunuyordu. İl-Arslan'ın zevcesi Terken Hatun bundan yararlanmak isteyerek kendi oğlu Sultanşah'ı Harezmi tahtına oturtmuş ve tabiiyetini arz etmesi için de Tekiş'i Gürgenc'e çağırmıştır”¹⁶⁵. Cüveyni, Kafesoğlu ve diğer bazı kaynaklar bu bilgilere ek olarak; İl-Arslan'ın zevcesi Terken Hatun'un isminin Melike Terken olduğunu, İl-Arslan'ın ölümünden sonra küçük yaştaki oğlu Sultanşah'ı Harezmi tahtına oturtarak yönetimi ele geçirdiğini hatta tabiiyetini arz etmesi için Gürgenc'e çağırdığı Tekiş'in gelmemesi üzerine onu öldürmek için üzerine bir ordu gönderdiğini de belirtir¹⁶⁶.

Bu bilgiler Terken Hatunlar'ın devlet içerisindeki karışıklıklarda ne kadar etkili olduklarını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Gerek Sultan Melikşah'ın hanımı

¹⁶⁴ Kafesoğlu, 2000: 85; Cüveyni, 1998: 259.

¹⁶⁵ Gürün, 1984: 402; Merçil, 1993: 192; Ceceli, 2011: 502.

¹⁶⁶ Cüveyni, 1998: 258; Kafesoğlu, 2000: 84; Kafesoğlu, 1974: 135; Genç, 1982: 117; Ceceli, 2011: 502-503.

ve gerekse İl-Arslan'ın hanımı Terken Hatunlar devlet içerisinde devlet olmaya çalışmışlar ve her iki hatun da devlet üzerinde daha etkili olabilmek için kendi oğullarını öne sürerek devletleri içinden çıkılmaz bir hale sokmuşlardır. Terken Hatun'un çağırmasına karşılık Gürgenc'e gitmeyen Tekiş dolayısıyla Sultanşah'ı tanımadığını ilan etmiş oldu. O açık açık Terken Hatun'a ve oğlu Sultanşah'ın bu girişimine karşı isyan bayrağını açmıştır.

“Hatun'un onu zorla yola getirmek için ordu sevkine hazırlanması Tekiş'in memleketi terk etmesine sebep oldu. Tekiş en yakın ve kuvvetli komşusu Karahıtaylar'ın yanına gitti, yardım istedi; kendisine kuvvet temin edilir de Harezm tahtına sahip olursa verilmekte olan yıllık vergiyi muntazam ve fazlasıyla ödeyeceğini taahhüt etti. Ölen meşhur Gürhan'ın kızı¹⁶⁷ o zaman Karahıtay Devleti'nin başında idi, fakat ordunun idaresi bunun kocası Fu-ma'nın¹⁶⁸ elinde bulunuyordu. Karahıtay İmparatoriçesi kocasını büyük bir ordu ile Tekiş'in yanında Harezm'e gönderdi”¹⁶⁹.

Görüldüğü gibi Tekiş, Sultanşah ve Hatun'un faaliyetleri yüzünden denize düşen yılanı sarılır misali babası İl-Arslan zamanında devletin başına felaketlere sebep olan Karahıtaylılar'ın desteğini temin etmeye çalışmıştır. Bu çabalarında da büyük oranda başarılı olmuştur.

“Sultanşah ve annesi bu Karahıtay ordusuna mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Harezm'den ayrılmışlar ve Horasan hâkimi Müeyyed Ay-Aba'nın yanına gitmişlerdi. Nitekim onun yardımı ile tekrar Harezmşahlar tahtını ele geçirmeyi düşünüyorlardı. Bu durum Tekiş'in işine yaramış savaş yapmadan Gürgenc'e girmiş ve tahta oturmuştur (11 Aralık 1172)”¹⁷⁰. Tekiş, böylece Sultanşah ve annesi Terken Hatun'a karşı ilk mücadeleyi başarıyla vermiş savaş yapmadan tahtına kavuşmuştur. Lakin asıl mücadele ve müşkülât bundan sonra kendini göstermiş ve bu mücadele senelerce sürmüştür.

¹⁶⁷ Bu prensesin adı Çinliler'in Ch'en-tien dedikleri P'u-su wan olup, imparator Yek-lü Ta-shih'in kızı ve imparator Yi-lieh'in kız kardeşidir. (Cüveyni, 1998: 258).

¹⁶⁸ Fuma adı, Çince Fu-ma kelimelerinden meydana gelmiş olup adil şehzade manasına gelir ve ünvan olarak kullanılır. (Cüveyni, 1998: 258).

¹⁶⁹ Cüveyni, 1998: 258–259; Genç, 1982: 117; Öztürk, 2007: 202; Gürün, 1984: 402–403; Merçil, 1993: 192; Barthold, 1981: 420.

¹⁷⁰ Merçil, 1993: 192; Genç, 1982: 117; Gürün, 1984: 402–403; Öztürk, 2007:202; Cüveyni, 1998: 259; Ceceli, 2011: 503; Barthold, 1981: 420.

2.3.1. Terken Hatun'un Faaliyetleri ve Ölümü

Tekiş göreve başlar başlamaz, adalet ve insaf sofrasını açmayı kendine görev bildi. Fu-ma'nın kendisine yaptığı yardımları unutmamış olacak ki, onu çeşitli hediyelerle ödüllendirmiştir.

Bu sırada Terken Hatun da boş durmamış Selçuklu kumandanlarından Horasan hâkimi Melik Müeyyed'e nefis mücevherlerle kıymetli mallar verdikten sonra Harezmi halkının ve askerinin kendisine bağlı olduğunu uzun uzun anlatıp ona Harezmi topraklarını vaadetti¹⁷¹. Cüveyni'ye göre "gururlanan ve mülk hırsı ile şeytanın igvasına kapılan Ay-aba, Sultanaşahla birlikte önce Mazenderan'dan¹⁷² Sariye'ye geldi"¹⁷³, "kısa zamanda Harezmi'e ulaşmak için Merv ile Nesa arasından ilerlemek ve Karakurum Çölü'nün bir kısmını geçmek zorunda idi. Yol müşkülâtı hasetsen su azlığı dolayısıyla ordusu dağınık halde yürüyüşe devam etti. Gruplar çölün Amuderya'ya doğru nihayet noktası olan, Harezmi'nin 20 fersah kadar güneyindeki Subarlı mevkiinde birleşeceklerdi. Hâlbuki Ay-aba'nın bu hareketini İsfahbed'den öğrenen ve yürüyüş istikametini tayin edebilen Tekiş, daha evvel Subarlı'ya gelmiş ve askerlerini çölden çıkış noktasının muhtelif mahallerine mevzilendirmişti. Ay-aba'nın bu hazırlıktan haberi yoktu. Öncü grubun başında Subarlı'ya geldiği zaman ani olarak Harezmliler'in hücumuna uğradı, kuvvetlerinden çoğu telef olduğu gibi kendisi de esir düştü; Harezmişah'ın huzuruna getirildi ve otağın önünde derhal öldürüldü (11 Temmuz 1174)"¹⁷⁴.

Görüldüğü gibi, İl-Arslan'ın hanımı Terken Hatun planlarını gerçekleştirmek oğlu Sultanaşah'ın saltanatlığından çok kendi saltanatlığını kurmak amacıyla giriştiği bu mücadelede başarılı olamamış, hatta kurduğu ittifak ile diğer hatunlarda olduğu gibi kendi sonunu hazırlamıştır. Ay-aba, her ne kadar Terken Hatun ve Sultanaşah'ın yardım çağrısına karşılık vermiş gibi görünse de o aslında kendi hesabına bu ittifakı

¹⁷¹ Kafesoğlu, 2000: 85; Cüveyni, 1998: 259.

¹⁷² İran'da Hazar Denizi'nin cenubunda bulunan bir eyalet olup, garbında Gilan ve şarkında Esterabad eyaletleri vardır. Araplar bölgeyi "Tabaristan" ismi ile tanırlar. Mazenderan isminin asıl ortaya çıkışı Selçuklular devrinde olmuştur. (Vasmer, 2001: 420).

¹⁷³ Cüveyni, 1998: 259.

¹⁷⁴ Kafesoğlu, 2000: 86; Cüveyni, 1998: 259-260; Kafesoğlu, 1974: 135; Genç, 1982: 118; Gürün, 1984: 403; Öztürk, 2007: 202.

gerçekleştirmiş olmalıdır. Zira onun en büyük hedefi, Harezmi ailesindeki bu taht kavgasından faydalanarak hükümdarlığı ele geçirmektir.

O karışıklıkta Sultanşah ve annesi kaçıp Dihistan'a gittiler. Bunu haber alan Tekiş de onların peşine düştü. Oraya varınca Dihistan halkı teslim oldu. Tekiş, Terken Hatun'u öldürerek geri döndü. Sultanşah da kaçıp, Melik Müeyyed'in yerine geçmiş olan oğlu Togaşah'ın ona askeri ve mali destek verecek gücü olmadığını anlayınca Gur Sultanları'na¹⁷⁵ gidip onlardan yardım istedi¹⁷⁶.

Terken Hatun'un ölümüyle Harezmişah Tekiş'in önündeki en büyük engel ortadan kalktığı gibi Sultanşah da büyük bir destekten mahrum kalmıştır. O, bundan sonra annesi Terken Hatun'un politikasını devam ettirmeye çalışacak, kardeşine karşı hiç olmadık insanlarla ittifak arayışına girecektir. Ancak bu kaçış ve ittifaklar onun da sonunu hazırlayacaktır.

2.4. SULTAN ALAÜDDİN MUHAMMED'İN ANNESİ TERKEN HATUN

2.5. SULTANŞAH VE TEKİŞ MÜCADELESİ

Terken Hatun'un ölümü Sultanşah'ı büyük bir destekten mahrum bırakmış olacak ki, Tekiş'e karşı ittifak arayışına girişmiştir. Annesinin ölümünden sonra Sultanşah, kaçıp Melik Müeyyed'in yerine geçmiş olan oğlu Togaşah Ebu Bekir'e iltica etmişti. Ancak Horasan ordusunun Harezmi seferinde kısmen telef olması, kısmen de dağılması yüzünden kuvveti azalmış bulunan Togaşah'tan kâfi yardım göremeyeceğini anlayınca Gur hükümdarı Gıyasü'd-din'in yanına gitti. Gur sultanları ona gereken ilgi ve saygıyı gösterdiler¹⁷⁷.

Harezmi Devleti'ndeki bu taht kavgası Gur sultanlarının işine yaramıştır. Zira Sultanşah Mahmud'u bir misafir hükümdar gibi karşılayan Sultan Gıyasü'd-din-i Guri, sırf Horasan hâkimiyeti yüzünden belki Harezmi iç işlerine karışmakta tereddüt

¹⁷⁵ Yani Gıyaseddin Muhammed ve küçük kardeşi Şihabeddin Muhammed Gur'a. Gur adı, Herat'ın güneydoğusunda, Gürcistan ile Cuzcan'ın güneyinde bulunan dağlık bölgenin adından gelmektedir. (Cüveyni, 1998: 260).

¹⁷⁶ Kafesoğlu, 1974: 135; Genç, 1982: 118; Kafesoğlu, 2000: 86; Öztürk, 2007: 202; Gürün, 1984: 403.

¹⁷⁷ Cüveyni, 1998: 259-260; Kafesoğlu, 2000: 86; Kafesoğlu, 1974: 135; Öztürk, 2007:202; Gürün, 1984: 403; Taneri, 1997: 229; Merçil, 1993: 192; Sevim,1982: 47; Barthold, 1981: 423.

etmemiştir. Hatta bu sıralarda Harezmi Devleti ile Karahıtaylar arasının açılması Gur sultanları için bulunmaz bir fırsat olmuştur.

“Harezmi’i haraçgüzar bir memleket bilen Karahıtaylar gönderdikleri adamlar vasıtasıyla orada her türlü tahakkümü mubah saymakta ve isteklerini arttırmakta idiler. Elçiler Harezmişah’a karşı bir hükümdar nezdinde riayeti icap eden şartlara ve merasime önem vermiyorlar, üstelik saygısızlık gösteriyorlardı. Tekiş, bu durumdan rahatsızlık duydu. Cüveyni’ye göre Tekiş, bunu bir izzet-i nefis meselesi yapmış, İbnü’l Esir’e göre vaziyet onun “din ve devlet hamiyetini gayrete getirmişti.” Netice olarak Tekiş vergi tahsiline gelen ve aşırı zararda bulunan Karahıtay elçilerini öldürttü”¹⁷⁸. Böylece bir savaş zemini hazırlanmış oldu. Bu durumdan tabii ki Sultanşah yararlanmak isteyecek, hatta daha önceleri Tekiş’i, Sultanşah ve Terken Hatun’a karşı destekleyen Karahıtay İmparatoriçesi, Fu-ma’yı bu sefer Tekiş üzerine gönderecektir.

Düşmanın yaklaştığını duyan Tekiş, su bendlerini açarak Karahıtay ilerleyişini zorlaştırıp savunma imkânlarını hazırlamak için, gerekli vakti kazandı. Bu sırada bölge halkının tamamen Tekiş’i desteklediği de belli olmuştu. Bu sebeple Karahıtay komutanı, büyük kuvvetleri geri çekerek Sultanşah’a sadece bir tümen kadar bir kuvvet bırakıp bölgeden ayrıldı. 1179 veya 1180 yıllarında cereyan ettiği düşünülebilecek bu olaydan sonra Sultanşah’ın elindeki kuvvetlerle Horasan’daki Oğuzlarla bir mücadeleye giriştiğini ve Horasan’da bir devlet kurmaya çalıştığını öğrenmekteyiz¹⁷⁹.

Böylece Sultanşah’ın önce Gur sultanları sonra da Karahıtaylarla, Tekiş’e karşı yaptığı ittifakı ve bunun sonucunda gerçekleşen mücadeleyi kaybetmiş oldu. O bundan sonra annesiyle birlikte başlattığı bu taht mücadelesini devam ettirecektir. Bu mücadele sonucunda Harezmişahlar artık Karahıtay boyunduruğunu kırmış oldular. Böylece devlet, Tekiş zamanında en parlak devrini yaşamış, sınırlar bu dönemde genişlemiştir.

Yaşanan bu olaylardan sonra Sultanşah’ın elindeki kuvvetlerle Horasan’daki Oğuzlarla bir mücadeleye giriştiğini ve Horasan’da bir devlet kurmaya çalıştığını

¹⁷⁸ Aktaran: Kafesoğlu, 2000: 88–89; Kafesoğlu, 1974: 136.

¹⁷⁹ Gürün, 1984: 403; Cüveyni, 1998: 260–261; Kafesoğlu, 1974: 136; Merçil, 1993: 192; Taneri, 1997: 229; Kafesoğlu, 2000: 89; Uluçay, 1965: 69; Öztürk, 2007: 202.

öğrenmekteyiz. Bu devrede Tekiş'in dış politikası daha ziyade kuzey ve doğuya, doğudaki Karahıtay hâkimiyetine yönelik olup; batıda bilhassa Horasan'da bir devlet kurmaya çalışan Sultanaşah'a karşı daha ziyade gerekli emniyet tedbirleri almaya çalışmıştır¹⁸⁰. Sultanaşah'ın, Horasan'da bir devlet kurmaya çalışması Gur hükümdarı Gıyasü'd-din'i de endişeye düşürecek ve onun bu sefer Tekiş ile birlikte hareketine sebep olacaktır. İşte Sultanaşah takip ettiği politika yüzünden başlangıçta kardeşi Tekiş'e karşı ittifak kurduğu Gur hükümdarlarının tepkisini şimdi de kendi üzerine çekmiştir.

Bu iki hükümdarın Horasan'a karşı ortak harekete geçmek hususunda anlaşmaları üzerine, Sultanaşah kardeşine gönderdiği elçi vasıtasıyla iddiasından vazgeçip tabiiyete girdiğini bildirerek, müşterek harekâtı önlemeyi başardı; fakat işbirliği dağılınca da tekrar hücumlara geçmesi Sultan Tekiş'in Horasan'a sefer yapmasına yol açtı (1186). Bunun diğer bir sebebi de vaktiyle himayesine aldığı ve 1185'te ölen Togaşah'ın yerine geçen oğlu Sancarşah'ın atabeyi Mengli Bey'in tahakkümü altına girmesi, bunun da Sultanaşah ile işbirliği yaparak Horasan halkına tazyik etmesi idi. Tekiş, 7 Rebiülevvel 583 (18 Mayıs 1187)'te Horasan'ın merkezi Nişabur'u zapt etti. Mengli yakalanarak öldürüldü. Sancarşah, Harezm'e götürüldü. Bu suretle Horasan'ın garp tarafını Harezm'e bağlayan Sultan Tekiş, Mazenderan'ı da tabiiyeti altına aldı¹⁸¹. Merv havalisinde tutunmaya devam eden Sultanaşah ise, Tekişle anlaşma zarureti duydı ve kendisine Cam, Baherz, Zir-i Pil'in verilmesi karşılığında kardeşinin Harezmşahlığını tanıyacağını bildirdi. Durumdan memnun olan Tekiş, artık kendisini eksiksiz bir hükümdar sayabilirdi. Bu itibarla Tus'un meşhur Radekan koruluğunda büyük otağının önüne kurdurduğu muhteşem saltanat tahtına merasimle oturdu (18 Cumadelula 585/ 5 Temmuz 1189). Sultan Alaü'd-dünya ve'd-din Ebu'l Muzaffer Muhammed Tekiş Burhan-u Emir i'l-mü'minin unvanını alıp devrin edip ve şairleri tarafından medhiye ve kasidelerle kutlandı¹⁸².

Görüldüğü gibi Sultanaşah, çıkarları doğrultusunda hareket etmeye çalışmış, zaman zaman kardeşiyle iyi geçinmiş fırsat bulduğunda da ona karşı mücadele etmekten kaçınmamıştır.

¹⁸⁰ Gürün, 1984: 403; Kafesoğlu, 1974: 136; Barthold, 1981: 425.

¹⁸¹ Kafesoğlu, 1974: 136.

¹⁸² Kafesoğlu, 2000: 112–113; Gürün, 1984: 405; Sevim, 1982: 47; Cüveyni, 1998: 264–265.

Sultan Tekiş, Sultanaşahla barış yapınca dikkatini bu sefer Irak üzerine çevirmiştir. 1185'e kadar filen Atabey İl-Denizoğulları'nın idaresi altında oldukça istikrarlı bir manzara gösteren Irak Selçuklu sultanlığı, aynı yılda Atabey Muhammed Cihan Pehlivan'ın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Kızıl Arslan Osman ile o zaman 17 yaşında bir çocuk olan Sultan Rük'n'üd-din Tuğrul arasında başlayan ve Irak'ta Selçuklu Devleti'ni yıkarak idareye el koymak isteyen Halife al-Nasir li-Din Allah mübahalesi ile kuvvetlenen Irak'ta fiili hâkimiyet davası 1187'den itibaren büsbütün alevlenmiş ve kanlı bir mücadele halini almıştı¹⁸³. “Sultan Tuğrul, Halife'nin sevkettiği orduyu Hemedan civarında mağlup edip daha sonra bizzat kendisi Kızıl-Arslan tarafından kovalanıp, atabey de muhalif bir grup tarafından öldürülünce (1191), Irak tam bir karışıklık içine düşmüş idi. Sultan Tuğrul'un tahtı tekrar ele geçirmesi üzerine, Rey ve havalisi sahibi Kutlug İnanç, Harezmşah'tan yardım istedi (1192). Sultan Tekiş bunun üzerine Bistam¹⁸⁴ yoluyla Irak'a girmiş, Rey'e kadar ilerlemiştir. Ancak Tekiş, Irak'ta fazla kalamamıştır. Çünkü kardeşi Sultanaşah, bu durumu fırsat bilip Harezm üzerine yürümekteydi. Tekiş'in Irak'tan süratle dönmekte olduğunu haber alınca da, Harezm'i istiladan tekrar vazgeçti bir yandan da Sultan Tuğrul ile temas aramaya başladı ve aralarında Horasan'ın paylaşılması esasına dayanan, bir üçlü anlaşma yapıldı. Bu olaylar yaşanırken fırsatı iyi değerlendiren Sultan Tekiş, Taberistan'a¹⁸⁵ akınlar yaptırmak, Esterabad'ı¹⁸⁶ tahrip ettirmek, Bistam ve Damgan¹⁸⁷ vilayetlerini kendi idaresine almak suretiyle Irak yolunun emniyetini sağladıktan sonra 1193 baharında Sultanaşah'ın başlıca dayanak yeri olan Serahs'ı ele geçirdi. Son ümidinin de böylece söndüğünü gören Sultanaşah Mahmud, üzüntüsünden iki gün içinde öldü (22 Eylül 1193)”¹⁸⁸.

¹⁸³ Ravendi, 1957: 335; Sadruddin Hüseyini, 1943: 122; Kafesoğlu, 1974: 136; Sevim, 1982: 47.

¹⁸⁴ İran'ın Horasan eyaletinde Elburz eteklerinde bir şehirdir. Bistam'ın Sasaniler'den Hüsrev II. Perviz'in dayısı Bistam tarafından kurulmuş olması gerekir. (Streck, 2001a: 649).

¹⁸⁵ Araplar tarafından Elburz Dağları'nın şimalinde İran'ın Mazenderan eyaletine verilen isim. (Huart, 2001: 598).

¹⁸⁶ Bu şehire Astrabaz, İstarabaz ve Strabaz da denir. İran'ın şimalinde bir şehir ve bir eyaletin ismidir. Hazar Denizi'nin cenub-i şarki köşesinde bulunur. Astarabaz ismini, “yıldızlar şehri” olarak ve bazıları da “katırlar şehri” yahut “konagı” olarak tefsir ederler. Bu şehrin ahalisinin çoğu eşekçi ve katırcılar oluşturmuştur. (Streck, 2001b: 387-388).

¹⁸⁷ İran'da Pattiler zamanında “Hekatompylos” ismini taşıyan bu şehir, Elburz Dağı ile Kevir Çölü arasındaki dar arazi şeridinde, Tahran'dan Horasan'a giden büyük yol üzerinde, bugünkü Simnan-Damgan vilayetindedir. (Ritter, 2001: 466).

¹⁸⁸ Kafesoğlu, 1974: 137; Sevim, 1982: 47; Gürün, 1984: 405; Kafesoğlu, 2000: 119–120; Cüveyni, 1998: 266–267.

Görüldüğü gibi Sultanşah başlangıçtan itibaren annesiyle birlikte güttüğü bu politikadan asla vazgeçmemiş, annesi Terken Hatun'un ölümüyle büyük bir dayanaktan mahrum kalmış, kendisine yeni dayanaklar aramaya çalışmıştır. O zor durumda kaldıkça kardeşi Sultan Tekiş ile iyi geçinme yollarını aramış ancak mücadeleden de asla vazgeçmemiştir. Sultan Tekiş'e karşı oluşturduğu ittifaklar aynı annesi Terken Hatun'da da olduğu gibi kendi sonunu hazırlamıştır. Sultanşah'ın ölümüyle rahat bir nefes alan Tekiş için dolayısıyla Harezmşah Devleti için 1193 yılı en parlak dönem olarak kabul edilir.

Alaüddin Tekiş, Rey'den Harezm'e döndüğü zaman, Sultan Tuğrul Tabarak Kalesi'ni geri almış, oradaki muhafız Tamgaç'ı öldürtüp, ileri gelen Harezmli kumandanları da Farrazin Kalesi'ne hapsedmiş ve üçlü anlaşma gereğince Bistam ve Damgan üzerine yürümüş, fakat bu başarılar onun itibarını yükseltecek ve Irak'taki durumun vehametini azaltacak mahiyette değildi. Kutlug İnanç yeniden Harezmşah'ı Irak'a davet ederken, Halife al-Nasir li-Din Allah, Sultan Tuğrul'a ait bölgelerin Harezmşah'a verildiğine dair Tekiş'e bir hilafet menşuru gönderiyordu. Sultan Tekiş 1194 baharında Irak'a yürüdü. Simnan yakınında kendisini karşılayan Kutlug İnanç'ı kalabalık bir öncü kıtası ile Rey üzerine sevketti. Hazırlıklı olan Sultan Tuğrul, bu öncü kuvvetini Harezmşah'ın ordusu sanarak, derhal hücumla geçti, ise de taarruz emrini dinlemeyen ordusu onu yalnız bıraktığından tek başına savaşa girmek zorunda kaldı, Kutlug İnanç tarafından yakalanarak başı kesildi (25 Mart 1194). Irak Selçuklu Devleti böylece nihayete erdi, Sultan Tekiş, Hemedan'a gelerek Irak tahtına oturdu (4 Receb 590/ 26 Haziran 1194)¹⁸⁹.

İşte Sultanşah'ın ölümüyle Harezmşah Devleti büyük bir bunalımdan kurtulmuş 1194 yılında Sultan Tekiş, Irak tahtını da ele geçirmiş, gücüne güç katmıştır. Ancak onun Irak tahtını ele geçirmesi Halife ile arasının açılmasına sebep olacaktır. Bildiğimiz gibi bu dönemlerde Halife, bir hilafet devleti kurmak gayesinde idi.

¹⁸⁹ Kafesoğlu, 2000: 125–126; Ravendi, 1957: 375; Kafesoğlu, 1974: 137; Sevim, 1982: 47; Merçil, 1993: 193; Gürün, 1984:405; Uluçay, 1965: 69.

2.6. SULTAN TEKİŞ İLE HALİFE İLİŞKİSİ VE SULTAN'IN TERKEN HATUNLA EVLİLİĞİ

“Irak tahtını ele geçiren Sultan Tekiş, İsfahan’ı emirlerinden Kutlug İnanç’a; Hemedan’ı Emir Karagöz’e verdi. Oğlu Yunus Han’ı bütün Irak üzerinde hâkim olmak üzere Rey’e getirdi; Emir Mayacık’ı da başkumandanlık göreviyle birlikte onun atabeyliğine tayin etti. Bu arada Merv iklimiyle uyuşamamış olan büyük oğlu Melikşah’ı yeniden eski görevi olan Nişabur valiliğine gönderdi. Nişabur valiliğinde bulunan diğer oğlu Muhammed’i yanına alarak Harezm’e döndü”¹⁹⁰.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Irak’ın Harezmsahlılar’a bağlanması mühim neticeler doğurmuş, Halife-Harezmsah mücadelesinin başlangıcını teşkil etmiştir. Halife’nin en büyük hedefi hilafet devleti kurmaktır. Harezm ordusunun Irak ve İran’da hayli ilerlemesi Abbasi Halifesi’nin hiç de hoşuna gitmemiş, aksine o, Irak memleketlerinin kendisine bırakılacağını ümit etmiştir. Asıl konumuz Terken Hatunlar’ın faaliyetleri olduğu için bu konuya kısaca değinmek istiyoruz.

Alaüddin Tekiş, tıpkı Büyük Selçuklu sultanları gibi Abbasi Halifesi’ni “Dini Reis” olarak tanıyordu. Bu Halifeyi kızdırdı. Sultan Tekiş’in Sır-Derya ötesinde bulunduğu sırada Irak’ta Hemedan’ı ele geçirmek isteyen Kutlug İnanç, Mayacık tarafından mağlup edilince tabii müttefiki durumundaki Halifeye müracaat etmiş ve Vezir İbn al-Kassab ile birlikte Mayacık’ı çekilmeye zorlayan bir yürüyüş yapmış Eylül 1195’te de hilafet ordusu Hemedan’ı işgal etmiş idi. Fakat Halife’nin maksadı Kutlug İnanç’a yardım değil, Irak-ı Acemi zaptederek dünyevi hâkimiyetini genişletmekti. Nitekim İsfahan ve havalisi de aynı tarihlerde Halife’nin kuvvetleri tarafından istila edilmiş idi. Harezmsah bu sıralarda (Mayıs 1196) Irak’a gelebildi ve Kutlug İnanç’ı iğfal yolu ile öldüren Mayacık ile birlikte Hemedan’dan hilafet kuvvetlerini çıkardı ve Irak-ı Acem’den uzaklaştırdı. 19 Temmuz 1196’da tekrar köşküne dönerek Irak işlerini düzeltmeye ve asayiş iadeye çalıştı. Halife al-Nasir li-Din Allah’ın bir ihtarına karşı şu cevabı verdi: “Mevcudu 170.000 kişi olan ordumuzun beslenmesi için arazimiz dardır. Bu itibarla Halife’nin, elindeki

¹⁹⁰ Gürün, 1984: 406; Cüveyni, 1998: 267.

Huzistan'ı da bize terk etmesi münasip olur"¹⁹¹. Sultan Tekiş, tekrar Sir-Derya ötesine dönünce (1196 sonları) Irak yine karıştı. Eski Atabey Pehlivan'ın "bende" lerinden Nureddin Gökçe, Halife'nin teşviki ile Harezmliler'i uzaklaştırmaya gayret ediyor, Mayacık ise onunla mücadele ediyordu. Başarı kazanan Mayacık, bu defa kendisi yine Halife'den gördüğü destek üzerine Harezmsah'a karşı istiklal davasına kalktı. Hemedan'ı hâkimiyetine aldı; İsfahan'dan Sultan Tekiş'in torunu Erbaz Han'ı çıkardı. 1198 Teşrin 1. başlarında Horasan'a gelen Sultan Tekiş, Mazenderan'daki kımıldanmaları bastırdıktan sonra, Irak'a teveccüh ederek yakaladığı Mayacık'ı devlete hizmetleri geçen kardeşi Akça'nın hatırı için öldürtmeyerek, Cend havalisine savaflara gönderdi. Bu sırada Sultan Tekiş, askeri zaferleri kadar mühim bir siyasi zafer de kazandı. Abbasi Halifesi al-Nasir li-Din Allah nihayet onun hakiki kudretini ve sultanlığını kabul ve tasdik etmekte idi. Halife'nin elçileri Sultan Tekiş'e hediyeler ve hil'atler ile birlikte Horasan, Türkistan ve Irak ülkelerinin saltanat menşurunu da getiriyorlardı (1199)¹⁹².

1195'den 1199'a kadar Halife ile mücadelesini sürdüren Sultan Tekiş, büyük bir başarı elde etmiş Halife, Tekiş'in sultanlığını tanımak ve kabul etmek durumunda kalmıştır. Sultan Tekiş'in Halife ile olan mücadelesi sırasında gücünün daha da artması sonucunda Kıpçak, Uran, Kanglı gibi bozkırlı Türk unsurları Harezmsahlar'a bağlanmış hatta bu bağlılık yapılan bir evlilikle daha da pekişmiştir. Sultan Tekiş, bozkır Türk beylerinden birinin kızı olan Terken Hatunla bu sıralarda evlenmiştir.

Elimizdeki resmi vesikalar ışığında Harezmsahlılar'ın Kanklılarla belirli şekilde temaslarının Alaüddin Tekiş zamanında Anuşigin'den itibaren 80 sene sonra olduğunu ve ancak o zamandan itibaren, yani Terken Hatun'un Harezmsah Tekiş ile evlenmesini müteakip, Kanklılar'ın Harezm topraklarına kütleler halinde gelip yerleştiklerini gösteriyor. Daha önceleri mesela Atsız ve İl Arslan zamanlarında o havalideki Türkler ile temaslar daha çok mücadelerle geçmiştir. Bu vaziyet herhalde bozkır Türk prenseslerinden Terken Hatun'un, Harezmsahla evlenmek suretiyle iki taraf arasında akrabalık kuruncaya kadar Kanklılar'ın Harezmsahlar'a karşı hiçbir yakınlık göstermediklerine işaret eder.

¹⁹¹ Ravendi, 1957: 385; Kafesoğlu, 1974: 138.

¹⁹² Kafesoğlu, 1974: 138; Gürün, 1984: 406.

İşte bu evlilik sebebiyle aslen bozkır Türk prenslerinden birinin kızı olan Terken Hatun, daha ileride geniş olarak görüleceği gibi, kendisi ile beraber ve sonra akraba Türk boylarını bu ülkeye sürüklemiş ve onların en mükemmel hamisi olmuş, kendi yakın çevresi olan bu zümreye yüksek askeri makam ve mevkiler temin ederek onların devlet dâhilinde ayrı bir güç haline gelmelerine zemin oluşturmuştur. İlk zamanlarda Harezmsahlar için şüphesiz bir kuvvet olan fakat Muhammed Harezmsah zamanında devletin en büyük zaaflarından birini meydana getiren bu durum Sultan Tekiş devrine damgasını vurduğu gibi, diğer İslam devletleri arasında Harezmsahlar Devleti'nin önemli bir özelliğini de oluşturmaktadır¹⁹³.

2.6.1. Terken Hatun'un Soyuna

Bilindiği gibi Harezmsah Devleti'nde yapılan en önemli siyasi evlilik Sultan Tekiş ile Terken Hatun arasında gerçekleşmiştir. Öyle ki bu güçlü Türk kadını gerek Sultan Tekiş zamanında ve gerekse oğlu Alaüddin Muhammed zamanında devlet üzerinde her alanda etkili olmuştur. Ancak o, esas faaliyetlerini şüphesiz devlet yönetiminde Sultan Tekiş kadar etkili olamayan oğlu Sultan Alaüddin Muhammed zamanında gerçekleştirecektir. Harezmsah Devleti'ne damgasını vuran bu güçlü Türk kadınının soyu meselesine bir göz atmak gerekir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Terken Hatun, Kanglı Türk boyundandır. Kanglılar, bilindiği gibi Türk tarihinin ve coğrafyasının mühim bir bölümünde rol oynamış en eski Türk boylarından biridir. XII. ve XIII. yüzyıllarda Çin'in kuzeyiyle Gobi ve Moğolistan havalisinden Yedisu bölgesine oradan Aral Gölü'nün kuzey bozkırlarından Yayık Irmağı'na kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış durumda görülen Kanglılar'a dair en eski kayıt IX. yüzyıla ait olup, Altaylar'ın güneydoğusunda görülmektedir¹⁹⁴. Geniş bir coğrafyada etkili olan bu Türk boyları kaynaklarda iki kısımda ele alınır. Bunlar Yedisu Kanglıları ve Deşt-i Kıpçak Kanglıları'dır. Haklarında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Yedisu Kanglıları'nın büyük çoğunluğu, XII. yüzyılın sonlarından itibaren Büyük Selçuklu Devleti'nin

¹⁹³ Genç, 1982: 118; Kafesoğlu, 1974: 138; Kafesoğlu, 2000: 130–131; Turan, 2000: 129.

¹⁹⁴ Yorulmaz, 2006b: 70; Yorulmaz, 2008: 83.

mirasçısı olarak tarih sahnesine çıkan Harezmsahlar Devleti'nin hizmetine girmişlerdir. Ebul-Gazi'ye göre; 60 bin çadırlık bir Kanglı kütlesi Harezmsahlar'ın hizmetine girerken geride, Çu ve Talas havalisinde 10 bin çadırlık küçük bir kütle kalmıştır. XIII. yüzyılın başlarından itibaren Karahıtaylar'ın gücünün kırılıp Maverainnehir'de üstünlüğün Harezmsahlar'ın lehine değişmesiyle, geride kalan bu küçük kütlelerin, Moğollar'ın bu bölgeye gelişlerine kadar bağımsız hareket ettikleri söylenebilir¹⁹⁵. Buna karşın Deşt-i Kıpçak Kanglıları XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren varlıkları tespit edilebilen Kanglı boy ve uruglarının bu bölgeye gelişleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmaz. Bunların Batı Moğolistan civarında ana kütlelerden ayrılarak İrtiş civarından Kimeklerle birlikte gelmiş olmaları gerekir. Nesevi¹⁹⁶, Terken Hatun'un soyu Uranları doğrudan bir Kimek kabilesi olarak göstermiştir¹⁹⁷.

Anlaşıldığı kadarıyla XII. yüzyılın sonlarında Kanglılar Kıpçak bozkırlarına hâkim olmuşlar ve bu bölgedeki diğer boyları da kendi adları altında birleştirmişler ve bu dönemde Kanglı adı bozkırda yaşayan diğer boy ve uruglar için de kullanılır olmuştur. Kaynaklarda Kanglılarla ilgili çok fazla bilgi mevcut olmamakla birlikte Sultan Tekiş'in hanımı aynı zamanda Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun'un soyu meselesinde de farklı bilgiler vermektedir.

Cüzcani¹⁹⁸, Terken Hatun'un Kıpçak Reisi Kadir Han'ın, Nesevi ise, Terken Hatun'un Kimek kabilesinin Bayaut aşiretinden Cankeşi (veya Cenkeşi) adında bir beyin kızı olduğunu belirtir¹⁹⁹. Buna karşın Cüveyni ise, açık bir şekilde Terken Hatun'un Kanglılar'ın Uran/Oran boyundan olduğunu belirtmiş ve bunlara menfi

¹⁹⁵ Aktaran: Yorulmaz, 2006b: 81.

¹⁹⁶ Asıl adı Şihabüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizi ez-Zeyderi en-Nesevi'dir. Horasan'ın Nesa şehrinde Zeyder kasabası yakınlarında Hurendiz Kalesi'nde doğdu. En önemli eseri "Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti"dir. Gençlik yıllarında Harezmsahlar'ın nüfuzlu emirlerinden İnanç Han'ın henüz idareyi ele almadığı dönemde onun yanında bulundu. Moğol saldırılarına karşı istilacılara 10.000 arşın kumaş vermek suretiyle Hurendiz Kalesi'ni yağma ve tahribattan kurtardı. Hizmetleri dolayısıyla Sultan Alaüddin Muhammed'in oğlu Uzlaşah vasıtasıyla kendisine Nesa'da büyük bir arazi iktâ edildi. Celalü'd-din Harezmsah'ın hizmetinde de bulundu ve Halep'te öldü. (Özaydın, 2006: 577).

¹⁹⁷ Aktaran: Yorulmaz, 2006b: 82.

¹⁹⁸ XIII. asrın ilk yarısında Delhi Türk Sultanlığı'nda en yüksek dini-kazai mevkilere kadar yükselmiş ve "Tabakat-i Nasiri" adlı eseri ile Hind-İran tarihçileri arasında önemli bir yer teşkil eden bu zat, meşhur bir alim ve edip sahibidir. Sözü edilen eserini 658'de tamamlamış olup, eserinde Gurlular, Delhi Sultanları, Cengiz'in seferleri ve dolayısıyla Moğol istilaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. (Köprülü, 2001: 230-231).

¹⁹⁹ Aktaran: Yorulmaz, 2006b: 83.

manada Acemiyan denildiğini de belirtmiştir²⁰⁰. Buradaki Nesevi'nin, "Kimek kabilesinden" şeklindeki ifadesini Kanglılar'ın başlıca boyları ile Kimekleri temsil ettikleri şeklinde, Cüzcani'nin " Kıpçak Reisi Kadir Han'ın kızı" şeklindeki kaydını da doğrudan Kanglı olarak kabul etmek gerekir. Kadir Han'ın Alp Kara Uranla akrabalığı dolayısıyla Uran/Oran boyuna mensup olduğu, Uranlar'ın da Cüveyni de açık bir şekilde bir Kanglı boyu olarak belirtildiğinden hareketle Cüzcani'nin Kıpçak ifadesini Kanglı şeklinde kabul etmek en mantıklı olanıdır²⁰¹.

Kaynaklarda Kanglılar'ın faaliyetlerine dair en önemli bilgiler Harezmsahlarla münasebetlerine ilişkin verilmektedir. Başlangıçta Harezmsah Devleti ile Kanglılar arasındaki ilişkilerin pek iyi olmadığını söyleyebiliriz. İşte Sultan Tekiş, Uran boyundan Terken Hatunla evliliğini ilişkileri geliştirmek amacıyla gerçekleştirmiş olmalıdır.

Gerçekten de yapılan bu siyasi evliliğin etkileri her iki tarafta da görülmeye başlanmıştır. Öyle ki Kanglılar'ın önemli bir kısmı küteller halinde Harezmsah Devleti'nin hizmetine girmeye başlamışlardır. Bu süreç oğlu ve halefi Muhammed Harezmsah zamanında annesi Terken Hatun'un etkisiyle artarak devam etmiştir. Bu sayede Harezmsahlar ordusunun büyük bir kısmı Yedisu ve bozkırdan giden bu Kanglılar'dan oluşurken, birçok Kanglı beyi de bu devlette önemli askeri ve idari görevler elde etmişlerdir. Öyle ki bunun neticesinde Harezmsahlar Devleti bir Oğuz - Kanglı Devleti şeklini almıştır²⁰². Aslında Sultan Tekiş yaptığı bu evlilik yoluyla devletin gücünü arttırmaya çalışmış bunu da Kanglılar'dan gerek askeri, gerekse idari alanda hizmetleriyle yararlanma yoluna gitmiş yanında Terken Hatun'u tutmakla onların gücü ve nüfuzundan yararlanmayı amaçlamıştır. Ancak ileride devlete tamamen hâkim olabileceklerini hatta devletin yapısını tamamen değiştirebileceklerini düşünmemiş bu konuda herhangi bir tedbir de almamıştır.

²⁰⁰ Cüveyni, 1998: 381; Aktaran: Genç, 1982: 118; Yorulmaz, 2006b: 83; Ceceli, 2011: 505.

²⁰¹ Aktaran: Yorulmaz, 2006b: 83-84.

²⁰² Yorulmaz, 2006b: 85; Yorulmaz, 2006a: 154.

2.6.2. Terken Hatun'un Vasıfları

Terken Hatun daha önce de belirttiğimiz gibi aslen Kanklı adı verilen bir Türk kabilesindendi. Bu kabilenin mensupları Terken tarafından daima himaye görürler ve yönetimde söz sahibi olurlardı. "Acemiler" de denilen bu insanlar sert tabiatlı ve merhametsiz idiler. Bunlar nereye gitseler orayı harap ederler, halk onları gördüğü zaman kaçacak delik arardı²⁰³.

Bu kadar sert bir yaradılışa sahip Terken Hatun'un devlet üzerinde etkili olmaya çalışması olağan görünmektedir. Zira daha önce Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı ve İl- Arslan'ın hanımı Terken Hatunların vasıflarını vermiştik hemen hemen aynı vasıflara Sultan Alaüddin'in annesi Terken Hatun'un da sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklar Hatun'un sahip olduğu vasıflarla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Terken Hatun'un ayrı bir sarayı (dergâh), kendine bağlı devlet erkânı, özel emlak ve akarı vardı. Sultan'ın hazinesinden istediği kadar harcama yapabiliirdi. Bunların dışında Terken Hatun, sık sık eğlence meclisleri düzenler. Bunun yanında o, istediği devlet memurlarını tayin eder veya görevden alabilirdi. Sahip olduğu bu güç ile devlet sahibi birçok hanedanın mensuplarını da ortadan kaldırmıştır. Yeni bir ülke fethedildikten sonra oranın yöneticilerini rehin alarak Harezm'e getirdikleri zaman Terken Hatun, onlardan oğluna bir sıkıntı gelmesin diye hepsini öldürüp Dicle'ye attırırdı"²⁰⁴. Görüldüğü gibi gözü kara olan Terken Hatun'un bu şekilde vahşice girişimlerde bulunması dediğimiz gibi yaradılışı ve yetiştiği çevreden kaynaklanmaktadır. Aslında oğluna muhalif olanları ortadan kaldırmaktaki temel amacı kendi saltanatlığının güvenliğini sağlamaktan başka bir şey değildir. Çünkü Terken Hatun, Sultan Tekiş zamanında istediği gibi devlet üzerinde etkili olamamış ancak oğlu Sultan Alaüddin zamanında rahat bir nefes almıştır. Böylece onun yıldızı oğlu Sultan Alaüddin zamanında parlamıştır. Sultan Alaüddin, özellikle anası Terken Hatun'a müteallik meselelerde şaşılacak derecede zavallı bir durumda kalıyordu. Terken Hatun, Harezmşah Devleti idaresinde ve siyasetinde bir sultan kadar devlet üzerinde etkili idi. Genç ve Kafesoğlu'na göre; Sultan'ın verdiği emirler Terken

²⁰³ Cüveyni, 1998: 381; Genç,1982: 118.

²⁰⁴ Cüveyni, 1998: 381; Kafesoğlu, 2000: 165.

Hatun'un müdahalesi ile bozulabiliyordu. Buna ilaveten Hatun'un büyük seyyidlerden ve meşhur âlimlerden meydana gelen yedi kişilik ayrı bir inşa divanının da olduğunu bildirmekle²⁰⁵ Terken Hatun'un devlet işlerini kendi açısından, kendi arzu ve isteklerine göre de ele aldığını ve fermanlar gönderebildiğini göstermektedir. Bunlara ilaveten "Hüdavend-i Cihan" (Dünyanın sahibi) lakabını taşıyan Terken Hatun'un, Sultan gibi ayrı bir tuğrasının da olduğunu belirtmekle²⁰⁶ Hatun'un naip ve memurların büyük bir kısmını tayin edebildiğini, önemli yazışmalar yapabildiğini de ispatlamaktadır. Gerçekten de o, daha önce de belirttiğimiz gibi akraba Türk boylarını her zaman Harezmi'e sürüklemiş, onların en mükemmel hamisi olmuş bu unsurlara yüksek askeri makam ve mevkiiler sağlayarak onlarla birlikte devletin hâkimi haline gelmiştir. Bu bilgilere en güzel örnek Nişabur'da isyan eden Kezlik Han, Moğollar ile mücadelenin başlangıcını oluşturan Otrar valisi Kayır Han lakabını taşıyan İnalçık ve Terken Hatun'un Harezmi'den ayrılmasından sonra ordu tarafından sultan ilan edilen Humar Tiğın, hatta Nişabur şahnesi Emir Tört Aba, Gıyaseddin Pirşah'ın dayısı olan Yiğın Taysı bunlardan en önemlileridir²⁰⁷.

Bunların dışında kaynaklar Terken Hatun'a devletin dizginlerini eline veren ve bu üstün kudreti sağlayan bir diğer unsurun ordu olduğunu bildirmektedir. Çünkü erlerden en yüksek kumandana kadar büyük çoğunluğunu Terken Hatun ile birlikte veya onun teşvik ve himayesi sonucunda bozkırdan gelen Türk kabilelerin teşkil ettiği orduyu temin eden o idi²⁰⁸. Buradan da anlaşılıyor ki devletin esas güçleri Terken Hatun'un elinde ve idaresinde idi. Savaş meydanında çarpışa çarpışa zaferler kazanan Sultan Alaüddin, bu başarılarını çoğunlukla annesine borçlu idi.

2.6.3. Sultan Tekiş'in Ölümü ve Kişiliği

"Oğuz reislerinden Melik Dinar'ın ölümünden sonra, Kirman bölgesini de devletine idhal eden Sultan Tekiş, son yıllarını Batıniler'e karşı mücadele ile geçirdi;

²⁰⁵ Genç, 1982: 118; Kafesoğlu, 2000: 208–209.

²⁰⁶ Genç, 1982: 118; Kafesoğlu, 2000: 208–209; Koca, 2002: 148.

²⁰⁷ Genç, 1982: 118; Kafesoğlu, 2000: 210; Cüveyni, 1998: 381; Can, 2008: 114; Ceceli, 2011: 508.

²⁰⁸ Genç, 1982: 118; Kafesoğlu, 2000: 210; Cüveyni, 1998: 381; Can, 2008: 114.

Alamut ve Arslanguşa Kaleleri etrafında başarılı harekâta bulundu (1200 başları). Veziri Nizamü'l-Mülk Mesud'un Batiniler tarafından öldürülmesi üzerine oğlu Kutbüd-Din Muhammed'i Batiniler'e karşı sevk etti. Kendisi de ikinci bir ordu ile sefere hazırlandığı sırada hastalandı, nefes darlığından muzdarip idi. Hekimlerin ikazlarına rağmen yola çıktıysa da, Nasa civarında vefat etti (4 Temmuz 1200)²⁰⁹. Çoğu kaynak Sultan Tekiş'in ölüm tarihini 4 Temmuz 1200 olarak göstermesine karşın Cüveyni, Sultan Tekiş'in ölüm sebebini diğer kaynaklar gibi vermiş olmasına karşın ölüm tarihi olarak 19 Ramazan 596 (23 Haziran 1200) olarak vermektedir²¹⁰.

İşte 27 sene saltanat sürmüş olan Sultan Alaüddin Muhammed Tekiş, Harezmşahlar sülalesinin en dikkate değer simasıdır. O, saltanatlığı sürecince dış kuvvetlere karşı devletini korumaya çalışırken içeride de sadece validesi Terken Hatun ve kardeşi Sultanşah'a karşı mücadele etmemiş bir yandan da hanımı Terken Hatun'a karşı mücadele içerisinde olmuştur. Sultan Tekiş'in hanımı olan Terken Hatun'a ait en önemli olay Sultan ile ilgili bir meselede karşımıza çıkmaktadır. İbnü'l Esir, Sultan Tekiş'in bir gözünün kör olduğunu ifade etmektedir. Bu olayın nasıl gerçekleştiği ise Cüzcani tarafından şu şekilde anlatılmaktadır: Sultan Tekiş'in bir cariye ile münasebeti bulunmaktaydı. Bu nedenden dolayı kendisine dargın olan hanımı Terken Hatun, bir gün Sultan, hamamın sıcak bölümüne girdiği esnada hamamın kapısını kapattı. Bir süre içeride kalan ve dışarı çıkamayan Sultan Tekiş, aşırı sıcak olan hamamda ölüm tehlikesi geçirmişti. Emirler ve melikler gelerek hamamın kapısını kırmak ve Sultan'ı dışarı çıkarmak suretiyle ölmekten kurtarmışlardır. Sonrasında istifra eden Sultan Tekiş ardından da gözünün birisini kaybetmiştir²¹¹. Kaynaklarda bu hadise ile ilgili bilgi bulunmamakla birlikte sadece Cüzcani'de yer almaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un, Sultan aleyhindeki faaliyetlerini ve bu hanım sultanların karakterlerini düşününce böyle bir olay gerçekleşmiş olabilir. Sultan, böyle zor dönemlerden geçmiş olmasına rağmen devleti için mücadeleden asla vazgeçmemiş, memleketini biraz daha büyütmüş, devletini biraz daha kuvvetlendirmiştir.

²⁰⁹ Kafesoğlu, 2000: 144–145; Kafesoğlu, 1974: 138; Sevim, 1982: 47; Gürün, 1984: 406.

²¹⁰ Cüveyni, 1998: 277.

²¹¹ Aktaran: Ceceli, 2011: 506-507.

Nihayet devletinin sınırlarını Bagdad yakınlarından Orta Asya'da Talas civarına kadar genişletmiştir. Adil ve insafli olup, gittiği yerlerde ahali onun şahsından ve icraatından daima memnun kalıyordu. İdaresi ve teşkilatı muntazam, çoğunluğunu Kanklı, Kıpçak, Uran vb. Türkler'in teşkil ettiği ordusu devrin en güzide İslam ordusu idi²¹². Bunda daha önce de belirttiğimiz gibi hanımı Terken Hatun'un da büyük etkisi olmuştur.

Kuvvetli şahsiyeti gerek memleket içindeki halk zümreleri, gerek ordu mensupları arasında ihtilaflara imkân vermiyordu. Oğlu Muhammed Harezmsah'a kudretli bir imparatorluk bırakan Sultan Alaüddin Tekiş, büyük bir devlet adamı olarak temayüz eder. Ancak nasıl bir talihtir ki Tekiş, babası İl-Arslan'ın hanımı Terken Hatun'dan nasıl çektiyse Muhammed Harezmsah da annesi Terken Hatun'dan çekecektir.

2.7. ALAÜDDİN MUHAMMED'İN TAHTA GEÇİŞİ

“Sultan Tekiş'in ölümünden sonra devletin emir ve ileri gelenleri meclis halinde toplanarak 3 Ağustos 1200 günü, oğlu Kutbeddin Muhammed'i Harezm tahtına oturtular. Kutbeddin lakabı Alaüddin'e çevrildi”²¹³.

Muhammed'in hükümdarlığı da genel kaideye uygun olarak, saltanat kavgasıyla başladı. Sultan Tekiş'in kendisinden evvel ölen büyük oğlu Melikşah'ın oğlu Hindu Han'ın durumu şüphe çektiği için Harezm'e çağırılmıştı. Hindu Han, Muhammed tahta geçince korkarak kaçmış ve kendi mülkü saydığı Horasan'a gitmişti. Ancak Nişabur'da Horasan valisi olan, Muhammed'in kardeşi Ali Şah bulunduğundan, Hindu Han Merv şehrine yerleşerek askeri hazırlıklara başlamıştı. Hindu Han, çareyi kaçmakta buldu ve Gur hükümdarı Gıyaseddin'e sığındı. Gıyaseddin Harezm tahtındaki değişiklik ve iç karışıklıklardan faydalanmayı düşünerek, Hindu Han'a yardım vaat etti. Kardeşi Muizüddin'i çağırarak müştereken Horasan üzerine yürüdüler. İlk olarak Merv'i ele geçirerek burasını Hindu Han'a verdiler. Ondan sonra sırasıyla Serahs, Nesa, Ebiverd, Tus şehirleri zapt edilerek, dört tarafı çevrilmiş olan Nişabur kuşatıldı. Ali Şah şehrin teslim edilmesi teklifini

²¹² Kafesoğlu, 1974: 138; Kafesoğlu, 2000: 146; Sevim, 1982: 47.

²¹³ Kafesoğlu, 2000: 147; Gürün, 1984: 406; Uluçay, 1965: 70; Cüveyni, 1998: 278.

reddetti. Ancak Gurlular, kısa zamanda şehri düşürdüler. Ali Şah yakalanarak Gur'un merkezi olan Herat'a gönderildi. Gıyaseddin, her tarafa valiler tayin ettikten sonra Herat'a döndü. Kardeşi Muizüddin de Kuhistan'a yürüyerek İsmaililere ait bazı şehirleri tahrip ettikten sonra kendi merkezi olan Gazne'ye döndü²¹⁴.

Türk devletlerinin en önemli özelliği olan taht kavgaları Sultan Tekiş'in ölümünden sonra da yaşanmış. Hindu Han meselesi Harezmi Devleti'nin bir iç meselesi iken Gur sultanlarının onu desteklemesi yüzünden bir dış mesele haline gelmiştir. Alaüddin Muhammed, tahta çıkar çıkmaz ilk mücadelesini yeğeni Hindu Han'a karşı yapmamış onu destekleyen Gur sultanlarına karşı yapmıştır. 1200 yılında gelişen bu olayları ancak uzaktan izleyebilen Muhammed, 1201 yılı gelince harekete geçti.

Kaynakların bildirdiğine göre Muhammed'in Gurlularla mücadelesi 4 sene sürmüştür. Hatta o, bu mücadelesini sürdürürken Karahanlılar ve Karahıtaylılar'dan da destek almaya çalışmıştır. Kuşatmanın en şiddetli zamanında Karahanlılar ve Karahıtaylılar Alaüddin Muhammed'in yardımına koştu. Alaüddin bu sayede Gurlular'ı yendi. Karahanlılar'ın araya girmesiyle iki taraf arasında barış sağlanmıştır (1204). Anlaşma ile Herat hariç Horasan kıtası Harezmi'ye bırakılıyordu²¹⁵.

Görüldüğü gibi Alaüddin Muhammed, kendisine muhalif olan kişileri ortadan kaldırmaya çalışmış, tahtını sağlamlaştırmak istemiştir. O, Gurlularla olan mücadelesini devam ettirecek bir yandan da annesi Terken Hatun'un etkilerinden kurtulmaya çalışacaktır.

2.7.1. Alaüddin Muhammed'in Faaliyetleri

Gurlularla yaptığı mücadelede Karahanlılar ve Karahıtaylılar'ın desteğini alan Alaüddin Muhammed, bu destek sayesinde Gurlular'ı yenilgiye uğratmış, Karahanlılar'ın araya girmesiyle iki taraf arasında barış sağlanmıştır. Böylece Herat

²¹⁴ Gürün, 1984: 407-408; Öztürk, 2007: 203; Cüveyni, 1998: 279; Kafesoğlu, 2000: 148.

²¹⁵ Uluçay, 1965: 70; Merçil, 1993: 194.

hariç Horasan kıtası Harezm'e bırakılıyordu. Bu anlaşmayla mücadele sona ermemiş yenilginin intikamını almak isteyen Gur sultanı tekrar harekete geçecektir.

Gerçekten de Gur sultanı, Hindistan'da yeni kuvvetler toplamak istiyorken 1206 Martında öldürüldü ve Gur toprakları saltanat iddiacıları arasında taksim edilirken, merkezi Firuzkuh olmak üzere asıl Gur bölgesini Gıyaseddin'in oğlu Mahmut ele geçirdi. Herat, Gur toprakları içinde olmakla beraber, Herat valisi Hüseyin, Harezmşah'a tabii olmayı tercih ediyordu. Bu sebeple de gelip şehri teslim alması için Harezmşah'a haber göndermişti. Harezmşah Muhammed, Herat'ı teslim almak için bir kuvvet yollarken, Karahıtay hududunda bulunan Belh şehrinin Gurlular'ın eline geçmesini önlemek üzere, kendisi de bu şehrin üzerine yürüdü, uzunca süren bir kuşatmadan sonra şehir teslim oldu. Böylelikle hem Herat, hem de Belh 1206 yılında Harezm ülkesine dâhil oldu²¹⁶.

Gurlular'a karşı Alaüddin Muhammed'in elde ettiği bu başarı onun kudretini ve satvetini arttırdı. Sultan Alaüddin İslam dünyasının en kudretli hükümdarı olduğu halde, hala kâfir olan Karahıtaylılar'a vergi veriyordu. Bundan başka Maverâünnehir'de bulunan müslümanlarda Karahıtay istilası altında eziliyordu.

İşte bu sebeplerden ötürü Sultan Alaüddin, hem müslümanları kâfirlerden kurtarmak hem de İslam dünyasındaki saygınlığını bir kat daha arttırmak amacıyla Maverâünnehir seferine çıktı. Karahıtaylılar'ı yendi, Buhara'yı aldı (1208). Bu zaferden sonra "İskender-i Sani" ve "Sancar" lakaplarını aldı, bu suretle babası gibi Büyük Selçuklular'ın varisi ve cihanı fethetmek niyetinde olduğunu âleme ilan etti²¹⁷. Sultan Alaüddin'in bu başarılarının altında yatan sebepleri göz ardı etmemek gerekir. Zira bu sebeplerden ilki Karahıtaylılar'ın büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmasıdır. Diğer yandan Sultan Alaüddin'in şansının yaver gitmiş olması, bunun dışında valide Terken Hatun'un faaliyetlerini de unutmamak gerekir. Zira valide Terken Hatun, Kafesoğlu'nun bildirdiğine göre, "Gurlular'a karşı yapılan askeri hazırlıkların ve müdafaanın teşkilatlanmasında birinci derecede rol oynamıştır"²¹⁸. Bu sırada Gürganc'da bulunan Muhammed Avfi'nin dediğine göre; Terken, bütün

²¹⁶ Gürün, 1984: 409; Uluçay, 1965: 70.

²¹⁷ Uluçay, 1965: 70; Cüveyni, 1998: 296–297; Barthold, 1981: 440–441.

²¹⁸ Kafesoğlu, 2000: 158.

ahalinin silahlanmasına dair bir emirname çıkarmış, kâğıttan birçok miğferler hazırlatarak surlara koydurmuş böylece şehirde ordu bulunduğu intibamı vermişti²¹⁹.

Görüldüğü gibi Sultan Alaüddin'in gerek Gurlular'a ve gerekse Karahıtaylılar'a karşı elde ettiği başarılarının arkasında bu güçlü Türk anası Terken Hatun yer almıştır. Ard arda yaşanan birtakım olaylar da Hatun'un ne kadar güçlü ve devlet üzerinde etkili olduğunu bir kere daha gözler önüne sermektedir.

“Sultan Alaüddin'in Gurlular ve Karahıtaylılarla mücadeleleri sırasında Horasan'da yeni yeni karışıklıklar ortaya çıkmış. Nitekim bu karışıklıklar Nişabur'a da sıçramıştır. Nişabur valisi, Terken Hatun'un akrabası olan Kezlikhan da muhalefet bayrağını açmıştır. Sultan Alaüddin'in esir düştüğü şayialarını duyan Kezlikhan, Herat muhasarasını ani olarak bırakarak vilayeti Nişabur'a gelmiş, surları vaktiyle Gurlular tarafından tahrip edilen Nişabur'u tamir ve tahkime başlamış, erzak doldurmuş, askerlerini çoğaltmıştır. Haberi alan Sultan Alaüddin, Kezlik üzerine harekete geçmiş ve kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Kezlik yaptıklarından pişman ve şaşkın bir hale düşmüştür. Bundan sonra nasıl bir yol takip etmek konusunda kendisi ile oğlu ve yanındakiler arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Oğlu Maveräünnehir'e gidip Karahıtaylılar'dan yardım istemeyi ileri sürüyor buna karşın Kezlik doğrudan doğruya Harezmi'de Terken Hatun'un himayesine sığınmayı tercih ediyordu. Böylece Kezlik ve maiyetindekiler ikiye ayrılmış. Nihayet Kezlik'in oğlu hazinenin yarısını zorla ele geçirerek Maveräünnehir yolunu tuttu; fakat Ceyhun kıyılarında Sultan'ın kuvvetleriyle karşılaştı başı kesilerek Sultan'a gönderildi. Harezmi'ye gitmeye karar veren Kezlik ise Terken Hatun'dan himaye talep etmiş, o da Sultan Tekiş'in türbesine iltica ettiği takdirde affa mazhar olabileceğini bildirmişti; fakat Kezlik'in payitahtta, türbeye geldiğini haber alınca tevkif edilip öldürülmesi emrini verdi. Kezlik'in başı da Sultan Alaüddin'e gönderildi”²²⁰.

Yaşanan bu gelişmeler bizce önemli gerçekleri ortaya koymaktadır. Bu gerçeklerden ilki Türk devletlerinde çokça örneğini gördüğümüz bir durum olan herhangi bir otorite boşluğunun yaşanması durumunda önemli mevkilere sahip özellikle valilik görevinde olan kişilerin devlet aleyhinde girişimlerde bulunmasıdır. Kezlik'in isyanı da bunun bir örneğidir. İkinci gerçek ve bizce üzerinde durulması

²¹⁹ Aktaran: Kafesoğlu, 2000: 158.

²²⁰ Kafesoğlu, 2000: 171–172; Cüveyni, 1998: 293–294.

gereken husus Terken Hatun'un devleti sarsan bu asiye, kendi akrabası olmasına rağmen, ortadan kaldırmak hususunda tereddüt göstermemiş olmasıdır. Bu örnek Terken Hatun'un devlet içerisinde ne kadar rahat hareket edebildiğinin bir göstergesidir. Üçüncü gerçek ise, devlete karşı isyan halinde olan asilerin Harezmşahlar'a kaşı Karahıtaylılar'a sığınma gibi bir düşüncelerinin olması da Sultan Alaüddin'in kendisine muhalif olarak gördüğü Karahıtaylılar üzerine sefere çıkmak durumunda kalmasına yol açmıştır. Zira Karahıtaylılar'ı bu yaşananlardan sonra kendisine muhalif, en azından isyancılarını destekleyen bir topluluk olarak görmüş olmalıdır.

Kaynakların bildirdiğine göre Karahıtay Devleti'nin Harezmşahlar karşısında yıkılışını kolaylaştıran hadise Güçlük (bazılarına göre Küçlük) kumandasındaki Naymanlar'ın, Cengiz'in önünden kaçarak Karahıtay topraklarına girişi olmuş²²¹, hatta Karahıtay hükümdarı Gür Han (bazılarına göre Kür Han) bunlardan faydalanacağını sanarak Moğollar'ı iyi karşılamıştı. Bununla da yetinmedi Güçlük Han'a kızını verdi. Yüksek devlet memurluklarına tayin etti. Güçlük Han, çok kurnaz bir adam olup görünüşte kayın babasına sadık gibi davranıyordu. Haddizatında Naymanlar'ı ve diğer kabileleri toplayıp kuvvetlenmeye çalışıyordu. Kayın babasının izniyle, kendi kabilesini ve diğer kabileleri bir araya topladıktan sonra kayın babasını tahtan indirdi. Karahıtay idaresini eline aldı (1211)²²². Bu suretle Sultan Alaüddin, Karahıtaylılar'dan kurtulmuş oldu.

Böylece Karahıtay ve Gur meselesini halletmiş olan Sultan Alaüddin, bu sefer de yönünü Karahanlılar üzerine çevirmiştir. Sultan Alaüddin'in yönünü Karahanlılar üzerine çevirmesinin en temel sebebi önce Harezmşah'a damat olan Karahanlılar'dan Sultan Osman'ın tekrar Karahıtaylar'a yanaşmasıdır. Sultan Alaüddin ile Karahanlılar arasında yapılan evlilik sonucunda başlangıçta iyi ilişkilerin kurulduğu bilinmektedir. Yapılan bu siyasi amaçlı evlilik yoluyla Sultan Alaüddin, Karahanlılarla ilişkilerini pekiştirmek istemiş, kendisine muhalif olanlara karşı bir güç oluşturmayı hedeflemiştir. Ancak kurulan bu evlilik pek uzun sürmeyecek ve Harezmşahlılarla Karahanlılar'ın arası açılacaktır. Kaynaklarda Karahanlılar ve Harezmşahlar arasında kurulan akrabalık ilişkisi şu şekilde verilmektedir:

²²¹ Uluçay, 1965: 71; Öztürk, 2007: 204; Merçil, 1993: 195; Gürün, 1984: 410.

²²² Uluçay, 1965: 71; Merçil, 1993: 195; Gürün, 1984: 410.

Semer kand Sultanı Gürganc da Sultan Alaüddin'in kızı Han Sultanla evlendi. Osman henüz 25–26 yaşlarında bir gençti. Düğün sona erip de memleketine dönmek istediği zaman kayınvalidesi Terken Hatun onu Türklerdeki adet gereğince ki Cüveyni'ye göre damad izaz ü ikram sebebiyle bir sene müddetle kendi evine gönderilmezdi Harez m'de alıkoydu. O sırada Karahıtaylılar topladıkları yeni kuvvetlerle Maveraünnehir'e gelmişler ve Semerkand'ı muhasara etmişlerdi. Şehir Karahıtaylar'a karşı kendisini başarılı bir şekilde savunmuş öyle ki Karahıtay ordusu 70 karşılaşmadan yalnız birinde muvaffak olabilmişlerdi. Osman'ın uzun müddet kendi memleketinde bulunmayışı ahaliyi şüphelendirmiş ve Sultan'a husumet beslenmesine sebep olmuştu. Vaziyeti anlayan Sultan adamlarını hemen Harez m'e gönderdi, damadı ile kızının, Valide Sultan'dan izin alarak, Semerkand'a gelmelerini bildirdi. Terken Hatun, onları bir sultana yakışır tertiple yola çıkardı, yanlarına lüzumu kadar maiyet terfik etti. Fakat Osman'ın Semerkand'a dönüşü durum karışık bir hal aldı. Semerkand hükümdarı Harez mşah tabiiyetini reddederek tekrar Karahıtaylılar'a yaklaşmak ve Gürhan ile birleşmek yoluna girmişti²²³. İbnü'l Esir'e göre buna sebep Semerkand'daki Harez mliler'in halka kötü muamele etmeleri²²⁴, zulüm ve tecavüzde bulunmalarıdır. Cüveyni'de bu hususta bilgi verilmiyor. Buna karşın başta Cüveyni, Barthold olmak üzere birtakım kaynaklar, Sultan Osman'ın akıbetiyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Bu durum karşısında Alaüddin Muhammed, bir süre dişlerini sıkıp sabretti ve öfkesini kimseye belli etmedi. Fakat kendisine refakat eden Harez m askerlerini Sultan Osman'ın öldürdüğünü Semerkand'dan gelenler söyleyince içinde sakladığı öfkesini dışa vurdu. Hakkında iyi şeyler düşündüğü, ülkesinin bir kısmını ellerine bırakmak istediği Sultan Osman'ın kardeşi Ötegin'i hapsedmelerini emrettikten sonra Semerkand'a yürüdü. Harez mşah'ın ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Sultan Osman, kılıç ve bir kefenle Sultan'ın huzuruna varmasına rağmen, Sultan katliam yapılmasını emretti. Yaklaşık 10 bin müslümanı öldürtmeleri üzerine Semerkandlı seyyidler, imamlar ve âlimler ellerinin üzerinde Kuran-ı Kerim'i tutarak Sultan'dan şefaata dilediler. Onların isteğine karşı koyamayan Sultan, askerlerine kılıçlarını kınlarına koymalarını emretti.

²²³ Kafesoğlu, 2000: 187–188; Cüveyni, 1998: 332; Uluçay, 1965: 71; Barthold, 1981: 451; Ceceli, 2011: 488–489.

²²⁴ Aktaran: Cüveyni, 1998: 332.

Sultan Osman'ı huzuruna getirdikleri zaman ona dönerek "Ey şerefsiz adam! Benim yüzümden karını küçük görüyor ve ona kaba davranıyorsan, o artık senin karın değildir. Böyle insanlığa sığmayan hareketleri nasıl yapabildin?" diye azarladı. Sultan Osman, utancından başını öne eğerek hiçbir cevap vermedi. Sultan onun canına kıymak istemedi, fakat Han Sultan adındaki kızının onun sağ kalmasını istememesi üzerine 609/1212-3 yılında bir gece onun hayatına son verdiler"²²⁵.

İşte Sultan Alaüddin, kendisine karşı yapılan ihaneti ağır bir şekilde ödetmiş. Sultan Osman ile kurduğu akrabalık ilişkisi kısa sürede sona ermiştir. Karahanlılar'ı yapılan bu siyasi evlilikle kendisine bağlamak isteyen Sultan Alaüddin, Sultan Osman'ın ihaneti yüzünden hedefini farklı bir metodla Semerkand'ı kuşatarak gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türk tarihinde ilişkileri pekiştirmek görüntüsü altında siyasi bir gaye için yapılan bu tür evliliklerin pek çoğunun amaca hizmet etmediğini söyleyebiliriz. Bu evlilikler pek çok masum müslüman kanının akmasına ve dolayısıyla bir o kadar Türk devletinin yıkılmasına neden olmuştur. Sultan Osman'ın ölümü Karahanlılar'da bir otorite boşluğu yaratacak ve devlet kısa sürede yıkılacaktır. Gerçekten de Sultan Alaüddin, bu yolla Batı Karahanlılar'ı ortadan kaldırmış ve Maverünnehir'i Harezmi topraklarına katmıştır. Böylece Sultan Alaüddin, nüfuz ve kudretini doğuya doğru genişletmek imkânı elde etmişse de Güçlük karşısında pek başarılı olamamış, devletin güneyinde de Gurlularla mücadele devam etmiştir. Nihayet büyük bir destekten yoksun kalan Gürhan, Sultan Alaüddin karşısında zor durumda kalmış, öyle ki Gur topraklarının yanı sıra Kirman, Sistan ve çevresi Harezmişahlar'a bağlanmıştır (1215). Böylece Sultan Alaüddin zamanında Harezmi sınırları Umman Denizi'ne kadar genişlemiştir.

2.7.2. Sultan Alaüddin Muhammed'in Halife İle Olan İlişkisi

Sultan Tekiş zamanında Irak için Harezmişahlılarla Bagdad yönetimi arasında savaş çıkmış, daha önce de anlatıldığı gibi Halife, Irak-ı Acemi zaptederek dünyevi hâkimiyetini genişletmek istemişti. Sultan Tekiş, sonuçta Bagdad ordusunu yenmiş ve komutanı olan veziri de öldürmüştü. Sultan Tekiş, Büyük Selçuklu sultanları gibi

²²⁵ Cüveyni, 1998: 332-333; Barthold, 1981: 452; Ceceli, 2011: 489-490.

dini olarak halifeyi tanımış olmasına karşın bu durum Halife'nin hiç hoşuna gitmemiş iktidarını arttırmak istemiştir. Bu yüzden Halife-Harezmşah mücadelesi tüm hızıyla bu dönemde de devam etmiştir.

Öyle ki Halife, Tekiş'in sultanlığını tanıdığı gibi Alaüddin Muhammed'in sultanlığını da tanımak istememiş olacak ki, Sultan'ın ortadan kaldırılması için sık sık Karahıtay Hanları'na ve Gur Sultanları'na mektuplar göndermiştir. Sultan Alaüddin aleyhine yaptığı bu ittifaklar Sultan'ın, Gurlular'ın hazinesini ararken Halife'nin Gur Sultanları'na yazdığı mektupların bulunmasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak Sultan Alaüddin, bu sırrı açığa vurmuyarak mektupları delil olarak yanında saklamıştır²²⁶.

İşte bu mektuplar Halife'nin Harezmşah Devleti'ne karşı tavrının en büyük delilidir. Çünkü bu mektuplarla Halife'nin Harezmşah Devleti'ni yıkmak amacıyla Gur Sultanları ve Karahıtaylar'ı harekete geçirdiğinin kanaatindeyiz. Zira Sultan Alaüddin dönemi Harezm Devleti'nin parlak dönemi olup sınırların çok fazla genişlediği bir dönemdir. Halife, Sultan Tekiş dolayısıyla dünyevi hâkimiyetini genişletememiş hatta Sultan Tekiş'in sultanlığını tanımak zorunda kalmıştır. Bu sebeplerden ötürü Harezmşahlılar'ın, Gur Sultanları, Karahıtaylılar ve Halife'nin ortak düşmanları durumunda bulunduğu için bir işbirliği içerisinde olmaları ve özellikle Halife'nin dini fonksiyonunu kullanarak bunu yapmış olması pek tabiidir.

“O sırada Alamut hükümdarı Celaledin Hasan, menfaati dolayısıyla müslüman oldu ve Halife de onun müslümanlığını kabul etti. Gerçekten müslüman olduğunu kanıtlamak için hacca bir kabile gönderdi. Halife, sırf Harezmşah'ın itibarını düşürmek maksadıyla onun bayrağını, Sultan'ın bayrağının önünde taşıttı. Sultan, bunu duyunca çok üzüldü ve kalbi kırıldı. Daha sonra Halife, Celaledin Hasan'dan birkaç fedai istedi. Celaledin Hasan ise, onun istediği kadar fedai göndererek, onlara Halife ne söylerse yapmalarını buyurdu. O sırada Halife ile Mekke Emiri'nin arası açılmış, Halife o fedailerden bir kısmını Mekke Emiri'ni bıçaklamaları için Mekke'ye göndermiştir. Fedailer yanlışlık yaparak Mekke Emiri'nin yerine kardeşini öldürdüler. Bu iğrenç olay, arife günü Arafat'ta oldu.

²²⁶ Cüveyni, 1998: 329; Kafesoğlu, 2000: 214.

Yine o, Sultan'ın sadık bir adamı olan ve Atabey Öz Bey'in yanına gönderdiği Iğlamış'ı fedailerine Irak'ta bıçaklatarak öldürttü"²²⁷.

İşte bu gelişmeler Halife ile Sultan Alaüddin'in arasının açılmasına hatta yeni mücadelelere neden oldu. Öyle ki Sultan ve Halife karşılıklı olarak birbirlerinin açıklarını aramaya başlamış. Sultan, halkının ve komşu ülkelerin meliklerinin kınamasından kendini kurtarmak ve onların "Müslüman bir sultanın, toprak hevesiyle biat edilen ve İslam'ın direği olan bir imama saldırarak dinine zarar getirdi" demelerine fırsat vermemek için Halife'ye karşı yapacağı saldırıya bir bahane bulmak istiyordu.

O ilk iş olarak Halife'nin adını hutbelerden çıkarmaya çalıştı. Bunun için de Sultan, ülkesinde bulunan tanınmış imamları çağırarak, yukarıda saydığımız hareketleri yapan bir imamın imamlık yapamayacağı böyle bir halifenin, günlerini cihatla geçiren ve İslam'a hizmet eden bir sultanın kuyusunu kazarsa, sultanın onu görevden uzaklaştırması ve yerine yeni bir halife tayin etmesinin uygun olduğu, diğer yandan hilafette Hz. Hüseyin'in soyundan gelen seyyidlerin hakkı olduğu, Abbasoğulları'nın o makamı gasp yoluyla ele geçirdikleri gibi konularda fetva alıp, Halife'nin adını ülkesinin her yerinde okunan hutbeden çıkardı"²²⁸.

Harezmşah Alaüddin Muhammed'in, Halife üzerindeki bu faaliyetleri bize Sultan Alaüddin hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bunlardan ilki hutbe meselesidir. Kafesoğlu ve Cüveyni ve bilhassa Bartold'da bu hususta şu bilgiler yer alır: "Harezmşah Selçuklu sultanlarının hukuku olan "Sultan-ı İslamlığın" kendilerine geçtiğini iddia ediyor ve hâkimiyetlerinin Bagdad'da kabul olunmasını talep ediyordu. Büveyhoğulları'nı ancak tabi herhangi bir melikle bir tutan ve Selçuklular'ı kendine nispetle aşağı seviyede gören Harezmşah, hutbe yoluyla Darü'l-Hilafe'nin de Harezm'e bağlanmasını normal görmekte idi. Fakat arzusu 1211'den beri Halife tarafından daima reddediliyordu"²²⁹.

Görüldüğü gibi sadece Halife'nin Harezmşahlar üzerinde değil Sultan Alaüddin'in de Halife üzerinde birtakım hedefleri mevcut idi. Zira Sultan Alaüddin

²²⁷ Cüveyni, 1998: 329-330; Kafesoğlu, 2000: 215.

²²⁸ Cüveyni, 1998: 330; Uluçay, 1965: 72; Barthold, 1981: 462.

²²⁹ Kafesoğlu, 2000: 216; Cüveyni, 1998: 332; Barthold, 1981: 460-461.

de hâkimiyetini genişletmek istemiş bu hususta engel olabileceğini düşündüğü kimseleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu engellerin başında Halife gelmektedir. Hutbe vasıtasıyla hem Halife'ye ders vermek hem de iktidarını genişletmek istemiş olan Sultan Alaüddin, hutbe yoluyla Halife'nin etkinliğini ortadan kaldıramayacağını anlayınca meseleyi kesin olarak çözmek için başka bir yol denemeye çalışmıştır. Sultan Alaüddin'in bu hususta takip etmeyi istediği en tehlikeli yol Halife El-Nasır'ın yerine başka birini halife ilan ederek, halkın ilgisini yeni halife üzerine çektikten sonra Bağdad'ı ele geçirebilmektir. İşte bu işin kolay olmadığını bilen Sultan Alaüddin, yukarıda belirttiğimiz gibi bir propaganda faaliyetine girişti. Böylece halifeliği Abbasoğulları'ndan alıp Hüseyinoğulları'na verecekti. Fakat Sultan Alaüddin'in bu hareketi onun en büyük hatası olarak kabul edilir.

“Yeni halife olarak tanınmış seyyidlerden Alaü'l-mülk-i Tirmizi'yi namzet kılan Sultan, Halife En-Nasır'ı makamından atmak için hemen harekete geçmiştir. Sultan'ın Bağdad'a doğru hareketi Halife için çok tehlikeli idi. O zaman Sultan'ı teskin etmek ve Darü'l-Hilafe'ye yürüyüşten vazgeçirmek için Irak başkentine meşhur Şihabü'd-din'i Sühreverdi'yi²³⁰ elçi gönderdi. Şeyhlere nazaran itiraz kabul etmez üstünlüğe sahip olan Sühreverdi'ye Sultan Alaüddin diğer elçilerden tamamiyle farklı şekilde kabul gösterdi. Sühreverdi, şüphesiz büyük bir telaküle Sultan'ın emellerinin yersizliğini ispat ve Halife'nin tezini müdafaaya hazırlandığı sırada Sultan şu mukabelede bulundu: “Arapçaya az aşına bir Türküm ama nakledilen hadisin manasını anladım. Ben Abbasoğulları'ndan hiçbirine fenalık yapmadım ve kendi hesabıma onlar hakkında kötü niyet beslemiş değilim. Fakat Emir ü'l-mü'minin'in mahbeslerinde Abbas ailesinden birçok kimselerin müebbeden kapatılmış olduklarını öğrenmiş bulunuyorum. Şeyh bu hadisi bizzat Halife'ye duyurursa daha faydalı bir iş yapmış olur kanaatindeyim”²³¹. Sühreverdi ve Sultan arasındaki bu konuşmada herhangi bir netice alınamadı ve Sühreverdi gerginliği gideremedi.

“Yapılan görüşmelerden netice alınamayınca Sultan Alaüddin 1217 yılının sonbaharında Bağdad'a seçme bir kuvveti gönderdi. Yüzde yüz zaptedeceğini

²³⁰ Devrin büyük ve meşhur sufilerinden olan bu Şihabü'd-din Ebu Hafs Ömer b. Muhammedi'l Sühreverdi malum olduğu üzere ma'ruf İsraki feylesof Şihab ü'd-din Sühreverdi-i Maktul'dan ayrıdır. (Kafesoğlu, 2000: 217)

²³¹ Kafesoğlu, 2000: 218–219; Gürün, 1984: 411–412; Taneri, 1997: 229.

umduğu Bagdad ve havalisi zaptedilemedi. Zira Esedabad Geçiti'nde şiddetli bir kar fırtınasına tutulan ordu tamamen mahvoldu. Amacının gerçekleşmediğini gören Sultan Alaüddin, Hemedan'da daha fazla duramayarak Horasan'a hareket etmiş, Merv'e geldiği sırada hırsından 1218 Şubatı'nda Abbasi Halifesi adına okunan hutbeyi durdurmuştur"²³². "Böylece Harezmsah'ın itibarına ağır bir darbe indirildiği gibi halk da bu felaketi Sultan'ın Halifeye karşı işlediği günaha karşılık olarak Allah tarafından verilmiş bir ceza kabul etmiştir"²³³. Sultan'ın kaybı şüphesiz büyük olmuştur. Aslında Hemedan'dan dönen Sultan'ı halifeden çok daha güçlü bir hükümdar ve çok daha zor meseleler beklemekteydi. Hakikaten Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebe Noyan 1218 yılı başlarında Karahıtay ülkesine girmiş Kaşgar civarında kendisine karşı koymak isteyen Güçlük kuvvetlerini dağıtıp Güçlük'ü esir ederek öldürdükten sonra, bütün Karahıtay topraklarını Cengiz İmparatorluğuna katmıştı. Yani Moğollar Harezmsah Devleti'ne komşu olmuşlardı.

Moğol tehlikesinin ortaya çıktığı bu dönemlerde Halife'nin prensiplerinden en küçük fedakârlığa yanaşmayışı ne kadar hata ise, Sultan Alaüddin'in siyasi hırsı da büyük bir basiretsizlik örneği olmuştur. Sultan Alaüddin, Harezmsah Devleti'nin sınırlarını genişletmiş olmasına karşın yaptığı amansız mücadeleler ordusunun itaatsizliğini ve halkının kendisinden ne kadar uzaklaştığını görememiştir. Özellikle Sultan'ın Merv'e geldiği zaman Halife adına okunmakta olan hutbelere son vermesiyle pek çok âlim ve ulema sınıfının tepkisini kazanmıştır. Sultan Alaüddin'e karşı ortaya çıkan bu olumsuzluklar daha çok valide Terken Hatun'un işine yaramış, Hatun, faaliyetleriyle ulema sınıfını kendine kazanmıştır.

Bu hususla ilgili kaynaklarda şu bilgilere rastlamaktayız: "Mecdü'd-din, Kübrevi tarikatının müessisi Şeyh Necmü'd-din Kübra'nın tilmizi idi. Halk ve din adamları nazarında olduğu kadar Valide Sultan nezdinde de büyük itibar sahibi olan bu şeyhi, Sultan ani bir öfke sonunda öldürtmüştü. Kaynaklarda buna sebep olarak ileri sürülen, Şeyh'in Terken Hatun ile muaşakası meselesidir. Sultan Alaüddin,

²³² Gürün, 1984:412; Kafesoğlu, 2000: 219; Cüveyni, 1998: 335; Uluçay, 1965: 72; Barthold, 1981: 462-463.

²³³ Barthold, 1981: 463.

Mecdü'd-din'i katlettirmekle cinayet işlediğini anlamış, pişman olmuş ise de, sufiye kalben bağlı geniş kütleleri iyiden iyiye gücendirmişti"²³⁴.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilere bakarak, Sultan Alaüddin zamanı Harezmsah Devleti'nin sınırlarının genişlediği, azametli gösterişli bir dönem olmasının yanında gerek idari ve gerekse birlikten, herhangi bir fikir ve idealden mahrum öfkenin, devlet için gerekli pek çok insanın canına mal olduğu, çeşitli menfaatlerin açıktan açığa çarpıştığı bir dönem de olmuştur. Valide Sultan nüfuz ve kudretini genişletmek; Sultan Alaüddin'in de fevri hareketleri, Abbasi Halifesi'ne karşı yaptığı amansız mücadelesi, özellikle çoğu zaman öfkesine yenik, doymak bilmeyen hırsıyla devleti hızlı bir şekilde yıkılışa sürüklemiştir. Öyle ki görünürde şaşalı bir dönem yaşayan bu devlet aslında içerden son derece zayıf bir yapıya sahipti. Şiddetli Moğol darbesi bu devleti yıkmaya yetmiştir.

2.8. HAREZMSAH DEVLETİ'NİN YIKILIŞI VE MOĞOL İSTİLASI

Sultan Alaüddin, devletin sınırlarını genişletmişti. Artık batıda kendisiyle boy ölçüşecek bir hükümdar kalmadığını ileri sürüyor, bu sebepten doğudaki zengin Çin ülkesini fethetmeyi tasarlıyordu. Fakat sonradan buranın Cengiz tarafından zaptedilmiş olduğunu işiterek hayrete düşmüştür. Cengiz'in ne siyasi ne de askeri durumunu biliyordu. Bu yüzden Cengiz Han ve Moğollar hakkında bilgi edinmek üzere Karakurum'a elçiler gönderdi. Cengiz, bu dostane münasebeti çok iyi karşıladı. Çünkü Cengiz, ticareti geliştirmeye önem veriyordu. Bu sebepten Sultan'a elçiler gönderdi. Cengiz'in elçileri Sultan Alaüddin'e, hükümdarları adına "Oğul" diye hitap edince Sultan bu duruma kızdı ve: "Benim memleketimin genişliğini, ordularımın çokluğunu biliyorsunuz, nasıl oluyor da Hanınız bana oğul diye hitaba cesaret ediyor" diye bağırdı"²³⁵.

İşte Harezmsah Devleti'nin yıkılış süreci bu şekilde başlamış oldu. Başlangıçta iki taraf arasında dostane ilişkiler kurulmaya çalışılmış, her ne kadar elçilerle Sultan Alaüddin arasında bir münakaşa yaşanmış olsa da her iki taraf kendi menfaatleri

²³⁴ Kafesoğlu, 2000: 220–221; Barthold, 1981: 463–464.

²³⁵ Uluçay, 1965: 72; Öztürk, 2007: 204; Gürün, 1984: 412; Kafesoğlu, 2000: 231–232; Barthold, 1981: 489–490.

dolayısıyla bir anlaşma yapmaya çalışmıştır. Sultan Alaüddin'in, Moğol hükümdarı Cengiz'in hitap tarzına kızması, öfkesine hâkim olamaması elçilerin Sultan Alaüddin'i ve devletinin gücünü tanımalarını sağladı. Elçiler Sultan Alaüddin'in kibirli ve politikadan anlamayan bir devlet adamı olduğunu anladılar. Öyle ki Sultan'ı yatıştırmak için kendi hanlarını daha alçakgönüllü gösterecek hitap tarzıyla şöyle konuştular:

“Sultan'ın milletlerine, hesapsız kuvvetlerine nispetle Cengiz'in ordusu, bir süvari müfrezesi karşısında basit bir atlı yahut gecenin karanlığında bir ışık huzmesi gibi kalır”²³⁶.

Böylece Sultan Alaüddin ile Moğol Hanlığı arasında bu ağır şartlar altında bir ticaret anlaşması yapıldı (1218). Cengiz, ticaret anlaşması imzaladıktan sonra 450–500 kişilik bir ticaret kervanı hazırlatıp Harezmşah'a gönderdi. Birkaç kişi müstesna kervana katılan hemen hepsi müslümandı. Kervan, Harezmşahlar'ın doğudaki hudut şehri olan Otrar'a geldi²³⁷. Nesevi, kervanın başında bulunan dört tüccarın adlarını vermektedir: Ömer Hoca Utrari, Hamal Meragi, Fahreddin Dizeki Buhari ve Eminateddin Herevi. Cüzcani'ye göre yanlarında altın, gümüş ve Çin ipekleri, kunduz, samur kürkleri ve diğer mallar ile yüklü 500 kadar deve vardı²³⁸. Kaynaklarda Otrar faciası olarak bilinen bu olayda Sultan Alaüddin'in ne kadar kibirli ve politikadan anlamayan bir devlet adamı olduğunu bir kere daha görmek mümkündür. Hatta Otrar'da Sultan Alaüddin'in iki büyük hatası olduğunu daha konuya değinmeden belirtmek isteriz.

“Otrar valisi bulunan İnalçık²³⁹, Sultan Alaüddin'in annesi Terken Hatun'un akrabası idi. Vali Otrar'a gelen ticaret kervanını durdurdu, kervancıları casuslukla suçlayarak hepsini öldürttü ve mallarını zaptetti. Kervancılardan yalnız bir kişi kurtuldu ve Cengiz'e durumu anlattı. Cengiz, kızmakla beraber durumu anlamak için Sultan Alaüddin'e elçiler gönderdi. Faciayı yaratan İnalçık'ın teslimini ve mallarının tazminini istedi. Sultan Alaüddin bunları reddettiği gibi daha ileriye giderek

²³⁶ Kafesoğlu, 2000: 234; Uluçay, 1965: 72; Barthold, 1981: 490.

²³⁷ Uluçay, 1965: 72–73; Gürün, 1984: 412; Merçil, 1993: 196; Öztürk, 2007: 204.

²³⁸ Aktaran: Barthold, 1981: 491.

²³⁹ Terken Hatun'un akrabası, Nesevi'ye göre Sultan'ın dayızadesi, Ebu'l Gazi'ye göre Terken Hatun'un amcasının oğlu olup, Gayır (veya Kayır) Han lakabını taşıyan Yinal (İnal) veya İnalçık idi. (Kafesoğlu, 2000: 240; Barthold, 1981: 491).

Cengiz'in elçilerini de öldürttü"²⁴⁰. Cüveyni, akıbetin önceden Sultan tarafından bilindiği, kervanın öldürülmesi emrinin kendisi tarafından verildiğini bildirirken²⁴¹, Cüzcani, olay öncesinde Sultan'dan müsaade alındığını hatta ele geçen malların Sultan'a gönderildiğini kaydeder²⁴². Görülüyor ki, kaynaklarımız bu olayda Sultan'ın etkili olup olmadığı konusunda hemfikirdir. Şu bir gerçektir ki, Sultan Alaüddin'in dar düşüncesi, kibirli hali ve gururu bu faciyanın meydana gelmesine sebep oldu. Sultan Alaüddin'in bu faciadaki hatalarından ilki olaya sebep olan İnalçık'ı, Moğol Hanı'nın isteği üzerine teslim etmemesi ve zararları karşılamamasıydı. İkinci büyük hatası faciaya sebep olan taraf olmasına karşılık kibirinden ve gururundan taviz vermediği gibi büyük kayıplara uğrayan Cengiz Han'ın elçilerini öldürtmüş olmasıdır. İşte Sultan Alaüddin'in bu tavırları devleti hızlı bir şekilde yıkılışa götürmüştür. Cengiz'in bundan sonra Harezmşahlar üzerine harekete geçmesi olağan görünmektedir.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus Terken Hatun'un sahip olduğu güçtür. Bu olaylar vasıtasıyla Terken Hatun'un nasıl bir güce sahip olduğunu da çıkarabilmekteyiz. Hatun yaptığı siyasi evlilik yoluyla sadece oğlu Sultan Alaüddin üzerinde etkili olmamış valilik gibi önemli makamlara akrabalarını yerleştirerek devlet içinde devlet olmuştur. Onun bu gücü büyük oranda sahip olduğu geniş nüfuzdan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla yaşanan Otrar faciasında da Terken Hatun'un dolaylı bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu valiler Hatun'un yakın çevresi olup yine onun vasıtasıyla görevlerine başlamışlardır. Bunun dışında Hatun'un devlet bünyesinde sahip olduğu güçleri herkes tarafından iyi bilindiğine göre politikaları dolayısıyla valinin böyle bir girişimde bulunmuş olması muhtemeldir.

“Cengiz, Harezm üzerine sefer yapmaya karar verdi. Onun bu hazırlığı iki sene sürdü. İlk olarak iki devlet arasında bir engel olan eski düşmanı Moğol kabilesi olan Naymanlar hükümdarı Güçlük Hanı ortadan kaldırdı (1219). Cengiz Han, sayısı 150.000 ile 200.000 arasında değişen ordusuyla 1220 baharında Harezm üzerine sefere çıktı. Harezm ordusu Cengiz'in ordusundan daha fazla idi. Fakat Moğol

²⁴⁰ Uluçay, 1965: 73; Kafesoğlu, 2000: 238–239; Gürün, 1984: 413; Öztürk, 2007: 204–205; Merçil, 1993: 196; Taneri, 1997: 229–230.

²⁴¹ Cüveyni, 1998: 340.

²⁴² Aktaran: Barthold, 1981: 491.

ordusu daha düzenli ve disiplinli idi. Sultan Alaüddin hemen savaş meclisini topladı. Toplantı sonucunda şu kararı verdi: Maveraünnehir müdafaa edilecek bu müdafaa meydan savaşı verilmek suretiyle değil her şehir mevcut kuvvetleriyle ve takviye garnizonlarıyla yapılacak. Yeniden asker toplanacak fakat hepsi bir noktada değil, ayrı ayrı mahallerde toplanacaklar ve her nefer kendi yiyeceğini ve silahını temin edecektir”²⁴³. Bu da Sultan’ın en büyük hatası idi. Hazırladığı bu savaş planıyla adeta devletin sonunu hazırlamıştır. Bütün Harezmi şehirlerinin elini kolunu bağlamış, Cengiz’in ordusunun önüne atıvermişti.

“Cengiz, Harezmi sınırına gelince, bütün kuvvetiyle kervanlarını vuran Otrar şehri üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Fakat Otrar’ın surları sağlam, muhafızları çok olduğunu anlayarak, bir kısım kuvvetlerini orada bıraktı. Geriye kalan ordusunu üç kola ayırdı. Kuvvetlerden birisini kuzeyden, diğerini güneyden, üçüncüsünü de kendi komutasında merkezden olmak üzere Maveraünnehir’e hücum ettirdi. Otrar, Moğollar’a beş ay dayandı. İnalçık ve komutanları esir düştü. Otrar yerle bir edildi. Halktan kurtulanlar esir alındı. Cengiz, İnalçık’ın gözlerine ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökerek öldürttü”²⁴⁴.

Böylece Cengiz Han, hem İnalçık’tan hem de Sultan Alaüddin’den intikamını almış oldu. Sultan, gururu, kibiri ve yaptığı hatalarıyla Harezmişah Devleti’nin sonunu hazırlamış. O sadece devletin değil kendi sonunu da hazırlamıştır. Bu konuya diğer bir başlık altında değineceğimiz için burada bilgi vermeyi uygun görmüyoruz. Ancak Sultan Alaüddin’in bu tecrübesiz davranışları ve hataları en fazla valide Terken Hatun’un işine yaramış bu sıralarda gücünü daha da arttırmıştır. Yaşanan bu gelişmeler pek çok şehri yaşanmaz hale getirmiştir. Maveraünnehir’in bütün şehirleri başta Semerkand ve Buhara Moğollar’ın zulmü altında yakılıp yıkılmış pek çok masum halkın sonu olmuştur.

²⁴³ Uluçay, 1965: 73–74; Gürün, 1984: 413–414; Barthold, 1981: 498.

²⁴⁴ Uluçay, 1965: 74; Kafesoğlu, 2000: 254–255; Gürün, 1984: 414; Barthold, 1981: 500–501.

2.8.1. Terken Hatun'un Sultan Alaüddin Üzerindeki Etkisi

Sultan Alaüddin, annesinden aldığı bu güçle tahtına oturmuş ve devletinin sınırlarını genişletebilmiştir. Zira Sultan'ın, öfkesine yenilen dirayetli bir devlet adamı olmadığı bir gerçektir. Buna karşın o, devlet işlerinde pek çok hata yapmasına karşılık ayakta kalmayı başarmıştır. Bu başarısının altında valide Terken Hatun'un varlığı muhakkaktır. Zira Sultan Alaüddin de validesinin varlığının kendisi için bir o kadar önemli olduğunun farkındadır. Bunun en büyük ispatı Otrar faciasına yol açan İnalçık'ı Moğollar'a teslim etmemiş olmasıdır. Sultan Alaüddin bu yolla annesinin yakın çevresini gücendirmek istememiş, arkasında olduğunu düşündüğü nüfuzu elinde tutmaya çalışmıştır. Görüldüğü gibi valide Terken Hatun ve oğlu Sultan Alaüddin arasında bir menfaat ilişkisinin olduğu bir gerçektir. Terken Hatun akrabalarını Harezm'e getirirken o aslında elde ettiği güce dayanarak Harezm'i kendi topraklarına katmak istemiştir. Buna karşın Sultan Alaüddin, kibiri ve gururuyla dünya üzerindeki ülkelere kendisinin ne kadar büyük bir sultan olduğunu kanıtlama çabası içerisine girmiştir. İşte bu sebeplerden ötürü Sultan Alaüddin başlangıçta valide Terken Hatun karşısında sessiz kalmayı tercih etmiştir. Sultan, valide Terken Hatun karşısında sessiz kaldıkça Terken Hatun gittikçe gücünü arttırmış ve Sultan Alaüddin'e istediklerini çoğu zaman yaptırabilmiştir. Hatta bazı hususlarda Hatun'un, Sultan Alaüddin üzerinde baskı uyguladığı bilinir. Kaynakların bildirdiğine göre Valide Sultan'ın baskısının en açık şekilde kendini gösterdiği mühim bir mesele, veliaht tayini işi olmuştur. Sultan Alaüddin, büyük oğlu Celalü'd-din, ikinci oğlu Rüknu'd-din Gursançtı dururken bunlardan daha küçük olan diğer oğlu Kutbü'd-din Uzlagşah'ı şüphesiz kendi isteğiyle değil fakat Terken Hatun'un arzusu üzerine veliaht yapmıştı. Çünkü Terken Hatun, veliahtlığa normal olarak sahip ve layık bulunan Celalü'd-din'in annesi (Hind asıllı) Ayçiçek Hatun'a karşı sempati duymuyordu, hâlbuki Uzlagşah'ın annesi, kendisinin mensup olduğu kabileden idi²⁴⁵. Bahsi geçen bu veliahtlık meselesinde de Sultan Alaüddin üzerinde etkili olmuş hatta veliahtlık uygulamasında da kendi mensuplarına öncelik vermiştir.

²⁴⁵ Kafesoğlu, 2000: 210; Gürün, 1984: 414; Ceceli, 2011: 509; Barthold, 1981: 467.

Terken Hatun'un bu faaliyeti bile Harezmi tahtının kendi mensuplarında kalması için verdiği amansız mücadelenin bir göstergesi olmuştur.

Vezir Nizamü'l-Mülk Nasır ü'd-din Muhammed b. Salih'in vezirliğe tayini meselesi de aynı hususu aydınlatmak bakımından önemlidir. Nasirü'd-din Muhammed devlet işlerinde ihmalkâr, lazım gelen tedbirleri zamanında almaktan aciz, kısaca büyük idareci vasıflarından yoksun, üstelik servete düşkün ve tama'karlığı yüzünden kendine menfaatler temin etmek için idare mekanizmasının normal faaliyetini bile kösteklemekten çekinmeyen bir adamdı. Bu sebeplerle vezirliğinden önce dahi Sultan Alaüddin'in onun hakkındaki kanaati müspet değildi. Fakat Nasirü'd-din'in valide Terken Hatun'un gulamlarından biri ve eski gulamlarından birinin oğlu olmak gibi bir hususiyeti vardı. Sultan Alaüddin önceki veziri Nizamü'l-Mülk Muhammed b. Nizamü'l-Mülk Mesud'u azlettiği zaman yerine münasip birinin seçilmesi bahsinde, her işte olduğu gibi annesine danışmış, o da Nasirü'd-din Muhammed'i tavsiye etmişti. Sultan Alaüddin, tabi bu isteğe karşı gelememiş ve içten içe nefret ettiği gulamı vezirliğe getirmek zorunda kalmıştır²⁴⁶. Her ne kadar vezirlik görevine gelen Nasirü'd-din Muhammed'in halktan hatta ulema ve fakihlerden sızdırdığı paraların hikâyeleri dilleri dolaşmış bu haberler Sultan'ın kulağına gitmiştir. Vezirlik makamına getirilen Nasirü'd-din Muhammed, bu işinde de rahat durmayınca Sultan Alaüddin onu vezirlikten azletmek için türlü yollar deneyecektir. Ancak görevini kötüye kullanan bir kişinin adam kayırma yoluyla hatta bu işi Terken Hatun'un yapması son derece olağan bir durumdur. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Hatun kendi mensuplarını önemli mevkilere getirmiş bunu yaparken de devletin geleceğini düşünmemiş, kendi devletinin planlarını kurmuş olmalıdır. İşte Terken Hatun'un gerek idari ve gerekse askeri alanda devletin sac ayaklarında sahip olduğu nüfuz, Sultan Alaüddin'in bir o kadar devlet adamı vasıflarından yoksun olması Terken Hatun'un işine yaramış gücünü daha da arttırmıştır. Öyle ki Sultan Alaüddin, annesi Terken Hatun'un gücünden çekinmiş bu yüzden de devlet üzerindeki otoritesini kullanamamış, annesinin gölgesi altında kalmıştır. Her ne kadar devletin başında Sultan Alaüddin var gibi görünse de devleti asıl idare eden valide Terken Hatun'dur.

²⁴⁶ Kafesoğlu, 2000: 211; Barthold, 1981: 467.

İlişkilerin gerginleşmesine sebep olarak kaynaklar Terken Hatun'un o dönemin genç sufisi Şeyh Mecdü'd-din-i Bağdadi'ye duyduğu saygı ve yakınlığı göstermektedir. Bazıları bu yakınlığı Terken Hatun ile sufi arasında bir gönül macerası şeklinde değerlendirip dedikodu yapmaya başladılar. Söylentilere sinirlenen Sultan Alaüddin, Şeyh Mecdü'd-din'i öldürttü²⁴⁷. Bu hususu daha önce de belirttiğimiz gibi olayın neticesinden en fazla zararı valide Terken Hatun değil Sultan Alaüddin görmüştür. Zira bir anlık öfkesine yenilen Sultan Alaüddin, Şeyh Mecdü'd-din'i katlettirmekle cinayet işlediğini sonraları anlamış, pişman olduğu gibi hem annesi Terken Hatun hem de ulema ile arası iyice açılmıştır. Bu olaydan en karlı çıkan valide Terken Hatun olmuş, Şeyh'in ulema çevresi ona yakınlaşmaya başlamıştır. Böylece oğlu Sultan Alaüddin'e karşı nüfuzunu iyice arttırmıştır. Görüldüğü gibi Sultan Alaüddin'in bir devlet adamı vasıflarından yoksun olması, kibiri ve gururuyla çoğu zaman öfkesine yenik düşmesi Terken Hatun'un bir o kadar işini kolaylaştırmış böylece çoğu kez Sultan ve devlet üzerinde tek hâkim olmuştur. Harezmşah Devleti içerisinde bunlar yaşanırken dışarıda Karahıtay, Gur ve Moğol saldırıları devleti hızlı bir şekilde yıkılışa doğru sürüklemiştir.

2.8.2. Sultan Alaüddin'in Kaçışı ve Ölümü

Sultan Alaüddin'e gelince, o, Moğol ordusunun yani Cengiz Han'ın bizzat Buhara istikametinde hareket geçtiği sıralarda yani 1220 başlarında Semerkand'dan ayrılmış, Maveraünnehir'i terk ederek Belh'e gelmişti. Nesevi'ye göre, maksadı silah başına davet ettiği gönüllü gruplarını beklemektir²⁴⁸. Cüveyni'ye göre, Hindistan taraflarına gitmek arzusunda idi²⁴⁹. Öyle ki Nesevi'nin ifadeleri bize daha mantıklı gelmektedir. Mamafih Moğol saldırılarının genişlediği bir zamanda Sultan'ın başka bir çaresinin kalmadığı düşüncesindeyiz. Bütün ordularının imha edildiği bu dar zamanda hiç olmazsa gönüllülerden bir ordu oluşturmak istemiş olabilir. Ancak bu ordunun koskoca Moğol ordusuna karşı durabilmesi de hayalden ibarettir. Ordu ilerleyişini devam ettirirken Sultan Alaüddin de gücünü arttırmaya çalışmıştır. Buna

²⁴⁷ Genç, 1982: 118; Ceceli, 2011: 507-508.

²⁴⁸ Aktaran: Kafesoğlu, 2000: 275-276.

²⁴⁹ Cüveyni, 1998: 381.

karşın Cengiz Han da boş durmamış Sultan Alaüddin'in güçlenmesini önleyebilmek için bir dizi tedbirler almıştır.

“Bu hususta Cengiz Han, Harezşah üzerine gönderdiği süvarileriyle kaçanların veya halktan hizmete davet edilenlerin Sultan'ın emrinde toplamalarına mani oluyor, aynı zamanda Harezm ordularının ileri gelenlerini Sultan aleyhinde kullanıyordu. Mesela Otrar'da vezaret naipliği yapmış olan Bedr'üd-din ü'l-Amid'den bu hususta faydalanmıştır. Vaktiyle Otrar'ın Harezşah'a intikali sırasında, babası Kadı Sa'd ile amcası Kadı Mansur'u, kardeşlerini ve yeğenlerini öldürttüğünden dolayı Sultan'a kin bağlayan Bedr'üd-din, Cengiz'in huzuruna çağrıldığı zaman Sultan Alaüddin ile validesi arasındaki anlaşmazlıklarla ordu mensuplarının Harezşah'a karşı menfi tavırlarını, bunların iç yüzünü Moğol hükümdarına birer birer açıklamıştır. Bunun üzerine, ümera tarafından Cengiz Han'a gönderilen birtakım mektuplar da vardır. Bu mektuplarda: “Biz Sultan'ın validesine hizmet için Türk memleketlerinden geldik. Harezşah bizim sayemizde ülkeler zaptetti, hanedanlar devirdi, sonra da validesine karşı nankörlük etti. Şimdi Valide Sultan, bizim onu terk etmemizi istiyor. Buna binaen emrinizi ifa etmek üzere gelmenizi bekliyoruz”, mealinde olan bu mektuplar muhtelif yollarla Harezşah'a ulaştırıldı”²⁵⁰. Kafesoğlu bu bilgileri verirken mektupların sahte olduğunu da belirtmiştir. O, Sultan Alaüddin'in yalnızlığa itilmek istendiğini iddia etmektedir. Bize bu mektupların sahte olma ihtimalleri düşüktür. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi Terken Hatun, yaptığı siyasi evlilik yoluyla Harezm ülkesine kendi yandaşlarını, akrabalarını da getirmiş hatta bununla da kalmamış devletin önemli kademelerine onları yerleştirmiştir. Hatun, buna ek olarak oğlunun saltanatlığı sırasında devleti kendi eliyle idare etmeye çalışmış büyük oranda bunda da başarılı olmuştur. Devlet üzerinde bu kadar önemli bir gücü elinde bulunduran Terken Hatun'un esas hedefi Harezm saltanatlığını Harezm soyundan alarak kendi soyuna geçirmektir. Hatta o, bu yolda oğlunu bile ortadan kaldırmayı göze almıştır.

“Semerkand'ın Moğollar tarafından işgalini takip eden günlerde Terken Hatun'un akrabalarından olan Uranlar'dan bir grup Sultan Alaüddin'i uyku esnasında öldürmek için söz birliği etmişlerdi. Kölelerinden biri vasıtasıyla durumu öğrenen

²⁵⁰ Kafesoğlu, 2000: 277.

Harezmşah, başka bir çadıra geçmek suretiyle güç kurtuldu”²⁵¹. Bundan başka Sultan, Horasan’a doğru Ceyhun’u geçtiği sıralarda yine Terken Hatun’un kabilesinden 7 bin kişi onu terk ile Moğollar’a iltihak etmişler; Kunduz bölgesinin muhafazasına bıraktığı Alaüddin ve daha başkaları Cengiz hâkimiyetini tanıyarak ona cephe almışlardı²⁵². Yaşanan bu gelişmeler üzerine Sultan Alaüddin herşeyden umidini kesmiştir. Sultan’ın kimseye güveni kalmadığı için Cengiz Han’a karşı gönüllü birlikler kurma çabası içerisine girmiştir. Ancak Sultan Alaüddin’in bu son çırpınışları Cengiz Han’ın başında bulunduğu Moğol ordusu karşısında boşa gidecektir. Aslında Sultan Alaüddin’in korktuğu başına gelmiştir diyebiliriz. O, valide Terken Hatun’un sahip olduğu geniş nüfuzdan daima korkmuştur. Hatta sırf bundan dolayı annesinin etkisi altında kalmış, devleti annesiyle birlikte yönetmiştir. Tam bir kıskaç altında kalmış olan Sultan bir yandan Cengiz Han’dan kaçmış bir yandan da valide Terken Hatun’un nüfuzuna karşı kendi can güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.

Cengiz Han’ın Sultan Alaüddin’i, nerede olursa olsun mutlaka yakalayıp getirmeleri emriyle harekete geçen Cebe ve Subetay Tus istikametinde ilerledi. Gördüğümüz gibi tabi olan memleketlere dokunulmuyor, fakat mukavemete yeltenenler öldürülüyordu. Buna karşın şaşkına dönen ve ne yapacağını kestiremeyen Sultan Alaüddin, bir orduya ve şehire komuta etmeden, şehirlerinin harabeleri, Türk ve müslümanların cesetleri arasından kaçça kaçça, Hazar Denizi’nde bir küçük ada olan “Abeskun” adalarından birine sığındı ve orada hastalanarak öldü (Şevval 617/ Aralık 1220)²⁵³.

Bazı kaynaklarda Sultan Alaüddin’in Abeskun Adasına sığınmadan önce Moğol hücumlarından kaçtığı sıralarda ciğerlerinden rahatsız olduğu²⁵⁴ “kayıқта bulunanların anlattığına göre, tekrar sıhate kavuşamayacağından elem duyan Sultan’ın “vaktiyle sahip ve hâkimi bulunduğumuz o geniş ülkelerden bize mezar olacak iki zira’lık yer bile kalmadı” diyerek acı acı şikâyetler ettiği kayıtlıdır. Sultan, adada kaldığı üç dört ay zarfında, zaruri ihtiyaçlarını te’min hususunda Mazenderanlı

²⁵¹ Cüveyni, 1998: 381; Kafesoğlu, 2000: 278.

²⁵² Kafesoğlu, 2000: 278.

²⁵³ Uluçay, 1965: 74; Gürün, 1984: 414; Kafesoğlu, 2000: 281; Cüveyni, 1998: 382; Öztürk, 2007: 205; Taneri, 1997: 230; Barthold, 1981: 522–523.

²⁵⁴ Gürün, 1984: 414; Uluçay, 1965: 74; Barthold, 1981: 522.

köylülerden gizlice yardım görmüştür”²⁵⁵. Yine Nesevi'nin rivayetine göre, Sultan adada kefen bulunamadığı için Çavuş Şemsü'd-din Mahmud'un gömleğine sarılarak gömülmüştür²⁵⁶.

“Sultan'ın üç oğlu Celalü'd-din, Ak-sultan ve veliaht Uzlaşah babalarıyla beraber diler. Hasta Sultan, ölümünün yaklaştığı günlerde sarsılan hanedanı yıkılma tehlikesinden koruyacak ve gevşeyen saltanat dizginlerine hâkim olabilecek kabiliyette gördüğü oğlu Celalü'd-din'i yeni veliaht tayin etmiş ve herkesin onun bayrağı altında birleşmesini tavsiye ederek, kendi kılıcını eliyle Celalü'd-din'in beline kuşatmıştır”²⁵⁷. Böylece Sultan Alaüddin, ölmeden önce oğlu Celalü'd-din'i veliaht seçmekle Harezm Devleti için her açıdan yararlı bir karar vermiş oldu. Ayrıca o, bu kararı vermekle annesi Terken Hatun'a da karşı bir hareket yapmış oldu. Fakat bu faydalı karar bile devleti yıkılmaktan kurtaramadı sadece devletin yıkılışını geciktirmiş oldu. Diğer taraftan Celalü'd-din'in veliahtlığını tanımak istemeyen kardeşleri ile bazı emirler onu öldürmek istemişler, o da Harezm'den Horasan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Babası gibi Celalü'd-din de iki kıskaç arasında kalmış. Bir yandan Moğol saldırıları bir yandan da kardeşlerinin amansız mücadeleleri onu saltanatlığı sırasında meşgul etmiştir.

2.8.3. Terken Hatun'un Ölümü ve Harezm'in Durumu

Sultan Alaüddin, Otrar faciasının arkasından Moğol Hanı Cengiz Han ile yaptığı mücadelede yenilince firar etmişti. Hâlbuki o kaçarken annesi Terken Hatun, kendisine sadık önemli kuvvetlerle Harezm'e hâkim bulunuyordu. Cengiz Han biraz da Terken Hatun ile oğlu arasındaki anlaşmazlığı istismar ederek Harezm kuvvetlerini sarsmıştı²⁵⁸. “Sultan Alaüddin, Moğollar'ın önünden kaçarken Tirmiz Nehri'ni geçince, annesinin ve hareminin Mazenderan'a gitmesi ve oranın kalesine sığınması için Harezm'e adamlar göndermiş. Terken Hatun, oğlunun buyruğu üzerine hareket etmiş, hareketi sırasında esir olarak getirilmiş olan fethedilen ülkenin

²⁵⁵ Kafesoğlu, 2000: 283.

²⁵⁶ Aktaran: Kafesoğlu, 2000: 283.

²⁵⁷ Kafesoğlu, 2000: 283; Taneri, 1997: 230; Barthold, 1981: 523; Gürün, 1984: 414; Merçil, 1993: 196.

²⁵⁸ Barthold, 1981: 523.

yöneticilerini, emir vererek Ceyhun Nehri'ne attıktan sonra evlatları, torunları, yakınları ve hazineleriyle Vezir Nasır ü'd-din'in refakatinde Dihistan üzerinden Mazenderan'a hareket etti. Mazenderan'a gelen Sultan orayı da emniyetli bulmayarak Terken'i ve diğer harem mensuplarını Larican²⁵⁹ ve İlal²⁶⁰ Kaleleri'ne gönderdi. Sultan'ın peşinden Mazenderan'a gelen Cebe ve Subetay idaresindeki Moğol kuvvetleri, anılan kaleleri kuşatmak için asker çıkardı. Muhasaranın sürdüğü müddet boyunca yağmurun hiç eksik olmadığı o mıntıkada, tesadüf olarak bir damla yağmur düşmedi. Terken Hatun, susuzluk yüzünden teslim mecbur oldu. Sultan Alaüddin'in küçük çocukları, Kümahişah adındaki en küçüğü hariç, derhal öldürüldüler. Hazine, Sultan'ın kızları, mazul vezir ve Terken Hatun esir olarak Cengiz Han'a gönderildiler²⁶¹. Böylece her yönden devlet üzerinde etkisini hissettiren Terken Hatun, Moğollar'ın eline esir olarak geçmiştir. Böylece onun eski ihtişamı ve etkinliği sona ermiştir. Moğollar'ın elinde tam bir sefil hale düşen Terken Hatun, aslında daha önceleri devlet aleyhinde yaptığı girişimleri, hataları ve cinayetlerin bedelini ağır bir şekilde ödemek durumunda kalmıştır. Hatun'un Moğollar'ın elinde sefil halini kaynaklar şu şekilde bildirir: Sultan Celalü'd-din zamanında, Terken Hatun, Cengiz Han'ın Karakurum'daki sarayında idi. Orada Hatun'un maiyetinde bulunup bilahare Celalü'd-din'in yanına kaçan Bedrü'd-din Hilal'in söylediğine göre, ihtiyar Valide Sultan'ın oradaki durumu o derece sefilâne bir hal almıştı ki, günlük yiyeceğini bile Cengiz Han'ın sofrasının artıklarından bizzat gelerek toplamak suretiyle temine mecbur bulunuyordu²⁶². Kaynaklar Terken Hatun'un ölümüyle ilgili çok fazla bilgi vermese de onun nasıl bir esir hayatı yaşamış olduğu hakkında bilgiler vermektedir. Zira o, bu duruma çok fazla dayanamayacak 630 (1232–1233)'da²⁶³ hayatını kaybedecektir.

Terken Hatun'un sahip olduğu geniş nüfuz, idari ve ordu mensupları, geniş mal ve mülkleri onu esirlikten kurtaramamış adeta sonunu hazırlamıştır. Terken Hatun'un ayrılışından sonra başıboş kalan Harezmi tam bir karışıklığın içine düştü.

²⁵⁹ Tahran'ın 50 mil kuzeydoğusunda Demavend Dağı'nda Amul'un bir nahiyesi. (Cüveyni, 1998: 382).

²⁶⁰ Du-Danga eyaletindeki Satı (Tiçin) Nehri'nin kollarından biri. (Cüveyni, 1998: 382).

²⁶¹ Cüveyni, 1998: 381–382; Kafesoğlu, 2000: 270; Ceceli, 2011: 510–511; Genç, 1982: 118; Barthold, 1981: 527–528.

²⁶² Aktaran: Kafesoğlu, 2000: 270–271; Genç, 1982: 118; Ceceli, 2011: 512–513.

²⁶³ Kafesoğlu, 2000: 271; Cüveyni, 1998: 382; Genç, 1982: 118; Ceceli, 2011: 513.

Karışıklıktan faydalanan Ali Kuh-i Drugan adında biri hâkimiyeti eline aldı. Çok yalan söylediği için Kuh-i Drugan (dağ gibi yalanlar) lakabı verilen bu adam her türlü idarecilik kabiliyetinden mahrum idi. Halk bu gibi kimselerin zulüm ve tazyiki altında kalmıştır. Öyle ki bu durumdan haberdar olan yeni veliaht Celalü'd-din Harezm'e geldi ise de Terken Hatun'un seçtiğini söylediğimiz eski veliahta taraftar olan ordu mensuplarının muhalefeti ve suikast teşebbüsü ile karşılaştığı için Horasan'a çekilmek zorunda kalmıştı. Moğol ordularının yaklaştığı ve hükümdar sülalesinden bir ferdin kalmadığı bu esnada Gürganc'da bir fikir ve işbirliği görüldü. Ümera ve her sınıftan halk Terken Hatun'un akrabalarından Humartiğin'i²⁶⁴ büyük bir merasimle tahta çıkararak Sultan ilan ettiler ve vatanlarını sonuna kadar müdafaaya karar verdiler²⁶⁵. Terken Hatun'un zamanında devletin önemli kademelerine getirdiği akrabaları böylece devleti tamamen ele geçirmiştir. Sultan Alaüddin'in Harezm'den kaçıışı, ölümü ve ardından Terken Hatun'un ölümü Harezm'de büyük bir otorite boşluğunun oluşmasına buna ek olarak, Valide Sultan'ın yakın çevresinin hareketine sebep olmuştur. Fakat Sultan Alaüddin'in oğlu Celalü'd-din Harezmşah, Harezm'deki bu otorite boşluğunun önüne geçmek istemiş, ancak buna izin vermemişlerdir. Celalü'd-din Harezmşah'ın bu girişiminde başarısız olmasının temel nedeni onun da babası Sultan Alaüddin gibi bir devlet adamı vasıflarından yoksun olması değil memleketin her yerinde Terken Hatun'un yandaşlarının yer almasıdır. O, bundan dolayı Harezm'de rahat hareket edememiştir.

Harezm saltanatlığında bunlar yaşanırken Moğol saldırıları bölge üzerinde tüm şiddetiyle devam etmiştir. Sultan Humartiğin gittikçe vahimleşen bu durum karşısında Moğollar'ın artık şehri zaptedeceklerini anlamış olacak ki inerek teslim oldu (1221). Böylece Gürganc ve çevresini evleri yıkılmış, mahalleleri yakılmış olarak bir enkaz yığını halinde teslim aldılar. Ceyhun suyunu kapayan büyük bendin açılmasıyla şehri sular istila etmiş, taş taş üstünde kalmamış, bütün imparatorluk servetinin toplandığı hazineler, o servetle vücuda getirilen güzel eserler ve nefis binalarla birlikte toprak olmuştu²⁶⁶. Cüveyni'nin ifadesiyle "rical-i rezm" in ve "nisa-

²⁶⁴ Ebu'l Gazi'ye göre Humar-tigin, Terken Hatun'un büyük biraderi olup Gürganc valisi bulunuyordu. (Kafesoğlu, 2000: 272).

²⁶⁵ Cüveyni, 1998: 382; Kafesoğlu, 2000: 271–272; Gürün, 1984:414; Merçil,1993: 196; Öztürk, 2007:205; Barthold, 1981: 529–530.

²⁶⁶ Kafesoğlu, 2000: 274.

i bezm” in toplandığı, “hümay-i devlet” in yuva yaptığı yer olan Harezm, baykuşlara, çaylaklara tünek oldu²⁶⁷. Esasen savaşta ölmemiş olanlardan çoğu harp esnasında bentlerin bozulması veya açılması yüzünden her tarafı kaplayan sularda boğulmuştu. Cüzcani’ye göre, Gürganc’da maziden hatıra yalnız iki bina kalmıştı: Harezmsşahlar Devleti’nin en mümtaz siması Sultan Tekiş’in mezarı ile “Eski Saray”²⁶⁸ “muharebe nihayete erdikten sonra Harezmli erkekler Moğollar arasında taksim edildi, çocuklar ve kadınlar esir olarak götürüldü. Hirfet ve san’at erbabı ise şarka gönderildiler ki, orada bunlar koloniler teşkil etmişlerdir”²⁶⁹.

Devletin hızlı bir şekilde yıkılışa gittiği bu günlerde Celalü’-din Harezmsşah, Moğol zulmünden kurtarabildiği insanlarla Harezmsşah Devleti’ni vefatına kadar sürdürdü. O, Moğollar’ın doğuda ve batıda yayılmasını bir süre geciktirdi.

Moğollar Harezm topraklarını yerle bir ederken Celalü’-din, onların önünden her zaman kaçmak zorunda kalmıştır. Önce Gazne’ye oradan da Hindistan’a gitti. 1225 Temmuz’unda Tebriz’i ele geçirerek karargâhını bu şehirde kurdu. Celalü’-din Harezmsşah’ın bundan sonraki hayatı etrafındaki devletler ile geçti. Azerbaycan Atabeyleri, Gürcüler, Eyyubiler, Moğollar ve Türkiye Selçuklular’ı mücadele ettiği devletler idi. O, 1229 Ağustos’unda Eyyubiler’in elinde bulunan Ahlat’ı kuşatmış, 14 Mayıs 1230’da ise şehri zaptetmiştir. Bu kuşatma yüzünden Ahlat harap olmuştur. Bu müslüman şehrin harap olması Celalü’-din’e prestij yönünden çok şeyler kaybettirmiştir. Nitekim bildiğimiz gibi Eyyubi ve Türkiye Selçuklu orduları onu Yassı Çimen’de ağır bir yenilgiye uğrattılar (10 Ağustos 1230). Sonuçta üst üste Moğol baskınına uğrayarak her şeyini kaybetti. Nihayet Meyyafarikin taraflarına kaçmak isterken dağlarda Kürtler tarafından öldürüldü (Ağustos 1231)²⁷⁰. Böylece Harezmsşah Devleti’nin son temsilcisi hayatını kaybetti. Sultan Alaüddin Muhammed’in ölümü, Terken Hatun’un esareti ve akıbetiyle Harezmsşah Devleti tarih sahnesinden silinmiştir. Esas konumuz Terken Hatun ve faaliyetleri olduğu için Sultan Celalü’-din’in 10 sene kadar devam eden, fakat ciddi anlamda bir zaferin olmadığı heyecan dolu macerasını detaylı bir şekilde vermeyi uygun görmedik.

²⁶⁷ Cüveyni, 1998: 382.

²⁶⁸ Aktaran: Kafesoğlu, 2000: 275; Barthold, 1981: 534.

²⁶⁹ Kafesoğlu, 2000: 275; Barthold, 1981: 532–533.

²⁷⁰ Merçil, 1993: 197; Taneri, 1997: 230; Gürün, 1984: 415–416; Cüveyni, 1998: 372–373.

Moğollar'ın en çetin mücadelelere karşı dimdik ayakta durmasında ve diğer devletlere göre olumsuz durumlardan çok fazla etkilenmemesinde güçlü ve zeka kabiliyeti yüksek hükümdarlara sahip olmasının büyük etkisi vardır. Arsal, bu hususta özellikle Cengiz Han üzerinde durmaktadır. Ona göre: “Cengiz Han, askeri ve siyaset sahasında dahi, başkalarının vuzuhla göremediği siyasi ve askeri imkânları gören ve bu imkânları tahakkuk ettirmek kudretini haiz olan serdardır. Okumak, yazmak bilmeyen bu barbar, şifahi surette iktisap etmiş olduğu malumatının kıtlığına rağmen dehası sayesinde zamanında cihanın siyasi vaziyetini kavramış ve büyük siyasi imkânları görmüş ve bu imkânları tahakkuk ettirmek yollarını da hayret edilecek bir surette tespit etmiştir. Hatta çok zahmetli ve ıstıraplı bir gençlik geçirmiş. Hayatın her türlü acılarını tatmıştır. Özellikle düşmanlarıyla mücadelesi senelerinde pek çok merhametsiz hareket ve muamelelere de maruz kalmıştır. Moğol muhitindeki mücadeleleri onun ruhunda çok derin ve çok menfi tesirler bırakmıştır. Buna karşın O, başkalarının ıstıraplarına karşı lakayıt olduğu halde idari ve siyasi bir sebep olmadıkça zulüm yoluna gitmezdi. Onu idare eden daima soğukkanlı muhakeme idi”²⁷¹. İşte Cengiz Han gibi güçlü ve dirayetli hükümdarlara sahip olan Moğollar, o dönemin en büyük gücü haline gelmiş pek çok devlet bu güç karşısında tarih sahnesinden silinmiştir. Moğollar böyle bir yapıya sahipken Terken Hatun'un faaliyetleri ve Sultan Alaüddin'in hataları ve etkisizliğiyle Harezşah Devleti içeriden zayıflamış, buna karşın Gur Sultanları'nın, Karahıtaylılar'ın, Karahanlılar'ın ve en son da Moğol saldırıları sonucunda tamamen yıkılmıştır. Her ne kadar Sultan Celalü'd-din Harezşah, devletini kurtarmak için mücadeleler etmiş olsa da o, da babası Sultan Alaüddin gibi idari vasıflardan yoksun bir devlet adamı olmuş, Sultan Alaüddin'in hataları sonucunda iyiden iyiye zayıflayan devlet Celalü'd-din Harezşah'ın hatalarını kaldıramamış ve kısa sürede yıkılmıştır.

²⁷¹ Arsal, 1947: 362–363.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTLUGHANLI HANEDANI

3.1. KUTLUGHAN HANEDANI'NİN KURULUŞU

“Kutlughan Hanedanı, XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında, İran’da büyük Deşti Lut Çölü’nün güneybatısında bulunan Kirman’da saltanat sürdürdüler”²⁷². Puta tapan Karahıtaylar’ın eski emirlerinden Barak Hacıp²⁷³, Karahıtay hükümdarı Gürhan’ın hacibi idi. Karahıtaylar’ın ortadan kaldırılması üzerine daha önce elçi olarak gönderildiği Harezmsah Alaüddin Muhammed’in hizmetine girdi. İşte bu sıralarda Cüveyni’nin ve kaynakların bildirdiğine göre Barak Hacıp yalnız değil yanında kardeşi Hamid Bur da bulunuyormuş, hatta Sultan Alaüddin’e saygıları ve hizmetleri dolayısıyla Hamid Bur emirliğe, Barak da hacipliğe yükselmiştir. Sultan, Maveraünnehir’e giderken Hamid Bur’u birkaç bin adamla yönetici olarak Buhara’da bırakmıştır. Barak’a gelince Sultan Alaüddin’in ölümünden sonra Irak’ta yöneticilik yapan oğlu Gıyaseddin’in hizmetine girmiş hatta öyle ki Sultan Gıyaseddin onu İsfahan valiliğine tayin etmiştir (1221)²⁷⁴.

Harezmsah Devleti tarafından önemli görevlere getirilen Barak, Sultan Alaüddin’in ölümünden sonra yaşanan otorite boşluğu ardından Sultan Alaüddin ve özellikle valide Terken Hatun’un faaliyetleri dolayısıyla devlet bünyesinin zayıflaması bunlara ek olarak bu dönemde genişleyen Moğol istilalarından faydalanmış olacak ki İsfahan’da valilik görevine getirilmesinin ardından bir yıl sonra yani 619/1222’de Kirman’a hâkim oldu.

Barak, Kirman’da devletini kurarken akılcı bir politika takip etmiştir. Harezmsah ve Moğol mücadelesinin şiddetli yaşandığı bu dönemlerde her iki devletle de iyi geçinme politikasına önem vermiştir. Başlangıçta Harezmsah Devleti’ne tabiiliği söz konusudur. O sırada Sultan Celalü’-d-din’in Hindistan’a gitmekte olduğu haberini alınca, Barak onu karşılamak için önden hediyelerle

²⁷² Üçök, 1965: 115.

²⁷³ Hacıp: Saray teşkilatında hükümdardan, devlet teşkilatında ise vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi olan kişilere verilen bir isimdir. (Köymen, 2001: 91).

²⁷⁴ Cüveyni, 1998: 389; Taşağıl, 2002: 492–493.

adamlar gönderdikten sonra arkadan kendisi de onu karşılamaya gitti. Yanında götürdüğü kızını Sultan Celalü'd-dinle evlendirerek durumunu sağlamlaştırmak istedi²⁷⁵. Böylece Barak da yeni kurduğu devletini ayakta tutabilmek için Harezşah Devleti ile bir siyasi evlilik gerçekleştirmiş oldu. Ancak Moğol tehlikesinin gittikçe artması hatta Sultan Celalü'd-din'in bile Moğol istilasına karşısında kaçmak zorunda kalması üzerine Barak, Harezşah Devleti ile kurduğu yakınlıktan vazgeçmek durumunda kalmış, Moğollar'a tabi olup onları Harezşahlar'a karşı tahrik etmiştir. Ayrıca aynı Harezşahlarla olduğu gibi Moğollarla da akrabalık kurmuştur. Kızı Sevinç Terken'i Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'a vermiş hatta bununla da kalmayarak kendisi de ağabeyi Celalü'd-din Harezşah ile anlaşmazlığa düşen Gıyaseddin Pirşah'ı Kirman'a davet edip annesiyle evlenmiştir (1228). Bir süre sonra Gıyaseddin ile annesinin kendisini zehirlemeyi planladıklarını öğrenince ikisini de öldürmüştür²⁷⁶.

Böylece Barak, devletini kurduktan sonra gücünü arttırmaya çalıştı. O, dış politikada devletlerle iyi ilişkiler kurma yoluna gitti böylece diplomatik gücünü arttırmaya çalıştı içeride ise, askeri gücünü böylece savaşçı niteliğini geliştirmeye önem verdi. Bunları yaparken de Abbasi Halifesiyle ilişkilerini geliştirmeyi asla ihmal etmemiştir. O, bu vasıta ile komşu devletlerdeki hem müslümanların desteğini alacak ve onların nezdinde büyük bir prestij elde edecek hem de devletini dolayısıyla sultanlığını halifeye onaylatmış olacaktır.

Kutlughanlılar ismine gelince, kaynaklar Barak'ın devletini kurduğu sıralarda Moğollarla kurduğu akrabalık ilişkisi çerçevesinde yani kızlarından Sevinç Terken'i Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'a verdiği sıralarda "Kutluk Han" ünvanını aldığına²⁷⁷ dair hemfikirdirler. Buna karşın Cüveyni, Barak'a "Kutlug Han" ünvanını Harezşah Devleti'nin hizmetine girdiği sıralarda Sultan Gıyaseddin tarafından verildiğini kaydeder²⁷⁸. Böylece Barak, Moğol gücünden endişe duymuş olacak ki yaptığı siyasi evlilikler yoluyla devletinin ismini böylelikle elde etmiş oldu. Her müslüman devlette olduğu gibi yeni kurulan bir devletin onayının Abbasi Halifesi'nden geçmesi o dönemlerde önemli görüldüğünden Barak, Abbasi

²⁷⁵ Taşağıl, 2002: 493; Cüveyni, 1998: 390; Mernissi, 1992: 69; Spuler, 1987: 173.

²⁷⁶ Taşağıl, 2002: 493; Cüveyni, 1998: 391; Mernissi, 1992: 69; Spuler, 1987: 173.

²⁷⁷ Taşağıl, 2002: 493; Mernissi, 1992: 69; Spuler, 1987: 173; Üçok, 1965: 115.

²⁷⁸ Cüveyni, 1998: 389.

Halifesi'ne elçi gönderip müslüman olduğunu ve kendisine itaat arz ettiğini bildirdi. Bu yüzden de “Sultan” ünvanıyla şereflendirilmeyi istedi. Halife, onun bu isteğini kabul ederek ona “Kutlug Sultan” ünvanını verdi²⁷⁹. Böylece Barak Hacip, yeni kurduğu devletini İslam dünyasının dini lideri Abbasi Halifesi'ne onaylatmış ve “Sultan” ünvanını da alarak Kirman'ın tek hâkiminin kendisi olduğunu da tasdik ettirmiş oldu. Barak'ın kurduğu hanedan bu sebeple “Kutlughanlılar” diye anılmıştır.

“Moğol ordularının öncü birliğinin komutanı Tayir Bahadur'un Sistan'ı²⁸⁰ kuşatırken Barak'a elçi gönderip ondan boyun eğmesini ve yardıma koşmasını isteyinceye kadar Barak Hacib'in gücü günden güne arttı ve askerlerin sayısı çoğaldı²⁸¹. Barak Hacip, son derece akıllı ve dirayetli bir insan olduğu için artık gücünün ve kudretinin Cengiz Han'ın eline geçmiş olduğunu çok iyi biliyordu. O, Moğollar'ın teklifini kabul etmediği takdirde başına gelecek olan felaketi tahmin etmiş olmalıdır.

“Barak Hacip, Moğollar'ın bu teklifine tevazu göstererek “Siz zahmet edip buraya gelmeseniz de ben tek başıma Sistan meselesini hallederim. Fakat yaşım ileri olduğu için hareket kabiliyetimi büyük ölçüde kaybettim. Onun için yerime oğlumu gönderiyorum” diye haber gönderdi. Sözüne yerine getirmek için 632/1235 yılında oğlu Rükneddin Hoca Mübarek'i Kağan'a gönderdi²⁸².

Gerçekten de Barak Hacip, 1235'te Sistan'ı zaptetmeye çalışan Moğol ordusuna yardım etmeye çalışırken aynı yıl hayatını kaybetti²⁸³. Bazı kaynaklar Barak Hacib'in ölüm tarihini 1234 olarak göstermektedir²⁸⁴. Onun ölümünden sonra Kutlughan Hanedanı'nda yeni bir dönem başlamış, Barak'ın oğlu Rükneddin Hoca Mübarekle yeğeni ve aynı zamanda damadı Kutbüddin Muhammed arasında taht kavgaları yaşanmış hatta hanedanın prensesleri devlet üzerinde etkili olmuşlardır. Kaynaklar Barak'ın ölüm tarihi hakkında tam bir fikir birliği oluşturamamış olsalar da onun Kutlughan Hanedanı için vazgeçilmez bir kişilik ve dirayetli bir devlet

²⁷⁹ Üçok, 1965: 115; Taşağıl, 2002: 493; Mernissi, 1992: 69; Spuler, 1987: 173; Cüveyni, 1998: 391.

²⁸⁰ İran ile Afganistan arasındaki hudut bölgesidir. (Büchner, 2001: 715).

²⁸¹ Cüveyni, 1998: 391; Taşağıl, 2002: 493.

²⁸² Cüveyni, 1998: 391–392.

²⁸³ Cüveyni, 1998: 392; Taşağıl, 2002: 493; Öztuna, 1975: 392.

²⁸⁴ Mernissi, 1992: 70; Üçok, 1965: 115.

adamı olduğu konusunda hemfikirdirler. O, on üç yıllık saltanatı boyunca takip ettiği akılcı politikalarıyla devletinin gücüne güç katmıştır. Öyleki onun ölümünden sonra devlet bir fetret dönemi yaşamıştır.

3.2. KUTBÜDDİN MUHAMMED'İN ZEVCESİ KUTLUK TERKEN HATUN

3.2.1. Kutluk Terken Hatun'un Tarih Sahnesine Çıkışı

Barak Hacib'in ölümünden sonra oğlu Rükneddin ve yeğeni aynı zamanda damadı Kutbüddin Muhammed arasında taht kavgalarının yaşandığını daha önce de belirtmiştik. Barak Hacib'in Moğollar'ın Sistan'ı zaptı meselesinde yardım teklifini geri çevirmeyip kendisinin gidememesi üzerine oğlu Rükneddin'i gönderdiğini biliyoruz. Rükneddin'in Barak Hacib'in tek oğlu oluşu ve babasının zamanında önemli hizmetler yapmış olması dolayısıyla kendisini Kirman tahtının tek ve yegâne hâkimi saymıştır. Ancak Barak daha hayatta iken dört kızından biri olan Han Terken'i²⁸⁵ yeğeni Kutbüddin Muhammed ile evlendirmiştir. Böylece o, daha hayatta iken kendisinden sonraki taht kavgalarına zemin oluşturmuştur.

Barak Hacib, tek oğlu Rükneddin dururken yeğeni Kutbüddin'i veliaht tayin etmesi dikkat edilmesi gereken bir husustur. Aslında Kutbüddin'in veliaht seçilmesinde birtakım etkenler rol oynamıştır. Bunlardan ilki Kutbüddin Muhammed'in Barak Hacib'in çok sevdiği kardeşi Karahıtaylar'ın reislerinden Hamitbur veya Cin Timur Tayangu'nun oğlu oluşu aynı zamanda yeğenine kendi kızı Han Terken'i vererek damad edinmiş olması ve Kutlughan Hanedanı bunun dışında Moğol Kağanı'na olan bağlılığı ve hizmetlerinin büyük etkisi olmuş olmalıdır. İşte böylece Rükneddin ve Kutbüddin Muhammed arasında taht mücadeleleri başlamış oldu. Kutlughan Hanedanı bu dönemlerde Moğol Kağanı'na bağlı olduğu için Kirman tahtına çıkacak olan kişinin belirlenmesinde Kağan'ın etkili olduğunu dikkatten kaçırmamak gerekir.

Moğol kuvvetlerinin Sistan'ı kuşatırken Barak Hacib'ten yardıma koşmasının istendiğini daha önce de belirtmiştik. Hatta Barak, yaşının ilerlemiş olduğunu

²⁸⁵ Mernissi, 1992: 70; Üçok, 1965: 115; Öztuna, 1975: 392.

belirterek oğlu Rükneddin'i Moğol Kağanı'na göndermişti. Rükneddin henüz gideceği yere varmadan babasının öldüğünü ve amcasının oğlu Kutbüddin'in başkaldırarak Kirman bölgesini ele geçirdiğini öğrenince büyük bir hızla Kağan'ın huzuruna varmıştır. Kutbüddin, Moğolistan'a çekilmeye mecbur kalmış. Hatta Mahmud Yalvac'ın hizmetine girmiştir. Bir zaman sonra Kutbüddin, Göyük Han'ın seçim işlerinde yararlı hizmetlerde bulunduğu Mengü Kağan zamanında Kirman'a Sultan ilan edildi (650/1252–3). Bu durum karşısında Rükneddin, tahtı bırakıp kaçmış; Halife'ye, Lur Atabeyleri'ne hatta Mengü'ye başvurmuştur. Sonunda Kutbüddin tarafından öldürülmüştür²⁸⁶.

650/1252 yılında iktidara gelen Kutbüddin 5 yıl Kirman tahtında Moğollar'a bağlı bir şekilde saltanatlığını sürdürmüştür. O, tahta geçer geçmez ilk olarak Rükneddin'i ortadan kaldırarak sultanlığını sağlamlaştırmıştır. Ülkesinde geniş güvenlik tedbirleri almış. Ardından Celalü'd-din Harezmsah olduğu iddiasıyla ortaya çıkan birinin önderlik ettiği bir isyanı bastırmıştır. Bu sıralarda Sultan'ın döneme damgasını vurmuş olan Kutluk Terken Hatun ile de evli olduğunu biliyoruz. Kaynaklar Kutbüddin'in 5 yıllık saltanatlığı sırasındaki başarılarının temeli olarak Kutluk Hatun'u göstermekte özellikle onun tavsiyelerinin büyük etkisi olduğunu belirtmektedir. Sultan Kutbüddin'in bu hanımından "Padişah Hatun" adında bir kızı, diğer karısından da "Soyurgatmış" adında bir oğlu dünyaya gelmiştir²⁸⁷.

İşte Kutbüddin'in Kirman tahtına geçtiği dönemlerde hanımı Kutluk Terken Hatun'un açık açık olmasa da devlet üzerinde en azından Sultan Kutbüddin üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Sultan Kutbüddin'in tahta geçişiyle birlikte Kutluk Hatun da önemli bir güç elde etmiştir. Sultan Kutbüddin 5 yıllık saltanatlığı sırasında devletin gücünü arttırmaya çalışırken Kutluk Hatun da boş durmayacak o da gücünü attırmaya çalışacaktır. Bu hanım sultanın yıldızı Sultan Kutbüddin'in ölümüyle birlikte parlayacak hatta tahtın yegane hâkimi olacaktır.

²⁸⁶ Cüveyni, 1998: 392; Mernissi, 1992: 70; Taşağıl, 2002: 493.

²⁸⁷ Mernissi, 1992: 70; Cüveyni, 1998: 392; Taşağıl, 2002: 493; Üçok, 1965: 116.

3.2.2. Terken Hatun'un Kirman Tahtına Seçilmesi

“Kutbüddin 655/1257 yılında ölünce Kirman'ın ileri gelenleriyle bazı Moğol beylerinin de hazır bulunduğu bir meclis tarafından, Kutbüddin'in oğlu Haccac'ın yaşının küçük olması sebebiyle hanımı Kutluk Terken Hatun'un hükümdarlığı konusunda karar alındı ve onun emir ve hükümlerine boyun eğildi”²⁸⁸. Böylece Kutluk Hatun, meclisin aldığı karar neticesinde Kirman tahtına oturdu. Türk tarihinde eşi benzeri az rastlanılan bu olay son derece önemli bir yere sahiptir. Bildiğimiz gibi Türk devletlerinde kadına önem verilir. Gerekliğinde devlet üzerinde etkili olabilir yine hakanlar hatunlarıyla savaflara katılabilirdi. Buraya kadar Terken ismini taşıyan hatunların devlet üzerindeki faaliyetlerini ve sahip oldukları güçlerini de vermeye çalıştık. Elbette ki bahsettiğimiz Terken Hatunlar'ın da en büyük emelleri saltanatı ele geçirmek olmuştur. Hatta bu uğurda çetin mücadeleler verdiklerini daha önceki örneklerde bahsetmiştik. Ancak Kutluk Terken Hatun, saltanatı ele geçirmek için özel bir çaba harcamamış devlet meclisinin aldığı bir kararla saltanata hâkim olmuştur.

Kutluk meclisindeki devlet adamlarından hiçbiri Kutluk Hatun'un iktidara geçmesine itiraz etmedi mi? Elbette ki birtakım devlet adamları bu duruma karşı çıktı. Bazıları memleketi Sultan'ın çocuklarına bırakıp bunlar büyüyünceye kadar karısı Kutluk Hatun'un ve damadı Emir Hacı Leşkeri'nin naibliklerini destekleyelim, her ikisini Kirman'ın hâkimi sayalım dediler. Hâlbuki Emir Hacı çok zalim ve sarhoş bir adamdı. Buna karşın Kirman sarayının tanınmış ve gözde şahsiyetleri bu haberden hiç hoşlanmadılar ve Hülagu Han'ın yanına gidip hemen o gün yardım dilediler. Kutluk Hatun'un manevi değerlerini Han'a sayıp döktüler. Hülagu Han, ümeranın ricası üzerine Kutluk Hatun'un kıymetini anlayıp, yarlıg hükmünü yerine getirdi. Büyük küçük memleket işlerini bu tedbirli Hatun'un eline bıraktı²⁸⁹.

Böylece Hülagu Han, Kirman'ı onun oğullarına bağışlamış, bunların küçük yaşta bulunmaları yüzünden, Kutluk Hatun'un, çocukların naibesi olarak devlet işlerini yönetmesini, halkın nizam ve asayiş içinde yaşamasını temin vazifesinin ona

²⁸⁸ Üçok, 1965: 116; Mernissi, 1992: 70; Taşağıl, 2002: 493.

²⁸⁹ Mernissi, 1992: 71.

verilmesini uygun bulmuştu. Bunu onaylamakla Hülagu, aynı zamanda Kutluk Hatun'un Kirman hükümdarlığını tanımış oldu. Hülagu'nun bir hanımın sultanlığını onaylamış olması son derece dikkat çekici bir hadisedir. Zira Hülagu'nun bu şekilde davranmasında Kutluk Hatun'un bir hanım sultana yakışır şekilde davranmış olmasının büyük etkisi olduğu düşüncesindeyiz.

Gerçekten de adaleti ve hayrı seven bu hatun zamanında Kirman halkı çok rahat bir dönem geçirdi. Elinden geldiğince faziletlere hürmet etmeye, hayır müessese ve binaların arttırılmasına, insaf ve intizamlı gayret göstermiş hatta Kirman'ın deniz ve kara ulaşımı belirli bir sisteme oturtulmuştur²⁹⁰. Sağlam iradeli ve güçlü duygulara sahip olan Kutluk Hatun zamanında Kutluk Devleti parlak bir dönem yaşamıştır. Buraya kadar bahsetmeye çalıştığımız Terken Hatunlar daha çok takip ettikleri politikaları ve dolayısıyla devletleri yıkılışa doğru sürüklemiş olmalarına karşın Kutluk Hatun sahip olduğu devletini güçlendirmeye çalışmıştır. Elbette ki o da, diğer Terken Hatunlar gibi ele geçirdiği saltanatu kaybetmemek için amansız mücadelelere girişecektir.

“655/1257’de idareyi eline alan Kutluk Hatun yirmi beş yıl 681/1282’ye kadar saltanat sürdü”²⁹¹. Uzun bir süre idareyi elinde tutan Hatun, o dönemin şartları gereği Moğollarla ilişkisini geliştirmeyi ihmal etmedi. Bunun için de çok iyi bildiği siyasi evlilik yolunu takip etmiş ve bunda da büyük oranda başarılı olmuştur. İşte Kutluk Hatun’un yirmi beş yıllık siyasi hayatı bu başarılı politikalarla geçmiştir.

3.2.3. Terken Hatun’un Soyu

Kutluk Terken Hatun’un soy kütüğü hakkında kaynakların verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır. Bu hususta kaynaklar üç kısma ayrılmaktadır. Mernissi ve birtakım kaynaklar, Kutluk Hatun’un Barak Hacib’in kızlarından Han Terken olduğunu ve hatta Barak Hacib’in çok sevdiği yeğeni Kutbüddin’e kızını verip onu damat edindiğini bildirmektedir²⁹². Tarih-i Şebenkare ve Tarih-i Güzide’de ise;

²⁹⁰ Mernissi, 1992: 71–72; Taşağıl, 2002: 493.

²⁹¹ Taşağıl, 2002: 493; Üçok, 1965: 116; Mernissi, 1992: 82; Öztuna, 1975: 392.

²⁹² Mernissi, 1992: 70; Öztuna, 1975: 392; Üçok, 1965: 115.

Kutluk Hatun'un Barak Hacib'in kızı Han Terken olmadığını, Han Terken'in babası hayatta iken Kutbüddin ile evlendiğini, Kirman tahtında olan Kutluk Hatun'un aslında Kutbüddin'in gözdesi, odalığı olduğunu iddia etmektedir²⁹³. Spuler'e göre de; Kutluk Hatun, Barak Hacib'in karısı idi²⁹⁴.

Bir kere elimizdeki kaynakların hiçbirinde Barak Hacib'in sahip olduğu dört kızının adları sayılırken Kutluk Türkan (Terken) adı anılmamıştır. Kutluk'un hanedandan gelen bir isim olduğunu Türkan'ın ise daha önce de bahsettiğimiz gibi aslında "Terken" prenseslere verilen bir isim olduğunu kabul edersek Barak Hacib'in kızlarının hiçbirinin açık açık bu ismi taşıyor olması olağandır. Kutluk Hatun'un gerçekte isminin Han Terken olup olmadığını kesin olarak söyleyemiyoruz. Ancak dediğimiz gibi kaynakların birçoğu Kutluk Hatun'u Barak'ın kızlarından Han Terken olarak kabul etmektedir.

Barak'ın yeğeni Kutbüddin ile kızı Han Terken'i evlendirmesi bahsine gelince, bu durum haddizatında hiç de şaşılacak bir hadise değildir. Zira daha önce de değindiğimiz gibi Barak Hacip yeğenine çok fazla değer vermiş hatta onu veliaht tayin etmiştir. Kutbüddin'i veliaht olarak düşündüğüne göre ona çok fazla güvenmiş demektir. Öyle ki oğlu yerine yeğenine devletini emanet etmiştir. Böyle bir düşünceye sahip olan Barak'ın kızlarından birini onunla evlendirmesi mümkündür.

Yine Kutluk Hatun'un Barak Hacib'in kızı değil de Kutbüddin'in gözdesi, odalığı olduğu iddiasına gelince, bu bizce kabul edilebilecek bir durum değildir. Çünkü eğer Kutluk Hatun, Sultan Kutbüddin'in gözdesi, odalığı ise nasıl bir devlet meclisi bir odalığı Sultan'ın ölümünden sonra tahtın başına geçirebilir. Eğer ki devlet meclisi bir hanımı tahta geçiriyorsa mutlaka o hatun önemli bir soydan geliyor demektir. Bu açıdan bile şu açık açık bellidir ki Kutluk Hatun, Barak Hacib'in kızı olmalıdır. Zira Barak Hacip, Kutluk Devleti'ni kuran ve bu devlete önemli hizmetleri olan bir kişidir. Onun soyundan olması dolayısıyla Kutluk Hatun'un başa geçmesi kolay olmuştur. Yine bu hatunun Barak Hacib'in karısı olduğu iddiasına gelince bu da bizce pek mümkün görülmemektedir

²⁹³ Aktaran: Mernissi, 1992: 72.

²⁹⁴ Spuler, 1987: 180.

3.3. KUTLUK TERKEN HATUN'UN FAALİYETLERİ

3.3.1. Terken Hatun'un Sultan Haccac İle Mücadelesi

Bildiğimiz gibi bu dönemde saltanat resmen Haccac'ın, fiilen Kutluk Terken Hatun'un elindeydi. Buna karşın 655/1257'den sonra Kutluk Hatun, üvey oğlu Sultan Haccac'ın küçük olmasından faydalanarak memleketin her türlü işlerini, kendisi sevk ve idare etmiştir. Başlangıçta her ikisi de birbiriyle iyi geçinmiş öz ana oğul gibi samimi bir hava içinde aynı tahtta devleti yönetmeye çalışmışlardır. Bu iyi ilişkiler elbette ki Sultan Haccac'ın küçük yaşta olmasının ve devlet yönetimi konusunda üvey annesi Kutluk Hatun kadar bilgili olmamasının büyük etkisi vardır. İşte Kutluk Hatun içinde bu kaçırılmaması gereken büyük bir fırsat olmuştur. Elbette ki bu iyi ilişkiler Sultan Haccac'ın kendini bilmeye başladığı yaşa kadar devam edecek, bu dönemden itibaren Sultan ile Kutluk Hatun'un arası açılacaktır.

Bu sıralarda Kutluk Hatun da boş durmamış, yaptığı siyasi evlilikler yoluyla İlhanlı hanedanıyla çok iyi ilişkiler kurmuştur. Kızı Padişah Hatun'u Hülagu'nun oğlu Abaka Hanla evlendirmiştir. Bu evliliklerin en ilginç yönü gelinin müslüman, damadın ise Budist olmasıdır. Padişah Hatun, oğlan çocukları arasında erkek gibi yetiştirilmişti. Gerçekten de Kutluk Hatun, yaptığı bu evlilikle İlhanlı Hanedanıyla olan ilişkilerini pekiştirmiş hatta 662/1264'te Hülagu tarafından tanınan Kutluk Hatun, "İsmetu'd-Dünya ve'd-Din" ünvanını almış, adına camilerde hutbe okutmuştur²⁹⁵. Yine bu sırada Çağatay ordusunun ve Barakoğul'un İlhanlı hükümdarı Abaka Hanla savaşa girip İran'ı ellerine geçirmek amacıyla Amu Derya'dan geçmeleri üzerine, Kutluk Hatun'un Sultan Haccac'ı büyük bir ordu ile damadı Abaka Han'ın ordusuna katılmak için yolladığını görüyoruz²⁹⁶. İşte İlhanlılarla başlangıçta kurulan akrabalık ilişkisi ileriki dönemlerde daha da geliştirilmiştir. Zira Kutluk Hatun'un yardım göndermesi şüphesiz damadı Abaka Han'ın hoşuna gitmiştir. İlişkilerin gelişmesi en fazla Kutluk Hatun'un işine yaramış olmalıdır. Çünkü Kutluk Hatun saltanatı üvey oğlu Haccac ile ortak kullanmaktadır. Her ne kadar Haccac'ın küçük yaşta olmasından şimdilik faydalansa da her ne olursa

²⁹⁵ Üçok, 1965: 115.

²⁹⁶ Mernissi, 1992: 73; Üçok, 1965: 115.

olsun devletlerle diplomatik ilişkilerin geliştirmenin yararlı olacağını düşünmüştür. Gerçekten de öyle olmuş Haccac'ın cahil sayılabilecek kadar küçük yaşta oluşu ve bu yaşın verdiği olumsuz hareketleri hem onun sonunu hazırlayacak hem de üvey annesi Kutluk Hatun'un zamanında kurduğu devletlerarası iyi ilişkilerin yararını görecektir ve oğluna karşın gücünü arttıracaktır. Kaynaklar bu ifadelerimizi doğrulayacak önemli bir olaydan bahseder şöyle ki:

“Haccac'ı güvendiği bazı kimseler Kutluk Hatun'a karşı kışkırtmaya koyuldular. Bir eğlence gecesinde Haccac sarhoş olup birden bire Kutluk Hatun'un bu mecliste raksetmesini emretti. Her zaman ölçülü hareket eden Kutluk Hatun, bundan memnun olmadığı halde, Haccac'ın sarhoş olduğunu, bu halde ona karşı direnmenin doğru olmayacağını anladığından raksetmeye mecbur oldu ve istemeye istemeye birkaç kere kollarını kaldırıp indirerek oynadı. O, eteğini uçururken Haccac'ın adamları şu beyti söylediler:

“Senin bahtın ve yıldızın genç, ama felek ihtiyardır;

İhtiyarın kendi nöbetini gence vermesi iyidir”²⁹⁷.

İşte yaşanan bu olay Haccac'ın henüz devleti yönetebilecek bir yapıya sahip olmadığını, yönlendirmelere açık henüz cahil sayılabilecek bir yaşta olduğunun en güzel göstergesidir. Bildiğimiz gibi Kutluk Devleti'nin saltanatı resmen Haccac'ın fiilen Kutluk Terken Hatun'undur. Yani Sultan hüviyetinde olan kişi Haccac olmasına karşın devlet üzerinde etkili olan esas kişi Kutluk Hatun'dur. Bize göre Kutluk Hatun, bu olayı Haccac'ı ortadan kaldırmak için bahane olarak kabul etmiş olmalıdır. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi üvey oğlu Haccac'ı ortadan kaldırmak gibi bir niyeti vardır. Bunların dışında tabii ki olayın o dönemin son derece ağır başlı hanımı olan herkes tarafından bir sultan gibi karşılanan Kutluk Hatun'un zoruna gitmiş, gururuna dokunmuş olması da pek tabiidir.

Gerçekten de bu olayı unutamayan ve çok incinmiş olan Kutluk Hatun, damadı Abaka Han'dan yardım istedi. Abaka Han, kaynanası ve Kirman naibesi Kutluk Hatun'a karşı Sultan Haccac'ın bu hafif davranışını hoş görmedi ve şu yolda bir ferman çıkardı: “Bundan böyle Haccac, Kirman işlerinden elini çeksin ve devlet işlerini her yönüyle Terken Hatun'a devretsın”. Kutluk Hatun'un geri dönmesinden

²⁹⁷ Mernissi, 1992: 73; Taşağıl, 2002: 493.

sonra, Haccac hükümeti yeniden ele geçirmek amacıyla gizlice Ögeday Han'ın oğullarının yanına gitti. Buna karşılık Kutluk Hatun da, Abaka Han'ın katına bir adam yollayıp durumu bildirdi. Abaka buna son derece kızdığından, Haccac'ın yakalanıp orduya getirilmesini emreden bir ferman yazdı. Haccac bunu haber alıp elçiler gelmeden önce Sistan'a gitti. Aradan altı ay geçti. Abaka Han'ın buralara hücum etmeye hazırlandığı haberini alınca Delhi'ye kaçtı ve orada on yıl bir köşkte tutuklu kaldı. Yalnız her hafta saltanat sarayına bir kere giderdi. Sultan Celalü'd-din Ebu'l Muzaffer Halci, Hindistan'da hükümdar olunca, ona Kirman topraklarına yeniden sahip olabilmesi için yardım etti; tantanalı bir şekilde savaş hazırlığı yaptırdı. Ayrıca saltanat alametlerinden olan çetr, tabl, kus ve bayraklar verip saltanat töreni yaptırdı. Böylece Kirman'a doğru sefere giden Haccac, Bekr denilen yere gelince hastalandı ve 690/1291 yılının Zilhicce ayının bir Perşembe gecesi öldü²⁹⁸. Öztuna, Haccac'ın otuz yedi yaşında öldüğünü bildirir²⁹⁹.

Böylece Kutluk Hatun, önündeki engellerden birini İlhanlılar'dan sağladığı güç sayesinde ortadan kaldırmış oldu. Ancak Haccac'ın ortadan kalkmış olması Kutluk Hatun'u bir müddet rahatlatacak karşısına yeni bir tehlike Haccac'ın kardeşi yani diğer üvey oğlu Celalü'd-din Soyurgatmış taht için ortaya çıkacaktır. Her ne kadar Kutluk Hatun, Sultan Haccac tehlikesinden damadı Abaka Han'ın desteğiyle kurtulmuş olsa da bu destek sonsuza kadar devam edecektir diyemeyiz. Abaka Han'ın ölümüyle İlhanlılar'dan sağlanan destek sona erecektir. Bundan dolayıdır ki Kutluk Hatun'un her ne kadar tarih sahnesine çıktığı dönem kocası Sultan Kutbüddin'in ölümü ise de asıl yıldızının parladığı dönem Abaka Han'ı kendine damat edindiği İlhanlı Devleti'nin desteğini kazandığı dönemdir.

3.3.2. Terken Hatun'un Celalü'd-din Soyurgatmış'a Karşı Verdiği Amansız Mücadele ve Soyurgatmış'ın Sultanlığı

Sultan Haccac üvey annesi Kutluk Hatun'un tahrikleri sonucu harekete geçen Abaka Han'dan kaçarken bu durum saltanat üzerinde tek hâkim güç olmayı arzulayan Kutluk Hatun'un elbette ki işine yaramış, Sultan Haccac'ın Delhi'de

²⁹⁸ Mernissi, 1992: 74–75; Taşağıl, 2002: 493.

²⁹⁹ Öztuna, 1975: 392.

bulunduğu sıralarda tam bağımsız olarak on iki yıl Kirman'da hüküm sürmüştür. Tabii ki Kutluk Hatun'un saltanatlığı önündeki engellerin tamamı ortadan kalkmamış, bir kadının devlet üzerinde etkili olduğunu gören Haccac'ın diğer kardeşi Celalü'd-din Soyurgatmış bunu fırsat bilip saltanatı ele geçirmek amacıyla üvey annesiyle amansız bir mücadele içerisine girmiştir.

Celalü'd-din Soyurgatmış, kardeşi Haccac'ın hazin sonunu görmüş ve bundan ders çıkarmış olacak ki o da, başlangıçta İlhanlı Devletiyle iyi geçinme yoluna gitmiş, Abaka Han'ın ordusu hizmetine girmiş, kardeşinin has emlakına sahip olmuş. Ayrıca av emirliği ve bazı askeri emirlikler de verilmiş fakat hükümdarlık yetkisi verilmemiştir. Böylelikle Soyurgatmış, Abaka Han'ın hizmetine girmekle onun tepkisini önlemeye çalışmıştır. Fakat ona hükümdarlık yetkisi verilmediği halde Kutluk Hatun'un saltanat işlerine karışmaya hatta onun adının yanı sıra kendi adını da hutbede okutmaya ve itaatsizlik etmeye başlamıştır. Bir yandan da Kirman'ın ileri gelenlerinden, fesat çıkarmakla ün almış Muizüddin Melikşah, isyancı Şah Melik, Emir Tulak ve diğer şahıslar Kutluk Hatun'un tabiiyetinden çıkararak, Soyurgatmış'ın emrine girdiler. Soyurgatmış'ın taşkınlıkları artınca Kutluk Hatun, Haccac meselesinde olduğu gibi durumu kızı Padişah Hatun aracılığıyla Abaka Han'dan yardım istedi. Abaka Han'dan yardım gecikmemiş, onun yarlığı hükmüne göre Soyurgatmış'ın Kirman hükümetine, kardeşinden intikal eden av emirliği ve şahsi hassı da dâhil, hiçbir şekilde müdahalesi kalmayacaktı³⁰⁰. Böylece Abaka Han, hemen olaya müdahale etmiş, Haccac'dan kalan tüm yetkiler Soyurgatmış'ın elinden alınmıştır. Ancak Soyurgatmış olayı Haccac olayından son derece farklıdır. Zira biz olayların gelişimine baktığımızda Soyurgatmış'ın kardeşi Haccac gibi hareket etmediğini daha akıllıca davrandığını görüyoruz. Öyleki Abaka Hanla ilişkilerine önem veren Soyurgatmış, tüm yetkileri elinden alınmış olmasına karşın Abaka Han'a olan bağlılığından asla taviz vermemiş ona olan bağlılığını bir şekilde ispatlamıştır.

“680/1282 yılı sonunda Abaka'nın öldüğü haberi geldi, yerine Ahmet Teküdar geçti. Kutluk Hatun ise Kirman'da damadı için o güne kadar görülmemiş bir ihtişamda matem merasimi yaptırdı. Daha Abaka Han zamanında, Sultan Ahmet ile Soyurgatmış'ı birbirlerine bağlayan eski bir dostluk bağı vardı. Öyleki Ahmet'in

³⁰⁰ Mernissi, 1992: 75; Taşağıl, 2002: 493; Üçok, 1965: 116.

annesi Kutay (veya Kutı) Hatun'un, Soyurgatmış'a Kirman Sultanlığı verdirmek ve Kutluk Hatun'un azlini sağlamak yolunda, oğlu Ahmet Han üzerinde büyük bir rolü olmuştur³⁰¹.

İşte Abaka Han'ın ölümünden sonra Kutluk Hatun'un işleri tersine dönmeye başlamış, Soyurgatmış Ahmet Teküdar'ın iktidara geçmesiyle de büyük avantajlar elde etmiştir.

“Gerçekten de Celalü'd-din Soyurgatmış, ordudan başarı elde etmiş olarak yola çıktı. Siyehkuh (Karabağ) denilen yere geldiği sırada orduya gitmekte olan Kutluk Hatunla karşılaştı; kızı Padişah Hatun da yanındaydı. Soyurgatmış, Ahmet Han'dan elde ettiği yarlığı hemen oracıkta hiçbir giriş yapmadan okudu. Yıllardan beri Kirman sınırları içinde tam bir bağımsızlık ve düzen içinde hüküm sürmeye alışmış bulunan Kutluk Hatun, yol üstünde aldığı bu kesin haberden o kadar üzüntü duydu ki, kendini kaybetti, bayıldı. Sultan Soyurgatmış, Hatun'un yanında bulunan Kirman emirlerine ve beylerine kendisiyle birlik olmalarını ve Kutluk Hatun'dan ayrılıp beraberce Kirman'a gelmelerini teklif etti. Bu çağrıyla alan emirler yeni hükümdara uydular ve Kirman'a döndüler³⁰².

Böylece Soyurgatmış, üvey annesi Kutluk Hatun karşısında büyük bir başarı elde etmiş Kirman'ın tek hâkimi olmuştur. Hatta o bununla da yetinmemiş Kutluk Hatun'u bir tehdit olmaktan çıkarabilmek, etkisiz hale getirebilmek için onun nüfuzunu da elde etmeye çalışmıştır. O, bu çabasında da büyük oranda başarılı olmuştur. Ancak o kadar geniş bir nüfuza sahip ve döneme damgasını vurmuş olan bir Hatun'u yalnız bırakmak hiç de kolay olmamıştır.

“681/1282 yılının Rebiülevvel ayında Kirman'da tahtına oturmuş olan Sultan Soyurgatmış, için yeni intikam planları hazırlanmıştır. Kötü huyluluğu ile tanınmış olan Muizzüddin Melikşah, Sultan'dan intikam almaya hazırlandı. Kurç Melik, Muizzüddin'in hazırlamakta olduğu fesat ateşini söndürüp halkı rahat ve huzur içinde bulundurmak amacı uğrunda çalıştı. Ama yine de bazı ümeranın Soyurgatmış'ı öldürtüp yerine Kutluk Hatun'un torunu Süyük Şah'ı tahta geçirmek

³⁰¹ Mernissi, 1992: 76.

³⁰² Mernissi, 1992: 76; Taşağıl, 2002: 493.

arzularını önleyemedi. Süyük Şah, bu sırrı vaktinden önce öğrenince, ne olur ne olmaz diye hemen dayısı Sultan Soyurgatmış'a durumu anlattı. O da, ümeranın ileri gelenlerini toplayıp açık bir meydanda muhakeme ettirdikten sonra, suçlarını itiraf edenleri kılıçtan geçirtti"³⁰³.

Böylece Sultan Soyurgatmış, kendisine muhalif olanları ortadan kaldırmış ve saltanatını güçlendirmiştir. Akıllı bir politika izleyerek o döneme damgasını vurmuş olan ve karşısında hiçbir engel tanımayan üvey annesi Kutluk Hatun'u verdiği amansız mücadeleler sonucunda ortadan kaldırmıştır. Onun en akıllı hareketi daha önce de belirttiğimiz gibi İlhanlılarla olan bağıni koparmayışı ve onlarla iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiş olmasıydı. Zira Sultan Soyurgatmış, Kutluk Hatun'un iyi ilişkiler kurma politikasını yakından takip etmiş ve onun bu konuda ne kadar başarılı olduğunu anlamıştır. Kısaca Sultan Soyurgatmış, üvey annesi Kutluk Hatun'u kendi politikasıyla yenilgiye uğratmıştır.

3.3.3. Terken Hatun'un Ölümü

“Sultan Soyurgatmış'tan ayrıldıktan sonra Kutluk Hatun, doğruca Ahmet Han'a geldi. Beraberinde birçok değerli hediyelerde getirmişti. Sahib-i Divan Şemsüddin Güveyni, ona hürmet olsun diye ayağa kalktı. Kutluk Hatun kızları Bibi Türkan ve Padişah Hatun'u da beraberinde getirmişti. Kirman'ın önemli kişilerinden Hoca Zahirüddin Yemin ül-Mülk ve Tacüddin Satılmış, Sultan Soyurgatmış'a tabii olmayıp Kutluk Hatun'un hizmetinde kalmayı tercih etmişlerdi. Kutluk Hatun bu ziyaretinde, orduda çok saygı gördü ve yarlıg hükmü şu yolda yazıldı: “Sultan Soyurgatmış ve Terken Hatun, Kutluk (Karahıtay) Devleti'ni eşit haklarla idare etsinler”. Han tarafından verilen bu yazılı emir, Han'ın annesi Kutlu Hatun ve Soğuncak Noyan tarafından hiç hoş karşılanmadığından, bunlar Ahmet Han'a “Eğer bu yarlıg hükmünü yerine getirirsen, o zaman Soyurgatmış senden nefret eder, Horasan'a Argun Oğul'un yanına gidip onunla birleşir. Daha iyisi Terken Hatun, bu kiş burada kalsın; yazın Soyurgatmış da gelince, ikisinin huzurunda bu iş halledilsin” diye beyanda bulundular. Bu sebeple Kutluk Hatun, o kiş Zemiştan (veya

³⁰³ Mernissi, 1992: 76–77.

Berdaa)'da geçirdi. Sahib-i Divan Şemsüddin tarafından pek çok ikram ve iltifat gördü. Yaz gelince Tebriz tarafından Çerendab'a gitti. Fakat az zaman sonra, kederinden hastalanıp öldü (681/1282-3)³⁰⁴.

İşte Soyurgatmış zamanında Ahmet Han ile kurduğu dostane ilişkilerin büyük faydasını görmüş bu vasıta ile önündeki en büyük engel olan üvey annesi Kutluk Hatun'dan kurtulmuş oldu. Tabii ki Kutluk Hatun'un ölümüyle bütün engeller ortadan kalkmamış zamanında erkek gibi yetiştirdiği ve çeşitli devletlerle siyasi evlilikler yaptırdığı kızları özellikle Padişah Hatun, annesi Kutluk Hatun'un izinden gidecek o da annesi gibi tahtın tek hâkimi olmak için mücadele edecektir.

“Kutluk Hatun'un kızı Bibi Türkan (Terken) bu sırada orduda idi; hemen Çerendab'a geldi. Padişah Hatun da Kirman'a doğru yola çıktı. Annesinin cesedini Bibi Türkan, Kirman'a getirdi. Sultan Soyurgatmış ve Kirman büyükleri onu karşılayıp, Bibi Türkan'a başsağlığı dilediler. Kutluk Hatun'u da şehrin en güzel yerindeki medresenin kümbetine gömdüler³⁰⁵. Öztuna, Kutluk Hatun'un Kirman'da Kubbe-i Sebz'de gömülü olduğunu kaydeder³⁰⁶.

Kutluk Hatun 655/1257 yılından yarlğ hükmü çıkıncaya kadar naibelik edip, Haccac'ın Kirman'ı terk etmesinden 681/1282-3 yılına kadar yirmi beş yıl Kirman tahtında sultanlık etmiş, tarihin kaydettiği nadir kadınlardan biri olmuştur. Onun zamanında Kutluk Devleti parlak bir dönem yaşamış, âlimler, halk onun tarafından himaye edilmiştir. Buna karşın tahtta tek söz sahibi olabilmek için verdiği amansız mücadeleleri hatta bu uğurda yaptığı siyasi ve bu yolla devletlerle oluşturduğu ittifakları bir o kadar Kutluk Devleti'ni zayıflatmıştır. Onun ölümünden sonra bu çizgiyi devam ettirmeyi hedefleyen kızları devleti iyice içinden çıkılmaz bir hale düşürmüştür.

³⁰⁴ Taşağıl, 2002: 493; Mernissi, 1992: 77.

³⁰⁵ Mernissi, 1992: 78.

³⁰⁶ Öztuna, 1975: 392.

3.4. TÜRK TARİHİNDE DİĞER TERKENLER

Türk devletlerinde her alanda etkili olan birkaç örnek vermeye çalıştığımız terkenlerin dışında döneme damgasını vuran başka Terken Hatunlar'ın da olduğunu unutmamamız gerekir. Bunlardan ilki Sultan Melikşah'ın Seferiyye Hatun'dan dogma oğlu Sancar'ın hanımı Terken Hatun'dur. Sultan Sancar da kendisinden önce gelmiş olan siyasi evlilik politikasını takip etmiştir. O, bu evlilikler yoluyla diğer sultanlarda olduğu gibi siyasi ilişkileri geliştirmeyi hedeflemiştir.

“İki oğlu (Melikşah ve Tugrulşah) çocuk yaşlarında ölen Sultan Sancar'ın yalnız dört kızı hayatta idi. Dört kızından Gevher Neseb Hatun'u yeğeni Sultan Mahmud'a vererek yeğenini damadı yaptı ve veliahdı ilan etti. Gevher Neseb Hatun ölünce de, yeğeni Sultan Mahmud'a diğer kızı Mahmelek Hatun'u verdi. Kızlarından Emire Hatun, Halife (1118 -1135) Müsterşid ile evlendi. Bu suretle Halife de Sultan Sancar'ın damadı oldu. Kızı Melike Hatun'u ise Karahanlı Büyük Kağanı (1102–1130) Arslan Muhammed Han'a verdi (bundan doğan II. Mahmud Han, sonradan altı yıl büyük babası Sultan Sancar'a saltanat naibi olacaktır)³⁰⁷. Böylelikle Sultan Sancar, yaptığı evlilikler vasıtasıyla hem yeğeni Sultan Mahmud'a hem Halife Müsterşid'e hem de Karahanlı Büyük Kağanı'na karşı önemli bir güç elde etmiş onları bu vasıtayla Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı bağlı hale getirmiştir. Kendisi de özellikle sırf bu politika gereği Karahanlı Prensesi Terken Hatunla bir evlilik gerçekleştirdi. Terken Hatun'un soyu meselesine gelince: El-Hüseyni ve birtakım kaynaklarda Terken Hatun'un babası Semerkand hükümdarı Arslan Han Muhammed olarak geçmekte³⁰⁸ ve bu bilgilere ek olarak İbnü'l Esir'de Sultan Sancar'ın Rebiyülevvel 524 (Şubat–Mart 1130)' de Semerkand'ı zapt etmesi vesilesiyle zikredilmektedir. Buna göre Sancar, kaleyi zapt edince, zaten felç olan Muhammed Han'a eman vermiş ve ölünceye kadar zevcesi olan kızının yanında kalmasına müsaade etmiştir³⁰⁹. İşte bu Sancar döneminin en dikkat çeken evliliği olarak tarihe geçmiştir.

³⁰⁷ İzbrak, 1980: 132.

³⁰⁸ Sadruddin Hüseyini, 1943: 66; Ayan, 2008: 17; Öngül, 1986: 96–97; Öztuna, 1996: 483; Huncan, 2011: 383.

³⁰⁹ Aktaran: Öngül, 1986: 96–97; Ayan, 2008: 17.

Bildiğimiz gibi bu sıralarda Karahanlılar, Selçuklular'a bağlı olarak varlığını devam ettiriyordu. Zaman zaman Arslan Han, metbuuna karşı isyankâr tavır takınsa da Sultan Sancar'ın akıllı politikası yani Arslan Han ile kurduğu evlilik bağıyla Karahanlılar üzerinde söz sahibi olma keyfiyetini elinde bulundurmuştur.

Sultan Sancar, Büyük Selçuklu Devleti'nin sekizinci sultanıdır. M. Altay Köymen'in deyimiyle Sancar dönemini "II. İmparatorluk Dönemi" olarak da nitelendirmek mümkündür. Çünkü Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun ile başlayan taht mücadeleleri neticesinde, devlet eski gücünü yitirmiştir. Sancar ile birlikte devlet kaybettiği otoritesini büyük oranda geri kazanmıştır. Fakat 1130–1140 yılları arasında sürekli devam eden Karahıtay akınları, Karluklar'ın ülkeden kovulması ve onların da Karahıtaylar'a sığınması sonucunda, Semerkand yakınlarındaki Katvan Sahrası'nda meydana gelen savaşta Sultan Sancar yenildi (9 Eylül 1141)³¹⁰. Artık bundan sonradır ki Büyük Selçuklu Devleti kan kaybetmeye başlamıştır. Nitekim Oğuz isyanı sonucunda Sultan Sancar ve Terken Hatun Oğuzlara esir düşecek Selçuklu Devleti Oğuzlar'ın yağmalarına maruz kalacaktır.

Kaynaklarda Sultan Sancar'ın hanımı Terken Hatun hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte, bu durum Hatun'un döneme damgasını vuran Sultan Melikşah'ın hanımı veya Harezmsah Alaüddin Muhammed'in annesi Terken Hatun kadar devlet siyasetinde etkili olmadığı anlamına gelmektedir.

Kaynaklarda genellikle aynı bilgiler mevcut olup, Terken Hatun'un Sultan Sancar ile birlikte Katvan Savaşı'nda, Karahıtaylar'a esir düştüğü, bir yıl esaret hayatı yaşadığı bildirilirken esir düşen Sultan Sancar'ın eşi Terken Hatun'un Oğuzların elinde esir bulunduğundan dolayı uzun zaman kaçmaya tevessül edemediği, ancak 551 (1156)' de Terken Hatun'un kaçmayı sultanın kafasına koymasıyla Tirmiz hâkimi Ahmed Kamaç'ın, Sultan'ı kaçırıp Tirmiz'e götürdüğü bildirilir³¹¹. Kaynakların bir kısmında ise Terken Hatun ve Sultan Sancar'ın yaşadığı bu esaret yıllarında - üç yıl- Terken Hatun'un ölümü üzerine, Sultan Sancar'ın Oğuzlar'ın elinden kurtulma çareleri aramaya başladığı ve bunu zorlukla da olsa gerçekleştirdiği kayıtlıdır³¹². Hüseyini ve bazı kaynaklar bu bilgilere ek olarak Terken

³¹⁰ Köymen, 1984: 457.

³¹¹ Özeydin, 2009: 510; Sadruddin Hüseyini, 1943: 65–66.

³¹² Köymen, 1984: 458; Can, 2008: 121.

Hatun'un beş yüz bin, yanındakilerin ise yüz bin dinar karşılığında serbest bırakıldığını da bildirir³¹³. Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un politikalarıyla zayıflayan hatta yıkılma eşiğine gelen Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sancar dönemindeki büyük darbe olarak adlandırabileceğimiz Katvan yenilgisiyle adeta yıkılış sürecine girmiş hatta İslam dünyasının siyasi, içtimai ve iktisadi buhranlara sürüklenmesine de yol açmıştır. Sultan Sancar, bu mağlubiyetten sonra kendisini toparlama imkânı bulamamış 29 Nisan 1157'de ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti de tarih sahnesinden çekilmiştir.

Türk tarihinde Terken ünvanını almış olan hatunların büyük çoğunluğu devlet içerisinde devlet kurabilme politikalarıyla, devlet aleyhindeki faaliyetleriyle ve kurdukları türlü ittifaklarla ön plana çıkarken bir kısım Terkenler ise devlet aleyhinde faaliyetleri olmayıp, kendi hallerinde yaşamışlardır. Hatta onlar sahip oldukları maddi güçleri ile de zaman zaman devletin yararına faaliyetler içerisine girmişlerdir. Gerek Selçuklular ve gerekse diğer Türk devletlerinde kadınlar, kurdukları vakıf, hastane, zaviye ve sebil gibi dini ve hayri müesseselerle toplum hayatına önemli katkıda bulunmuşlar, devrin önde gelen alimlerine her alanda destek olup ilmin gelişmesinde inkar edilemeyecek derecede önemli katkıları da olmuştur.

Türk tarihinde bahsettiğimiz terkenlerin dışında, adlarından çok fazla bahsedilmeyen ancak tarihin aydınlatılabilmesi açısından önemli olduğunu düşündüğümüz başlıca terkenler şunlardır: “Selçuklular'ın Musul Atabeyleri'nden I. Arslanşah'ın kızkardeşi ve aynı zamanda Şam, Ba'albek Eyyubi Meliki Melikü'l Eşref Muzafferî'd-din Musa'nın zevcesi Terken (Türkan) Hatun”³¹⁴, “I. Sa'd'ın kızlarından Celalü'd-din Harezşah'ın zevcesi Terken Hatun (1228)”³¹⁵, “Celalü'd-din Harezşah'ın, Melikü's-Salih İsmail Zengi (1259) ile evli olan kızı Terken Hatun, Cengiz Han'ın Emir'i Hacib Danişmend'in hanımı Terken Hatun”³¹⁶, Celaleddin Mengüberti'nin Moğollar'a esir düşen ve Musul hâkiminin oğlu Melik Salih'e tezvîc edilen kızı Terken ünvanıyla tanınmıştır. Salguriler Atabeyi Sa'd öldüğü zaman oğlu Mehmet küçük olduğundan anası iki buçuk yıl (H. 670) terkenlik ederek devleti idare etmiş ve alenin diğer saltanat varisleri ile de taht kavgaları

³¹³ Sadruddin Hüseyini, 1943: 66; Can, 2008: 120; Ayan, 2008: 17.

³¹⁴ Öztuna, 1996: 502.

³¹⁵ Öztuna, 1996: 505.

³¹⁶ Öztuna, 1996: 517.

yapmaktan çekinmemiştir. Yine Selçuklular'ın bir devamı olan ve bizzat Oğuzlar'ın Salur boyundan gelen bu ailede de bu ünvanın mevcudiyeti gayet tabiidir. Karluklar'a mensup olduğu anlaşılan, Almalik Hanı Tuğrul'un zevcesi Silig Terken, Kirman Karahıtayları'ndan Barak Hacib'in kızları Sevinç Terken, Yakut Terken, Han Terken ad ve ünvanları ile tanıyoruz ki bunlardan birincisi Çağatay'ın, ikincisi Kutbeddin Mahmud Yezdi'nin torunu Muhiddin Sam'ın, üçüncüsü Kutbeddin Mahmud Yezdi'nin, dördüncüsü de Kutbeddin Tayangu'nun zevcesi idi³¹⁷. İşte adlarından bahsettiğimiz bu terkenler çeşitli devletlerle siyasi evlilikler gerçekleştirmiş, zaten var olan güçlerine sonradan kazandıkları terken ünvanıyla güç katmış devletlerin bünyelerinde diğer hatunlara göre daha fazla etkili olmuşlardır. Bu hanım sultanların hepsi aynı oranda devletler üzerinde etkili olmamış, bir kısmı örneğin Sultan Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun ve Harezmşah Alaüddin Muhammed'in annesi Terken Hatun takip ettikleri politikalar ile devletlerin bünyelerini sarsarken bir kısım terkenler de örneğin Sultan Sancar'ın zevcesi Terken Hatun ve Kutbüddin Muhammed'in zevcesi Kutlug Terken Hatun gibi adlarını verdiğimiz diğer terkenlerin devletin bünyesini sarsacak kadar tehlikeli olmadığı düşüncesindeyiz. Buna karşın aynı politik güçlere sahip olan terkenlerin hareketlerini engelleyecek hiçbir mekanizmanın kurulmaması devletlerin en büyük hatası olmuştur.

3.5. TERKEN HATUNLARIN GENEL ÖZELLİKLERİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında Türk tarihine damgasını vuran terkenlerden, onların faaliyetleri ve devletler üzerindeki etkilerinden bahsetmeye çalıştık. Bu kısımdaki temel amacımız ise terkenler hakkındaki tesbitlerimizi paylaşmak ve bu hanım sultanların genel özelliklerini ortaya koymaktır. Bu hususta terkenlerin genel özelliklerini ve elde ettiğimiz tesbitlerimizi şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Terkenlerin tarihte iki ayrı dönem yaşadıklarını görüyoruz. Bunların birinci dönemi, eşleri olan sultanlarının tahta tam anlamıyla hakim oldukları ve aynı

³¹⁷ Turan, 1944: 70-71; Cüveyni, 1998: 198-201.

zamanda onlarla yaptıkları siyasi evlilik yoluyla tarih sahnesine çıktıkları dönemdir. İkinci dönem ise eşleri olan sultanlarının ölümüyle planlarını açıktan açığa ortaya koydukları böylece yıldızlarının gerçek anlamda parladığı dönemi oluşturur. Terkenlerin bu iki ayrı dönemi yaşadıklarına ve dönemlere uygun bir siyaset takip ettiklerine şahit olmaktayız.

2. Terkenlerin soyları bahsine gelince bir kere bu hanım sultanların asil bir soydan geliyor olmaları önemlidir. Ancak terkenlik için asil soyun yeterli olmadığı düşüncesindeyiz. Bu ünvan sahibi hanımların son derece güzel, alımlı, üstün zekalı, soğukkanlı ve cesaret sahibi olmalarına dikkat edilmektedir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, Harezmşah Alaüddin Muhammed'in annesi Terken Hatun ve diğer terkenler hep bu özelliğe sahip olmuşlardır.

3. Terkenlik sonradan kazanılan bir ünvan olup, bu ünvana ancak küçük yaştaki Türk prenseslerinin elde ettikleri ve ona göre özel bir eğitimden geçirildikleri kanaatindeyiz. Öyleki bu hanım sultanlar devlet yönetimi konusunda tecrübeli ve bir o kadar da ordu komutanlığı, askeri hareketlerde bilgi sahibidirler.

4. Terkenler son derece güzel ve alımlı olmaları özellikle de saray içerisindeki geniş nüfuzları ile korkulan kadın tipini oluşturmuştur. Zira son derece otoriter olan ve dünya devletlerinin korktuğu Türk hükümdarları çoğu zaman bu hanım sultanlara söz geçirememiş aksine onların etkilerinde kalmış, çoğu önemli devlet işlerini hanımları veya anneleri olan bu hanım sultanlarla yürütmüşlerdir. Güzelliği ve çekiciliği ile Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ı etkileyen hanımı Terken Hatun, gerek idari kabiliyeti ve gerekse geniş nüfuzuyla korkulan kadın tipini oluşturan Harezmşah Alaüddin Muhammed'in annesi Terken Hatun bunlardan sadece birkaçıdır.

5. Türk devletlerinde yabancı prenseslerle de siyasi evlilikler yapıldığını biliyoruz. Terken ünvanına sahip bu hanımlar da kendi soyları tarafından siyasi evliliğe özellikle çok küçük yaşlardan itibaren teşvik edilen Türk soylu hanımlardır. Türk tarihindeki terkenlerin hepsi Türk soyludur. Yabancı soya sahip terken bulunmamakla birlikte, terkenlerin kendi soylarına son derece bağlı olmaları özellikle evlilik yoluyla geldikleri devletlere her yönden hakim olmayı temel amaç edinmeleri ortak özellikleri arasındadır.

6. Diğer bir husus da terkenlerin sahip oldukları güçtür. Türk tarihinin her döneminde terkenler hemen hemen aynı vasıflara sahip olmuşlardır. İktidar vilayetleri, divan teşkilatları, askerleri, hazineleri, ferman, menşur, tayin işleri vb. hukuki belgeler çıkarma yetkileri terkenlerin sahip oldukları ortak güçleri idi. Ancak dönemin sosyal ve ekonomik düzeyi terkenlerin gücü üzerinde elbetteki rol oynamıştır. Türk tarihindeki terkenler içerisinde en büyük güce iki terkenin sahip olduğunu biliyoruz. Bunlardan birincisi hepimizin yakından tanıdığı Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, diğeri ise Harezmşah Sultanı Alaüddin Muhammed'in annesi Terken Hatun'dur. Zira o dönemler bu iki devletin sınırlarının en fazla genişlediği, dolayısıyla hazinesinin en zengin olduğu dönemlerdir. Bundan olacak ki Türk tarihi içerisinde bu Terken Hatunlar, içinde yaşadıkları dönemlerde devletlerini en fazla uğraştıran ve bir o kadar da tehlikeli olan hanım sultanlar şeklinde karşımıza çıkmaktadırlar.

7. Bu hanım sultanların kendi hemcinslerine tavırları son derece serttir. Öyleki evlilik yoluyla kendi soylarının hakimiyetlerini güçlendirmeyi herşeyden çok fazla isteyen bu hanım sultanlar, eşleri olan sultanlarının diğer hanımlarıyla ilişkileri onların mensup olduğu soyları ile bağlantılı olmuştur. Zira terkenler farklı soya mensup hanım sultanların oğullarının veliahtlığını asla onaylamamış bunu engelleyebilmek için de büyük mücadeleler vermişlerdir.

8. Terkenlerin bir diğer özelliği ulema ile olan iyi ilişkileridir. Onlar siyasi hayatta olan büyük mücadelelerinde ulemayı bir güç olarak kabul etmiş olacaklar ki devrin sultanları ve devlet adamlarına göre alim ve din büyükleriyle iyi ilişkiler kurmaya onların desteğini kazanmaya her zaman öncelik vermişlerdir. Bununla da kalmayarak halkın sevgisini kazanmaya ve onların gönlünü hoş tutmaya özen göstermişlerdir.

9. Terkenler buldukları mevki dolayısıyla sadece siyasi hayatta değil, sosyal-iktisadi ve dini fonksiyonları ile de devletlerin bünyesinde son derece etkili olmuşlardır.

10. Terkenlerin ortak bir politikaya sahip olduklarını görüyoruz. Bütün terkenlerin tek amacı gelin olarak geldikleri devletlere her yönden hakim olmaktır. Ancak bu terkenlerden farklı olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin hanım sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun sadece saltanat için mücadele etmemiş aynı

zamanda devrin dini lideri Abbasi Halifesi ile de mücadele ederek hilafet makamında da etkili bir güç olmayı hedeflemiştir.

11. Terkenlerin siyasi hakimiyet için verdikleri mücadelelerde de ortak bir hareket tarzına sahip olduklarını görüyoruz. Bilhassa politikalarını gerçekleştirebilmek için bir hanıma yakışmayacak türlü tekliflerle hiç olmayacak kişilerle ittifaklar kurmaları terkenlerin genel özelliğidir. Başlangıçta başarılı gibi görülen bu girişimleri hepsinin sonunu hazırlamış, devlet içerisinde pek çok düşman kazanmalarına neden olmuştur.

12. Terkenlerin aşırı hırs ve ihtirasları sadece devletler üzerinde değil kendileri üzerinde de olumsuz neticeler doğurmuştur. Öyleki Türk tarihindeki terkenler son nefeslerini ya bir suikastçının elinde vermiş ya da son günlerini sürgün veya esir hayatı yaşayarak geçirmişlerdir.

13. Terkenler Türk devletlerinde kapanmaz yaralar açmıştır. Siyasi ihtirasları uğruna yaptıkları mücadeleler sırasında pek çok masum insanın hayatını kaybetmesine, kardeşler arasında olduğu gibi, amca yeğen arasında da taht kavgalarına sebep olmuşlardır. Türk tarihinde saltanat kavgalarında bu hanım sultanların başrolü oynadıklarını söyleyebiliriz.

14. Buna karşın terkenlerin bir kısmı da son derece yararlı faaliyetleriyle ön plana çıkmaktadır. Terkenlerin hepsi hayır ve hasenat işleriyle de mutlaka ilgilenir bu tür konuları asla ihmal etmemişlerdir. Ancak bahsettiğimiz dışında eşleri olan sultanlarını en zor anlarında yalnız bırakmayarak mukaddes kadın tipini oluşturan Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın hanımı Terken Hatun ve devlet adamlarının ısrarı sonucunda iktidara geçerek Kutluğhan Hanedanlığı'nı bir nevi yıkılmaktan kurtaran Kutbüddin Muhammed'in hanımı Kutluk Terken Hatun bunların en önemlileridir.

SONUÇ

Türk tarihinin her safhasında önemli bir yer işgal eden hanım sultanlar, kendi aralarında da mevki sahibi olmuşlardır. Onlar bu mevkiilerini sonradan elde ettikleri ünvanlar sayesinde kazanmışlardır. Hükümdar hanımlarından başka hanedana mensup prensesler Katun (Hatun), Melike, Altun Tarım, Kunçuy, Katun Kunçuy ve Terken gibi önemli ünvanlar ile şereflendirilmişlerdir. Bu ünvan sahibi hanımların hepsi aynı ilgi ve alakayı görememiştir. Terken ünvanı sahibi hanımlar diğer kadınlar içerisinde en kıdemlisi olup hükümdar hukukuna haiz hatun manasını anlamak gerekmektedir. İlk defa Uygurlar zamanında kullanılmış olan bu ünvan en fazla Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Harezşahlar ve Kutluganlılar zamanında karşımıza çıkmaktadır.

“İtaat edilen kadın” olarak adlandırılan Terken ünvanına sahip kadınlar nasıl ve neye göre bu ünvana sahip olmuşlardır. Bu ünvan sahibi kadınlar belirli siyasi gayeler için yetiştirilmiştir. Öyle ki bu kadınlar hem anne hem de baba yönünden son derece asil ve şerefli bir aileye mensup olmuşlardır. Sadece asil bir soya sahip olmak da terken ünvanını almak için yeterli görülmemiştir. Kutluk Terken Hatun’un kızlarından Bibi Hatun bu ünvana sahip olmasına karşın kız çocukları içerisinde erkek gibi yetiştirilen Padişah Hatun terken ünvanıyla anılmamıştır. Kanaatimizce terken ünvanına sahip olabileceği düşünülen prensesler itinayla yetiştirilip, cesur ve soğukkanlı bir kişilik kazanmalarına önem verilmiştir. Sert yaradılışlı bu prensesler devletlerarası ilişkileri geliştirmek gayesi altında siyasi evliliklere yönlendirilmiştir. Onların temel gayesi devletlerarası ilişkileri geliştirmek yerine tabii oldukları devletlere her yönden hakim olmak yeni hakimiyet alanları kurmaktır. Gerek Padişah Hatun gerekse Bibi Terken Hatun, annelerinin ölümünden sonra siyasi evliliklere devam etmiş ve farklı topraklarda hakimiyet kurmaya veya mevcut hakimiyetleri ele geçirmeye çalışmışlardır. Yine Büyük Selçuklu Sultanlığı’na bağlı Karahanlılar, Harezşah Devleti’nin hizmetinde bulunan Kanglı Türk boyu gibi Türk devlet ve boyları bu gaye için siyasi evlilikler yapmışlardır. Gerçekten de tabii oldukları devletlerin içerisine gönderilen prensesler bir casus gibi hareket etmiş, devletin güçlü ve zayıf yönlerini başarılı bir şekilde tespit etmişlerdir. Bu tespitleri ince ince

işlemeyi bilmişler ve devletleri adeta içeriden yıkmışlardır. Önce devleti ayakta tutan kimselere karşı mücadele içerisine girmiş, hatta onları muhalif grubu olarak kabul edip soğukkanlılıkla ortadan kaldırmışlardır. Bunlar arasında devrin hükümdarları olduğu gibi önemli devlet adamları da yer almıştır. Oğlu vasıtasıyla Büyük Selçuklu yönetimini, torunu vasıtasıyla hilafet makamını ele geçirmeyi herşeyden çok fazla isteyen, bu uğurda devrin önemli Sultanı Melikşah ile veziri Nizamü'l-Mülk'ü birbirine düşman etmeye çalışıp daha sonrada teker teker ortadan kaldıran hanım sultan Terken Hatun ve yine sırf hakimiyeti ele geçirmek uğruna küçük yaştaki oğlunu destekliyormuş gibi görünüp akrabalarını devletin önemli makamlarına getirerek adeta devlet içerisinde devlet kuran sonrada devletin en fazla sultanına ihtiyaç duyduğu bir zamanda sultan durumundaki oğlunu koyu bir yalnızlığa iten hatta onu öldürme planları kuran Harezşah Sultan Alaüddin'in annesi Terken Hatun bunlardan en önemlileridir. Onlar saray içerisinde karışıklıklara neden olurken, devrin ilim adamlarına itinayla yaklaşp, halkın gönlünü hoş tutmayı da ihmal etmemişlerdir.

Hanım sultanların siyasi emeller peşinde koşmasında sahip oldukları ünvanlarının dışında dönemin sosyal ve siyasal yapısı büyük oranda etkili olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin otoritesi, Sultan Melikşah'ın ailevi konulardaki duygusal yapısı, kadınlara verdiği büyük değer ve özellikle hanımı Terken Hatun'a diğer hanımlarından daha fazla bağlı oluşu Terken'in siyasi ihtiraslar peşinde koşmasına yol açmıştır. Bundan başka Harezşah Devleti'nde Sultan Alaüddin Muhammed'in dirayetli bir devlet adamı olamayışı, diğer sultanlar içerisinde ordu ve halkdan kopuk oluşu uzun bir süre validenin gölgesinde kalışı, bir o kadar da onun nüfuzundan çekinmesi Terken Hatun'a önemli fırsatlar oluşturmuştur. Yine Kutbüddin Muhammed'in ölümü ile ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmak amacıyla devlet adamlarının kararıyla Kutlughan Hanedanı'nın başına geçen Kutluk Terken Hatun, devleti yirmi beş yıl yönettiği gibi hanedanda kadın iktidarlığının temelleri atılmıştır.

İktidar mücadelesinde gözleri hırs bürümüş bu hanım sultanlar, çoğu zaman bir hatuna yakışmayacak ittifaklar içerisine girmiş ve sonuçta devletin hızlı bir şekilde gerilemesine, hatta yıkılmasına sebep olmuşlardır. Türk tarihinde pek çok terkenin bu tür siyasî faaliyetler içerisinde yer aldığını söyleyebiliriz. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, dönemin sultanını, halifesini ve devlet adamlarını

dize getirmiştir. O planlarını gerçekleştirebilmek için bir hanım sultana yakışmayacak evlilik teklifleri ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Yine İl-Arslan'ın hanımı Terken Hatun, oğlunun saltanatlığı dolayısıyla kendi saltanatlığı için Harezmi topraklarını vaat ederek hiç olmadık kişiler ile ittifak oluşturmuştur. Bu uygun düşmeyen ittifak girişimleri terkenlerin ortak girişimleri olmuş, kendi hesapları için oluşturdukları bu çabalar aslında onları sona doğru sürüklemiştir. Buna karşın Büyük Selçuklu Sultanı Sancar ve Kutlughan Hanedanı Kutbüddin Muhammed'in terkenleri de aynı imtiyazlara sahip olmalarına rağmen bunların bu tür siyasî faaliyetleri görülmemiştir. Özellikle Kutbüddin Muhammed'in ölümünden sonra devleti yirmi beş yıl yöneten Kutluk Terken Hatun zamanında, halk en refah dönemini yaşamış, ülke onun zamanında o güne kadar görülmemiş önemli gelişmelere sahne olmuştur.

Türk tarihinin hemen hemen her devresinde etkili olan bu hanım sultanlar gerek saray ve gerekse sosyal çevre içerisinde büyük itibara mazhar olmuşlardır. Aynı itibar ve sonsuz güveni eşleri veya oğulları olan devrin sultanları da göstermiştir. Türk tarihinde devletlerin devamlılığı için ne kadar sert tedbirler alındığını biliyoruz. Buna karşın tarihe damgasını vurmuş olan Türk kadınlarının devlet üzerindeki olumsuz faaliyetleri için bir tedbir alınmaması düşündürücüdür. Bu tedbirsizlik onlara duyulan sonsuz güvenin en büyük göstergesidir.

KAYNAKÇA

Abu'l Farac, Gregory Bar Hebraeus (1999). *Abu'l Farac Tarihi*. (çev. Ömer Rıza Doğrul). I. (3.baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni (1998). *Tarih-i Cihangüşa*. (çev: Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Arsal, Sadri Maksudi (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk (Türk Tarihinin Ana Hatları, Tarihi Türk Devletlerinin Kuruluşu ve Hukuki Müesseseleri, Türkler'in Hukuki Örfleri Töre ve Yasaları)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Arslantaş, Yüksel (1999). Alparslan ve Melikşah Dönemlerinde Selçuklu-Abbasi Münasebetleri. *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, (155), 15–26.

Avcı, Casim (2008). Ruzraveri. *DİA*, 35, 381. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Ayan, Ergin (2008). Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyasi Evlilikleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 173, 109–128.

Azimî, (1998). *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430–538)*. (çev: Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Barthold, V. V. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Hazır: Hakkı Dursun Yıldız). (1. Baskı). İstanbul: Kervan.

Büchner, V. F. (2001). Sistan . *İA*, 10, 715-721. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.

Can, Sevim (2008). *Terken Hatun'dan Valide Sultana Selçuklular Döneminde Kadın*. İstanbul: Ufuk Ötesi.

Can, Sevim (Mart 2011). Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması (Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Büyük Selçuklu Tarihi). *Ortaçağda Kadın*. (Ed: Altan Çetin), 395-419. Ankara: Lotus.

Ceceli, Gülseren (Mart 2011). Harizmşahlar Devleti Siyasi Hayatında Kadının Yeri ve Önemi. *Ortaçağda Kadın*. (Ed: Altan Çetin), 483-519. Ankara: Lotus.

- Çandarlıoğlu, Gülçin (1977). *Türk Destan Kahramanları*. İstanbul: And.
- Ecer, Ahmet Vehbi (1989). Türkan Hatun. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (6), 167–176.
- Genç, Reşat (1981a). Şemsü'l-Mülk. *Türk Ansiklopedisi*, XXX, 253–254. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Genç, Reşat (1981b). *Karahanlı Devlet Teşkilatı (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*. İstanbul: Kültür.
- Genç, Reşat (1982). Terken Hatun. *Türk Ansiklopedisi*, XXXI, 116–118. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Gürün, Kamuran (1984). *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*. (İkinci Baskı). Ankara: Bilgi.
- Huart, CL. (2001). Taberistan. *İA*, 11, 598-599. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Huncan, Ömer Soner (Mart 2011). Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın. *Ortaçağda Kadın*. (Ed: Altan Çetin), 375-394. Ankara: Lotus.
- İbnü'l Adim, Kamal al-Din (1976). *Bugyat at-talab fi tarih Halab (Selçuklularla ilgili Haltercümeleri)*. (yay: Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l Esir (1987). *El- Kamil Fi't- Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*. (çev: Abdülkerim Özaydın), X. İstanbul: Bahar.
- İzbirak, R. (1980). Sancar. *Türk Ansiklopedisi*, XXVIII, 132. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Kafesoğlu, İbrahim (1973). *Sultan Melikşah*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Kafesoğlu, İbrahim (1974). Tekiş, Alâeddin Muhammed Harizmşah. *İA*, 12, 135–139. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Kafesoğlu, İbrahim (2000). *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485–618/1092–1221)*. (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kitapçı, Zekeriya (1990). Türkan Hatun ve Selçuklu Saraylarındaki Talihsiz Siyasi Taht Mücadeleleri. *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (4), 33–52.

Kitapçı, Zekeriya (1994). *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya: Dizgi.

Koca, Salim (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat. *Türkler*, 5, 147–160. Ankara: Yeni Türkiye.

Kortantamer, Samira (1993). Arap Kaynaklarında Selçuklular. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (VIII), 239–254. İzmir.

Köprülü, M. Fuad (2001). Cüzcani. *İA*, 3, 230-237. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.

Köymen, Mehmet Altay (1963). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Köymen, Mehmet Altay (1984). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Köymen, Mehmet Altay (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*. III, (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Merçil, Erdoğan (1985). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Merçil, Erdoğan (1993). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mernissi, Fatima (1992). *Hanım Sultanlar (İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar)*. (çev. M. Ali Kayabol/ Filiz Nayır). (Birinci Baskı). İstanbul.

Mevdudi (1971). *Selçuklular Tarihi*. (çev. Ali Genceli). Ankara: Hilal.

Mınorsky, V. (2001). Selmas. *İA*, 10, 461-462. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (2000). *Camiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I Horasan- Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*. (yay. Ali Öngül). İzmir: Akademi.

Omarov, Erbol (1997). *Karahanlılar*. Yüksek Lisans Semineri. Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.

Ögel, Bahaeddin (1993). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Öngül, Ali (1986). *Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi Cami'ü'd-Düvel Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Büyük Selçuklular)*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Özaydın, Abdülkerim (1997). Nizamülmülk. *DİA*, 33, 194–196. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özaydın, Abdülkerim (2001a). Karahanlılar. *DİA*, 24, 404–412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özaydın, Abdülkerim (2001b). Melikşah. *DİA*, 29, 54–57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özaydın, Abdülkerim (2006). Nesevi. *DİA*, 32, 577–578. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özaydın, Abdülkerim (2009). Sencer. *DİA*, 36, 507–511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Öztuna, Yılmaz (1996). *İslam Devletleri (Devletler ve Hanedanlar)*, (1), (2.Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Öztuna, Yılmaz (1975). Kutluğ-Hanlar veya Kirman Karahıtayları. *Türk Ansiklopedisi*, XXII, 392. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Öztürk, Mürsel (1994). Ebu Tahir-i Hatuni. *DİA*, 10, 236. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Öztürk, Oğuz Mete (2007). *Geçmişten Günümüze Türk Devletleri*. (1. Baskı). İstanbul: Nokta Kitap.

Parmaksızoğlu, İsmet (1976). Melikşah. *Türk Ansiklopedisi*, XXIII, 463–465. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Ravendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1957). *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur*. (çev. Ahmet Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ritter, H. (2001). Damgan. *İA*, 3, 466-467. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.

Sadrüddin Hüseyinî (1943). *Ahbar üd-Devlet is Selçukiyye*. (trc. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sevim, Ali (1963). Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü. *Belleten*, XXVII (107), 420–430.

Sevim, Ali (1965). *Suriye Selçukluları (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar)*. I. (3. baskı). Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Sevim, Ali (1982). Tekiş, Alâeddin Muhammed. *Türk Ansiklopedisi*, XXXI, 47. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Sevim, Ali (2005). İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah. *Belleten*, LXIX (255), 517–538.

Sevim, Ali (2006). *Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*. (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sevinç, Necdet (1980). Eski Türklerde Kadın ve Aile Hukuku. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, 2, (8), 17–73.

Sıbt İbnü'l-Cevzi (1992). Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan (Kayıp Uyunü't-Tevarih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler). (çev. Ali Sevim). *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIV (18), 1–24.

Spuler, Berthold (1987). *İran Moğolları Tarihi*. (çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Streck, M. (2001a). Bistam. *İA*, 2, 649-650. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.

Streck, M. (2001b). Esterabad. *İA*, 4, 387-389. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.

Sümer, Faruk (1954). Eski Türk Kadınları. *Türk Yurdu*, Yıl: 1, 3, 191–194.

Şapolyo, Enver Behnan (1964). *Melikşah*. Ankara: Güven Matbaası.

Taneri, Aydın (1997). Harizmşah. *DİA*, 16, 228-230. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Taşağıl, Ahmed (2002). Kutluğhanlılar. *DİA*, 26, 492–494. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Turan, Osman (1944). Terken Unvanı Hakkında. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, 67-73.

Turan, Osman (1980). *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi.

Turan, Osman (2000). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. 1. (13.baskı) İstanbul: Boğaziçi.

Uluçay, Çağatay (1965). *İlk Müslüman Türk Devletleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Urfalı Mateos (1987). *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. (çev: Hrant D. Andreasyon-M. Halil Yınanç). (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Üçok, Bahriye (1965). *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Üçok, Bahriye (1981). *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Vasmer, R. (2001). Mazenderan. *İA*, 7, 420-426. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.

Yazıcı, Tahsin (1991). Avfi. *DİA*, 4, 115-116. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yazıcı, Tahsin (1994a). Ebu Ali el-Farmedi. *DİA*, 10, 90. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yazıcı, Tahsin (1994b). Efrasiyab. *DİA*, 10, 478-479. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yazıcı, Tahsin (1998). Hoy. *DİA*, 18, 258. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yorulmaz, Osman (Mayıs-Haziran 2006a). Harezmsah Kanglıları/Kanklıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (162), 151-172. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.

Yorulmaz, Osman (2006b). Moğol İstilasına Kadar Kanglılar Kanklılar. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (165), 69-88. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.

Yorulmaz, Osman (2008). Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi. *İÜ Tarih Dergisi*, (43), 83-104. İstanbul.

